SZEKFŰ GYULA

BETHLEN GÁBOR

HELIKON

SZEKFŰ GYULA

BETHLEN GÁBOR

TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

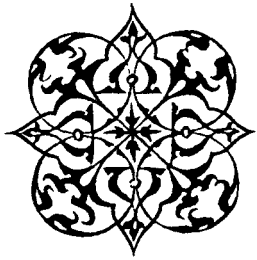

A BEVEZETŐ TANULMÁNYT
ÉS A BETHLEN-IRODALOM KIEGÉSZÍTŐ FEJEZETÉT
PAMLÉNYI ERVIN ÍRTA

HELIKON KIADÓ

AZ IDEGEN KIFEJEZÉSEK FORDÍTÁSA

ÉS MAGYARÁZATA

MAJTÉNYI ZOLTÁN MUNKÁJA

A MUTATÓKAT

ROSONCZY ILDIKÓ KÉSZÍTETTE

Bevezető

Ez a könyv, amelyet most új kiadásban kap kezébe az olvasó, mindenképpen jelentős és érdekes munka. Azzá teszi tárgya, Bethlen Gábor élettörténete, kinek három évvel ezelőtt ünnepeltük születése 400. fordulóját, s azzá teszi szerzője is, kinek halála – 1955 – óta ez az első, újra megjelent munkája; egyébként Szekfű is most 100 esztendeje, 1883-ban született. E külsődleges, dátumbeli egybeeséseken túl súlyt ad Szekfű *Bethlen Gábor*-ának az is, hogy Gindely Antal múlt századi életrajza óta mindmáig ez az egyetlen, nagyobb terjedelmű, érdemleges Bethlen-bio- vagy -monográfia; ez utóbbi elnevezéssel arra szoktak utalni, hogy Bethlen életrajza Szekfű tollán az egész korszak ábrázolásává szélesedik. A mű igazi érdekességét, mondhatnánk raritását azonban az adja, hogy benne egy vallásos katolikus történetíró a magyarországi protestantizmus legnagyobb alakját közelíti meg, és próbálja működését és egyéniségét felidézni, értelmezni.

Ennek a kísérletnek a problémái azonban már induláskor előrevetették árnyékukat. Hiszen Bethlen Gábor maga is egyike volt egész történelmünk legtöbbet vitatott alakjainak; már fejedelemsége előtt politikai hívei és ellenfelei dicséretének és gyűlöletének a keresztтüzébe került, s ez még csak fokozódott uralkodása, a királyi Magyarország ellen indított háborúi idején. Történetírásunkban a halála utáni kétszáz esztendőben – néhány kivételtől eltekintve – kétféle megítélés futott egymás mellett: a katolikus, habsburgiánus irányzat rebellisnek, törökbarátnak, kiismerhetetlen cselszövőnek, a békesség megrontójának tekintette, míg a másik, a protestáns fél a nemzeti, rendi és vallási érdekek kiváló harcosát, védelmezőjét, a győztes hadvezért ünnepelte személyében. Csak később, a kiegyezés utáni években egészült még ki arcképe az alkotmányos, sőt demokratikus uralkodó vonásaival is.

De nem kevés vita gyűrűzött a szerző személye körül is. Szekfű

neve országosan *A száműzött Rákóczi* c. művével vált ismertté; az akkor harmincéves fiatal történész évekig tartó sajtó- és szaktudományi vita pergőtüzébe került, mert a nemzeti közvélemény sértve érezte magát egyik történeti ideálja, II. Rákóczi Ferenc nagyon is emberközelből készült, a száműzetésben élő fejedelem arcán az esendő ember vonásait is felmutató portréja miatt. Ennek az akkori meghurcoltatásnak az emlékeit Szekfű soha nem heverte ki, noha közben *A magyar állam életrajza*, s főképpen a *Három nemzedék* meghozta számára a hivatalos Magyarország elismerését s 1925-ben a budapesti egyetem magyar történeti katedráját is. A következő években elsősorban a *Magyar történet* hatalmas kötetein dolgozott; ez Mátyás uralkodásától csaknem a Monarchia összeomlásáig, több mint négy és fél száz éven át kíséri végig történelmünket. Úgy látszik, ezzel egy időben írta meg az évfordulós Bethlen-kötetet, amelyben, ismerve Szekfű addigi műveinek irányát, felfogását, in nuce, már a témájában is volt valami kihívó, vitát provokáló: hogyan kerülhet ez a két név egyáltalán egymás mellé? – kérdezhették sokan.

Tárgya jellegének kényes volta tekintetében Szekfűnek nem voltak illúziói. Már első mondatában Leopold von Rankét idézi feladata nehézségének jellemzésére. „Gyakran hallottam művészektől – citálja –, hogy nem ajánlatos olyan tárgyba fogni, amelyre nézve az emberek már pártokra szakadtak, mert vagy az egyik, vagy a másik bizonyára megsértődik; a történész azonban nem zárkózhat el ez elől, hiszen ez az ő legigazibb feladata." S nagyon is tájékozott lévén feladata buktatóiban – ahogy ma mondanánk –, nem egyszerűen pártatlanságot ígér, hanem úgy látja: „ma már ki tudjuk emelni a történeti alakot a századok folyamán rárakódott kontroverz elemek közül, és vissza tudjuk helyezni azon termékeny történeti talajba, amelyből a valóságban kinőtt." Célkitűzése tehát Bethlen megítélését, értékelését kiemelni a hagyományos kuruc–labanc ellentét nézőpontjaiból; ennek biztosítékait pedig a történettudomány akkori legújabb fejlődésében látja, amelynek módszerévé vált már a társadalom- és alkotmánytörténet, a gazdaság- és hadtörténet, „az individuális és kollektív lélek" vizsgálata eredményeinek bevonása a történettudományi kutatásba. Újfajta, modernebb szempontokból való megközelítést ígér, mint az eddigiek.

Mielőtt rátérnénk arra, hogyan is oldotta meg feladatát, célszerű egy pillantást vetni Bethlen Gábor korának forrásviszonyaira. Enélkül ugyanis nem értenénk pontosan Szekfű vállalkozásának jellegét.

Többféle okból kifolyólag Bethlen korszaka Erdély történetének talán legjobban feltárt, forrásokban leggazdagabb periódusa. Ennek elsődleges oka természetesen az, hogy volt mit feltárni: Erdély Bethlen idejében kapcsolódott be az európai politikába, s maga a fejedelem is legendás szorgalmú, fáradhatatlan levélíró volt, hivatalai is pontosan, precízen működtek, s művelődéspolitikájának szerves része volt a gondoskodás arról, hogy udvari történetíróival, tudósaival, politikai híveivel megörökíttesse saját kora történetének eseményeit. Az Erdélyben meghonosodott és szélesen elterjedt emlékirat-irodalom is gazdag anyagot nyújtott a kutatónak.

Bethlen működésének jobb megismeréséhez, a protestánsok körében, sőt azon túl is, sokat tettek történészeink a magyar forráskiadás fénykorában a legfontosabb forráscsoportok sorozatos publikálásával. Mind ebben, mind feldolgozásukban Szilágyi Sándornak voltak rendkívüli érdemei. Tudnunk kell, hogy Erdély történetének, s különösen a Habsburg-ellenes felkelések tárgyalásának abban a korszakban is volt némi politikai színezete, mellékíze, amivel kifejezett legalábbis egy csendes ressentiment-t, azaz ellenérzést az udvar politikájával, a kiegyezési rendszerrel szemben. Bátran mondhatjuk, hogy elsősorban Szilágyi Sándor történeti munkái emelték Bethlent egyedülálló magaslatra, a hazai protestantizmus egyik – ha nem az egyetlen – valódi ideálképévé.

Mindezek a források tehát Szekfű rendelkezésére álltak, s mint maga is elmondja – s kritikusai is regisztrálják –, új levéltári anyagot ő csak annyiban hozott, hogy még bécsi szolgálata idején átnézte a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica osztályának konstantinápolyi követjelentéseit, továbbá Bethlen békés esztendeire a bécsi udvari kamarai levéltár Hungarikáit. Alaposabb vizsgálat nélkül is kitűnik, hogy az addigi szerzőknél bővebben merített a Bethlennel összeköttetésben álló hatalmak külpolitikáját megvilágító nagy forráskiadványokból, olvasta a friss összefoglalásokat a XVI–XVII. század, s különösen a harmincéves háború egész históriájára, diplomáciatörténetére.

Szekfű történetfelfogása szempontjából azonban nagyobb jelentősége van annak, hogy átnyúlva a századvég „pro-Bethlen protestáns, contra-Bethlen katolikus" tendenciáin s az ezeket kifejező munkákon, történeti iránya tekintetében Jászay Pálhoz és Szalay Lászlóhoz csatlakozik, akik nem egyházi, hanem jogi és történeti szempontokhoz igazodtak, s akik szerinte „a Bethlen-kritikának megindítói". Történetírásunk történetének egyes kitűnő kutatói Szekfűnek ebben a gesztusában, amelyben az ő iránya előzményeiül Jászayt és Szalayt jelöli meg, inkább valami önigazolást látnak, mint valódi kötődést ezekhez a régi – sokat emlegetett, de keveset forgatott – történészekhez. Megítélésünk szerint a korán elhunyt Jászay Pál, aki 16 esztendőt töltött Bécsben kancelláriai titkárként, majd hazatérve 1848-ban Batthyány Lajos miniszterelnök titkára, aki *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* című, Taine műveire emlékeztető kötetéért az Akadémia 1849. évi nagydíját kapta, valóban vallási szempontoktól is független ítélettel rendelkező kiváló jogász és történetíró volt, akinek műveit, gyűjteményeit Szekfű gyakran forgatta. Az a Szalay László pedig, akit Szekfű itt és ekkor elődjének tekint, az 1849 utáni, sokáig száműzetésben élő, az angol liberális eszméken nevelkedett, de már kissé kiábrándult Szalay, aki nagy művében – *Magyarország története, I–VI.* – valóban minden szenvedély nélkül tekinti át a magyarok századait. (A másik Szalayt, az 1848 előtti centralista reformert Szekfű később, 1943 őszén, a *Valahol utat vesztettünk* cikksorozatában, a demokrácia felé tett fordulatot követelve, idézi fel.)

De a Bethlen-monográfia új eredményei nem ehhez a „visszatéréshez", „visszanyúláshoz" kapcsolódnak, hanem azokhoz az ösztönzésekhez, amelyeket az akkori újabb német és más nyugateurópai történeti irodalmakból merített. A mi történetírásunk, más kis népek történetírásához hasonlóan, mindig fogékony volt a külföldi hatások, szellemi irányok befogadására, s ha nem is tudott magából olyan nagyságokat kitermelni, mint a kis Hollandia vagy Belgium, kisebb-nagyobb elmaradással, de lépést tudott tartani a történettudomány új és új irányzataival, így a múlt század végén, a XX. század első két évtizedében kifejlődött Dilthey, Below és Rachfal, Hintze, Troeltsch és Meinecke, sőt a Max Weber nevével jelezhető történetelméleti, történetírói iskolákkal. Munkáinak

jegyzetanyagában és könyvtárának címjegyzékében az ezek művei-vel való foglalkozást nyomon lehet követni. Életének ebben az időszakában a legnagyobb hatást talán Friedrich Meinecke művei gyakorolták rá *(Weltbürgertum und Nationalstaat* és *Die Idee der Staatsraison)*. De itt természetesen nem szabad a német alkotmány- és jogtörténeti vagy a német szellemtörténeti iskola tanításának kritikátlan adaptációjára gondolnunk – amint azt egyesek felfogják –, hanem legtöbbször annak egyszerű felismeréséről van szó, éppen az európai történet tanulmányozása során, hogy a magyar történet egyes jelenségei és döntő folyamatai csak annyiban egyediek, specifikusak, amennyiben egy európai jelenségsornak vagy folyamatnak a magyar történeti fejlődésből fakadó egyedi, specifikus vonásait, jegyeit viselik magukon. Így ebben az értelemben ismeri fel Szekfű – egyebek mellett – az európai fejlődés nyomán Bethlen diplomáciájának nagy mozgatóerőit, az erdélyi abszolutizmust, Bethlen gazdaságpolitikájának merkantilista jellegét. S ezekkel a megközelítésekkel valóban kiemeli a „kontroverz elemek közül" a kis Erdély történetét, s bekapcsolja az európai történet nagy áramába, nagy folyamataiba.

*

Amivel Szekfű tehát mindjárt műve elején túllép a „kontroverz nézetek" körén, az, hogy biztos kézzel eltolja magától a közelmúlt értékeléseit, s a kis Erdélyt és Bethlen Gábor működését az európai politika színpadára állítja. Műve első fejezete ennek a színpadnak a bemutatása, megvilágítása: rövid, de mélyreható mérlegelése a nagyhatalmi erőviszonyoknak s a katolikus középkor némi idealizálásával az újkori abszolutizmusok analízise, benne különös gonddal az állameszme, államérdek (ragione di stato) magyarázata. Ez mozgat mindent, ez a legfőbb elv: „legfeljebb arról vitatkoznak, hogy az önzés és erőszak és gonoszság mely határáig mehet el az államraison által irányított cselekvés". Máshol pedig azt emeli ki, hogy: „Vallás, erkölcs és tisztesség állandó jelszavakká lesznek, amely mögött a saját államérdek, a saját nagyság megvalósításának törekvése húzódik meg." Észreveszi azonban azt is, hogy a vallásos frazeológia mögött mégis ott van valami maradéka az erkölcsi értékek becsületének. Színes, gazdag része ennek a fejezetnek az euró-

pai diplomácia metódusainak néha ironikus áttekintése: a nagy levelezések átnézése alapján utal arra, hogy az egyes diplomáciai akciókban milyen sok az önzés, a fellengzős frázis, mennyi a dolgok nem ismeréséből fakadó fantázia, az irreális feltételezésekből fakadó megalapozatlan cselekvés. A kutatót nemegyszer zavarba hozzák – erről mások is tanúskodnak – az egy időben kelt és egymásnak ellentmondó levelek, utasítások, az egymással ellentétes törekvések egész szövetségi rendszerek létrehozására, a levelekben, utasításokban kifejeződő nagyzolás, a saját erő és hatalom kérkedő bemutatása, az ellenfél lebecsülése. A diplomáciai előkészítés, bármily kiterjedt is, sok irreális elemet tartalmaz, ezért sok a hirtelen cselekedet, sok az egyéni indíték is, ez a század a korlátlan szenvedélyek korszaka – ezek mögött azonban megjelennek a magasabb, elsősorban erkölcsi indítékok is.

A figyelmes olvasónak itt észre kell vennie, hogy ez a bevezetés az európai abszolutizmusokról, az államraisonról, a diplomáciai munkáról nem öncélú eszmefuttatás, hanem nagyon is szoros összefüggésben van Szekfű egész felfogásával: ez az az anyag, amelyből majd kifaragja Bethlen alakját. Mert végül is azzal, hogy európai jelenségnek ismeri fel az állameszme uralmát, ahogyan az abszolút uralkodót jellemzi, rámutatva a vallási okok, mozgatóerők másodlagosságára, ahogyan az európai diplomáciát s az egyéni indítékok viszonyát a magasabb eszmékhez kapcsolja, ahogyan a váratlan politikai cselekedeteket és a fantázia szülte terveket jellemzi, nyilvánvalóan nem annyira Jeannin francia államtitkárról, Mansfeldről vagy Wallensteinről beszél, mint inkább Bethlen Gáborról. Megvilágítva azt is, hogy például Bethlen Gábor erdélyi uralkodási szisztémája (abszolutizmusa, a rendek háttérbe szorítása) vagy diplomáciai levelezésének sokrétűsége, merész politizálása, egymásnak ellentmondó akciói, célkitűzéseiben az egyéni szempontok nagy súlya, nem az ő különleges erdélyi ravaszságából vagy önzéséből, fukarságából, illetve a diplomáciában kifejezésre jutó cselszövéseiből, megbízhatatlanságából, ármányaiból származnak, hanem az akkori egész európai politikai rendszerből, az abszolút királyságnak a rendek hatalmát visszaszorító politikájából, a merkantilista gazdasági elvekből, a nagyságra való elhivatottság egyéni indítékaiból és az egész fentebb jelzett diplomáciai mecha-

nizmusból. Tulajdonképpen Szekfű ezzel az egész Bethlen-problémát valóban magasabbrendűen, az összehasonlító történettudomány új módszerével értelmezi.

Ez a gondolatmenet nyújt Szekfűnek azután alkalmat arra, hogy összegezze és általánosítsa Bethlen kapcsán a magyar történelemről alkotott koncepciójának egyik alapvető tézisét. Itt, feladva a keresztény-germán kultúrközösséghez való kizárólagos tartozásunk tételét, azt állapítja meg, hogy „a magyar történet eseményei az európai, nyugati sorozatba tartoznak... Periférikus helyzetünk és Európa germán–latin–szláv lakosságától eltérő népi összetételünk bizonyára elég erősek arra, hogy az általános európai szabályt módosítsák, és azt mintegy elmagyarosítva végül is az európai jelenségnek egy speciális válfaját hozzák létre..."

Ennek a gondolatmenetnek a magva ellentmond a régebbi, a nacionalista történetírás azon felfogásának, hogy a magyar történeti fejlődés teljesen egyedi, specifikus, hogy „egyedül vagyunk" – s ennyiben nagyon pozitív. Másrészt azonban azzal, hogy lezárja az utat a kétségtelenül meglevő – s éppen Bethlen példájában szembetűnő – balkáni és kelet-európai kapcsolatok, hatások elől – nagyon is negatív. Kötete más helyén Szekfű ebben az utóbbi kérdésben kissé tartózkodóbb; az itteni soraiban részben a trianoni sokk, részben a katolikus, konzervatív történetírónak a Szovjetuniótól, a Tanácsköztársaságtól való akkori félelme tükröződik.

Nincs terünk, de nem is lehet célunk hasonló részletességgel tovább is követni Szekfű könyvét, Bethlen Gábor történetét. De legalább röviden ismertetnünk kell nézeteit azokban a kérdésekben, amelyek a Bethlen-probléma neuralgikus pontjainak tekinthetők.

Közbevetőleg azonban emlékeztetnénk Szekfű történetírásának arra a vonására, amelyet még a finom hallású Zolnai Béla vett észre: szerinte Szekfű történeti munkáiban „mindig élesen kiemeli a kontúrokat, néha meglepően kíméletlenül nevezi nevén a dolgokat és éppen azokat, amelyeket a nyárspolgári, egyeztető történetszemlélet nem bír elviselni". Ugyancsak Zolnai Béla jegyzi meg, a Bethlen-könyvre vonatkozólag, hogy „a lélekrajz és a korjellemzés itt is azzal az erkölcsi bátorsággal párosul, hogy a glóriás hősről komor és igaz képet fessen, de úgy, hogy a régi dicsőség ne csorbuljon, és

a történelmi nagyság megmutatása magasan kiemelje Bethlen Gábort századának emberei közül". Zolnai Béla itt a maga módján Szekfű történetírói teljesítményének lényegét ragadta meg, amit másképpen úgy is kifejezhetünk, hogy Szekfű a Bethlen-portrét úgy tisztítja meg gondos kézzel a reá rakódott idealizáló vonásoktól, hogy ezek alól egy új, emberi, valódi képmása bontakozik ki a fejedelemnek, olyan képmás, amely nem nélkülözi a tragikus nagyság vonásait. Szekfű természetesen drámát írt Bethlen Gáborról, amint Móricz regényt. Drámát írt, éppúgy, mint *A száműzött Rákóczi*-ban. Csak amíg ott a tisztesség, a jóhiszeműség, a naivság bosszulja meg magát, itt nagy akarat működik, távlatos tervek születnek, s már a győzelem közelében, a történelem sokfigurás játszmájának véletlenei következtében hanyatlik el a hős, de nem a szerző részvéte és a maradandóság vigasza nélkül.

Milyen is tehát az a Bethlen Gábor, aki Szekfű munkájának középpontjában áll? Mindenekelőtt mélyen vallásos, de nem bigott. A kálvinista hit ügyét szívén viseli, egyházát bőkezűen támogatja, a vallás érveivel szívesen támasztja alá politikai céljait. Szekfű szerint nem helyes esetében vallási toleranciára gondolni, mert ez mindenütt csak később, a racionalizmussal együtt beköszöntő jelenség, ebben a korban még sehol sem található. – Bethlen fiatal korától meg van győződve arról, hogy nagyobb dolgokra hivatott; erős akarattal dolgozik annak érdekében, hogy erdélyi fejedelemmé válasszák, majd hogy Erdélyt saját jogara alatt egyesítse a királyi Magyarországgal. Szekfű mint önző, egyéni céljait követő, vagyonszerző nagyurat is megmutatja, de utal arra is, hogy ezek az egyéni érdekek természetesen közös célokat is szolgálnak: gazdaságpolitikájával például nemcsak a saját abszolutisztikus hatalmának szerzi meg a gazdasági alapjait, hanem országát és alattvalóit is az anyagi műveltség magas fokára emeli. Törökbarátságát, diplomáciáját, hirtelen változó spekulációit pártatlanul ítéli meg, a korszak emberének jellemző vonásaiként értékeli.

Bethlen Gáborhoz, az emberhez, Szekfű rokonszenvvel, megbecsüléssel közeledik. Nagyra értékeli tehetségét, akaratát, mellyel Erdélyt nemzetközi tényezővé, magát szuverén uralkodóvá emelte, de nem hallgatja el azt sem, hogy Bethlent a törökök iktatták be a fejedelemségbe. Megfontoltsága, óvatossága, a tényekkel való

állandó számolása, szenvedélyeinek háttérbe szorítása, céltudatossága – mindez elnyeri a történetíró elismerését. Hadvezéri tevékenységéről, éppúgy mint hadseregéről, keveset szól, de annál inkább becsüli polgárias tulajdonságait: „Majdnem elmondhatnók róla is azt, ami a kifejlődött abszolutizmusban az uralkodó legnagyobb dicsérete: alattvalóinak első szolgája." Szívesen regisztrálja takarékos gazdaságpolitikáját, másrészt szemmel látható kedvtelléssel rajzolja Bethlen udvarának barokk pompáját; legjelentősebbnek azonban művelődéspolitikáját tekinti, iskolaalapításait, a protestáns műveltség színvonalának emelését, oktatáspolitikájának szociális irányát.

Szekfű történetírásának karakterisztikus vonása az a realizmus, amellyel az eseményeket, az emberi jellemeket felfogja, rajzolja, az illúziókat leleplezi, a frázisok mögött felfedezi az érdeket, az igazi tartalmat. Ez a realizmus aligha utópia, aminek egy fiatal kutatónk tekinti, hanem egy olyan történetíró kérlelhetetlen valóságérzéke, aki az akták ezreit átnézve pontosan meg tudja különböztetni az életben is a valódit a hamistól. Szekfű ezt a keserű gyakorlatot évtizedekig folytatta, szelleme talán azért vált kissé ironikussá, mint ahogy egy fiatalabb kortársa rajzolta visszaemlékezéseiben. Mindenesetre ez a realizmus a titka írásai hatásának, mert olvasói emiatt érzik úgy, hogy beláthatnak a kulisszák mögé, felfedhetik a nagy politikai események rejtett rugóit. És itt most nem is az olyan részletek az érdekesek, mint az, hogy IV. Henrik utolsó nagy hadjáratának terve mögött egy 14 éves hercegnő iránti nagy vonzalma húzódik meg – amit maga Szekfű is történelmi anekdotának minősít, hanem olyan kiábrándult megjegyzései, melyek szerint pl. a szabadság az akkori viszonyok között mindenkor mások elnyomásához vezetett, a vallásszabadság nem azonos az általános gondolkozásbeli szabadsággal, hanem a saját vallásfelekezetének minél szabadabb mozgását jelenti, a többi rovására. – Az 1622. évi pozsonyi országgyűlés végén a király és a rendek úgy határoztak, hogy azokat a birtokokat, amelyeket Bethlen a háború idején eladományozott, jogos tulajdonosaiknak vissza kell adni, de a Bethlen-féle adományosok kártalanításáról nem ez, hanem csak a következő országgyűlés fog határozni. Az országgyűlésen ezt a határozatot, amely szerint tehát Bethlen hívei „birtokon kívül" várhatnak a kár-

talanításra, Pázmányon és Esterházyn kívül a protestáns Thurzó nádor is megszavazta, aki pedig mint Bethlen biztosa, aláírta a nikolsburgi békét, amely a kártalanításról intézkedett. Szekfű fellebbenti a fátylat Thurzó érthetetlen engedékenységéről: ő már előbb megkapta a kártérítést, 15 000 tallért, Pázmánytól, a Bethlentől neki adott túróci prépostság birtokaiért. Ugyanilyen realizmussal, nem minden irónia nélkül mutatja meg Bethlent is, aki az egyik pfalzi tanácsossal tárgyalva annak javaslatát, hogy a törökhöz kellene segítségért folyamodni, ártatlan képpel azzal hárítja el, hogy ő a maga részéről nem merné ezt megtenni – holott talán aznap írta portai követéhez a harmincadik vagy negyvenedik segélyt kérő utasítását.

Az ilyen és hasonló részletek Szekfű előadásának ironikus jellegét éreztetik, de bőven idézhetnénk írásaiból melegebb, lírai részleteket is. Babits Mihály jegyezte fel már egyik „beszélgető füzetében", hogy Szekfű *A száműzött Rákóczi* óta már tulajdonképpen író. Emlékezzünk csak például ennek a könyvnek első mondatára: „A napkirály is elment arra az útra, amelyen minden földi test porrá és hamuvá oszlik." Vagy a másikra: XIV. Lajos holttestét „több mint kétezer testőr, apród és muskétás kísérte; az utódok és rokonok, udvaroncok és hű alattvalók sorából senki sem". Szekfű stílusának titkait Zolnai Bélán kívül még senki sem tette vizsgálat tárgyává, holott a történetíró hatásának ez nem jelentéktelen tényezője. Csak röviden hívhatjuk fel a figyelmet ebben a kötetben a Thurzó-epizód előadására: Bethlen levelet ír a fiatal Thurzó Imrének, aki éppen elpártolni készül tőle s akihez való viszonyában „a hideg politikai számításon kívül valami emberi meleg érzés, vonzalom is felcsillan. Talán ez a magyarázata, hogy míg a többi, elpártolni kész nagyúrral szemben megelégszik egy-egy fenyegetéssel, az elpártolás után egy-egy szidalommal vagy átokkal, az ifjú árvai grófnak hűségében való megtartásáért az érzelmi indokok egész skáláját, hosszú episztolákban mozgásba hozza, s erős akaratának teljes megfeszítésével próbálja őt a megkezdett útról visszatéríteni. Soraiból világosan kitetszik, hogy itt egy lélekért folyik a harc, akinek belső összetételét ő alaposan tanulmányozta s ahhoz idomítja argumentumait." S a levél ismertetése után: „Finom emberismerete és erős akarata győzött e harcban, Thurzó Imre megmaradt az ő pártján,

hogy ezután is a békének legnagyobb munkálója legyen." – A másik művészien kidolgozott rész az utolsó évek rajza, Bethlen terve a lengyel korona elnyeréséért. Noha a fejedelem nagy Habsburg-ellenes tervei érdekében továbbra is küldi követeit a nyugati országokba és a portára, „de ezirányú működésében kevés immár a hit és a lelkesedés, annál több a megszokás és rutin, amelyek mögött feltűnik a kiábrándulás melancholiája is. Egyszer 1628-ban a nála időző svéd követnek megrajzolja Európa politikai arcképét, s ez a rajz, mélyrehatoló realizmusával és keserű pesszimizmusával, mely előtt szétfoszlanak a politikára aggatott idealisztikus formák hazugságai, méltó az új Európa legvilágosabb politikai elméihez, egy Richelieu-höz, Nagy Frigyeshez, Metternichhez vagy Bismarckhoz is..." És az utolsó napok rajzából: „Teste nagy kínokban, lelke még földi gondokban hányódott: még lelkükre akart beszélni a hét vármegye rendjeinek, hogy vallásuk és a töröktől való biztosságuk miatt is ajánlatosabb saját érdekükben Erdélynél megmaradniok, – a lélek azonban kezd eltávolodni a diplomácia és a kormányzás mechanizmusától s mind inkább az *idea* felé fordul, amely a világi élet jelenségei mögött is ott volt ugyan, de eddig láthatatlanul, alig észrevéve."

A nagy történetírókhoz hasonlóan Szekfű kötete végén foglalja össze nézeteit Bethlen Gáborról és politikájáról. Ezeknek a gondolatoknak egy-egy összetevője felbukkan korábban is. Már az első fejezetekben konstatálja, hogy Bethlen idején következett be a szakadás a királyi Magyarország és Erdély között, az egyesítésre azonban már mindkét fél gyenge. A magyarság – jegyzi meg –, amely a XVI. században a török nyomása alatt, „éles tudatossággal ébredt rá az ő magyarságára, és valami egészen új fájdalmas, szívbéli hazaszeretetre" most ugyanezen érzelmekkel a nyugati fél felé fordul. Szekfű itt Bethlenben és Esterházyban egyként egy szétszakadt nemzet alkotásra most alig képes képviselőjét látja. – A mérleg azonban, melyet a kötet végén nyújt, ennél szélesebb látkörű és kiegyensúlyozottabb.

Itt lényeges Szekfűnek az a gondolata, hogy Bethlen annak a történeti iránynak a kifejezője, amely mint a kettéosztott nemzet egyik ága „most tudatosan azokat a periferikus erőket támogatja, amelyek Közép-Európa ellen irányulnak. Ez az irány századokon át hat

és a magyar jövőben is, ez után is valamikor új életre kelhet." Úgy véljük, hogy ez a felismerés tulajdonképpen reális reflexió a Monarchia felbomlása és a német szövetség kudarca utáni közép-európai helyzetre, s nem csupán Bethlen török szövetségére, hanem a nyugati koalícióra is vonatkozik.

Szekfű Bethlen működésének európai értékét abban látja, hogy „páratlan genialitással" emelkedett valódi abszolút uralkodóvá, „Magyarország benne a XVII. század európai államrendszerének nagytehetségű és nagy sikerű fejedelmet adott." Nemzeti szempontból annak tulajdonít jelentőséget, hogy Erdély megszervezésével a magyarság életének egy új formáját alkotta meg; az erdélyi lélek is Bethlen Gábor Erdélyében született meg. Nem az a történetíró feladata – írja –, hogy „a múlt bármely pártemberének" ítéletét aláírja. Újra aláhúzza, Bethlen nem a rendiség képviselője, nem mentette meg a vallásszabadságot. Viszont egy új, jól szervezett államot alapított, és a „helvét hitvallású magyar reformációnak hatalmas, hithű és áldozatkész előharcosa" volt.

De a könyv nem ezzel fejeződik be. Szekfű Bethlen Gábora – említettük – tragikus hős is, akinek alkotása később összeomlott, Erdélye is más utat vett, mint amit ő jelölt ki számára. Bethlen nagy vállalkozása: az ország egyesítése nem sikerült, elsősorban a török megszállás miatt. Szekfű – Szalay László nyomán – abban látja tragikumát, amiről a fejedelem szája körüli kínos vonás is tanúskodik, „hogy a magyar faj egységét, a szétszaggatott hazának együvé valóságát felismervén, keserűen érezte tehetetlenségét az igazi magyar cél szolgálatában".

Ez a végkövetkeztetés, ha más hangsúllyal is, egybehangzik mai történetírásunk felfogásával: a XVII. századi Magyarország „sorsdöntő történelmi feladata" az országegyesítés volt.

Pamlényi Ervin

Előszó

Az a történész, aki nem akart egyebet, mint a történt dolgokat úgy elmondani, amint végbementek, a tizenhetedik század történetének előadásához így kezdett hozzá: „Gyakran hallottam művészektől, hogy nem ajánlatos olyan tárgyba fogni, amelyre nézve az emberek már pártokra szakadtak, mert vagy az egyik, vagy a másik bizonyára megsértődik; a történész azonban nem zárkózhat el ez elől, hiszen ez az ő legigazibb feladata."[1]

Azt hiszem, a magyar történetírás is elérkezett immár arra a fokra, ahol hasonló feladatot tarthat igazi tudományos feladatának.

Nemzedékek születnek és halnak, anélkül hogy őseik történetének, a magyar föld múltjának nevezetes fordulatairól és e múlt legnagyobb hatású formálóiról méltó és részletes ismeretük volna, mert ezen fordulatok és nagy emberek képei évszázadokon át különböző formákban hagyományozódtak reánk, s utóbbi félszázadunk történetírása, nem szívlelve meg Ranke idézett tanítását, következetesen kikerülte az ilyen kontroverz események és emberek történetét.

Pedig a modern kor történetkutatása annyi területre kiterjed, s módszerében annyiféle szempontot tud alkalmazni, hogy a szociális és alkotmánytörténet, a gazdasági és hadtörténet, az individuális és kollektív lélek vizsgálata segélyével ma már ki tudjuk emelni a történeti alakot a századok folyamán rárakódott kontroverz elemek közül, és vissza tudjuk helyezni azon termékeny történeti talajba, amelyből a valóságban kinőtt.

Ezt a munkát akartam elvégezni Bethlen Gábor történetét illetőleg, akinek neve annyiak ajkán forog, anélkül hogy véleménye megalkotásánál a túlnyomó többség bárminemű megbízható történeti adatokra támaszkodnék.

Ez a könyv történeti adatokat állít össze, s belőlük régmúlt kort, rég eltemetett magyar fejedelem alakját akarja a mai történet módszereivel rekonstruálni; ez a könyv egyszerű politikai történet, mely ha egyébért nem, tárgyáért fogja talán – magyar történeti olvasmánytól elszokott korunkban is – a magyar olvasót érdekelni.

Első fejezet

EURÓPAI POLITIKA A TIZENHETEDIK SZÁZAD ELEJÉN

A politika „nem egyéb, mint kísérlet a saját érdeknek megvédésére és elősegítésére azon ideális és reális világerők konfliktusában, melyek nálunknál hatalmasabbak."[2] Az európai történet újabb századairól van szó, mikor már kikristályosodtak a nemzeti államok, a politikai színpad e protagonistái, mik bármennyire különálló egyéniségek is, életműködésükben folyton-folyvást korlátokba ütköznek, melyeket át nem törhetnek, mert hiszen mindezen, egymással ellentétes érdekű államnak együtt kell élnie, ugyanazon geográfiai közösségben. Ranke fent idézett szavai világosan jellemzik a helyzetet, mely a középkori keresztény egység végleges szétbomlása óta Európában előállott: nagy eszméktől mozgatott, nagy anyagi hatalomra támaszkodó erőknek örök konfliktusa, melyben minden egyes állam, még a leghatalmasabb is, csak állandó politikai működés segélyével képes létérdekeit megvédeni, pozícióját erősíteni.

A középkornak vallásilag is, életfelfogásban is megalapozott egysége helyébe már a 16. század odaállította a katolikus és protestáns, a habsburgi és francia ellentéteket, a század nagy konfliktusai e két idea-pár összeütközéseiből származtak, s körülöttük játszódtak le a kisebb, inkább lokális jellegű konfliktusok, köztük a török-keresztény harc, mely éppen Európa szétszakadt volta miatt szorult helyi jelentőségre, ahelyett hogy a kontinens osztatlan figyelmét vonta volna magára. A 16. század változatos küzdelmeiben a habsburgi fél szinte teljesen megtartotta hatalmát, mellyel a század elején a sorsnak példátlan kegye ajándékozta meg. V. Károlynak és I. Ferdinándnak utódai, akik Spanyolország, Belgium, Milánó, Nápoly és Szicília, az osztrák tartományok, a cseh és magyar korona országainak urai és a német birodalom császárai, a 17. század elején olyan túlnyomó hatalommal rendelkeznek, hogy Európának többi fejedelme méltán retteg az új univerzális monarchiától.

A „domus Austriaca", a Habsburg-ház két ága, a spanyol és német-osztrák ág a század elején még Rudolfnak tehetetlen, elmebeteg kormánya alatt is, nem kevésbé Mátyás és II. Ferdinánd alatt az expanziónak új, rég nem látott hatalmas energiáit termeli, és miután a 16. században sikerült neki Itália területéről a francia befolyást kiszorítania, most új lendülettel hozzáfog a milánói és toszkánai bázisokról megépíteni a biztos hidat Tirolba és az osztrák tartományokba. A svájciak belső viszályait felhasználva, nemsokára megindul a spanyol hódítás Valtellina felé, hogy a két habsburgi ág a legrövidebb úton biztosítson egymással szárazföldi érintkezést és a nápolyi spanyol alkirály csapatai néhány hét alatt átdobhatók legyenek az Alpeseken, Közép- és Kelet-Európa ügyeinek eldöntésére. A két közelről érdekelt szomszéd, az öregedő, kereskedelmében visszafejlődő Velence és a harcias, de gyönge szavojai herceg alig tudják a két ág egyesülését megakadályozni, az egyedüli méltó ellenfél, Franciaország, IV. Henrik tragikus halála óta asszony- és gyermekkormány alatt nem képes aktív politikára. Különben is ott áll oldalában a spanyol Németalföld nagy hadi ereje, mely 1609 óta, amikor a spanyol király, évtizedes véres harcok után végre elismerte fellázadt alattvalóinak, a hollandus államoknak függetlenségét, és velük tizenkét évre békére lépett, bármikor szabadon használható fel mind Keleten, az osztrák Habsburgok birodalmi támogatására, mind Nyugat felé, a francia királyság lázadó alattvalói érdekében. A távolabbi országok a harmincéves háborút megelőző, ez aránylag szélcsöndes években alig folynak be az európai politikába. Anglia Erzsébet királyné halálával éppúgy kikapcsolódik az európai akciókból, mint Franciaország IV. Henrik halálával. Dánia és Svédország pedig még a távoli ködben várják öntudatlanul nagy európai szerepüket, s addig is megelégszenek a lengyel és északi német kisebb konfliktusokban való részvétellel és egymás közti marakodással.

Európa közepe a német birodalom. Itt futnak össze mindazon érdekszálak, melyek a periferikus fekvésű államokat *egy* európai egységbe kapcsolják. A hollandi államok bár Spanyolországgal szemben immár függetlenek, névleg még tagjai a német birodalomnak, velük azért is lehetetlen a német császárnak diplomáciai viszonyba lépnie, mert még alattvalóinak tartja és – nevezi őket.

Hasonlóképpen csak tényleg, de nem jog szerint állnak a birodalmon kívül a svájci kantonok. A dán király, egyúttal Norvégia ura, tagja a német birodalomnak is mint Holstein hercege. A lengyel királynak viszont a hatalmas birodalmi választó, Brandenburg őrgrófja a hűbérese; ez a kapcsolat, valamint a sziléziai hercegségek dolga szorosan hozzáköti a birodalomhoz a lengyel királyt, ez időben a Habsburg-háznak katolikus párthívét. A francia király számára pedig Németország még Felső-Olaszországnál is fontosabb terület a habsburgi univerzális monarchia útjának megzavarására, amely célból kipróbált szövetséget tart fenn, ha nem is formálisan, de az érdekek kölcsönös felismerése alapján, a német birodalom protestáns rendjeivel.

A vallási ellentét mindeddig még csak fejedelmi titkos tanácsok és birodalmi gyűlések tárgyalásain szerepel, de már nem messze az idő, mely véres csatatereken fogja újból, mint hetven év előtt, a döntést keresni. A német birodalom területén az 1555-i augsburgi vallásbéke még érvényben van, s ennélfogva a katolikus mellett az ágostai evangélikus hit is élvezi nemcsak a lelkiismereti, hanem mindazon politikai, rendi szabadságokat is, melyeket ez a század nyújtani tudott fiainak. A birodalom területén a fejedelmek maguk határozhatják meg, melyik valláshoz csatlakoznak, s alattvalóik kénytelenek őket választásukban követni, vagy pedig kivándorolni más birodalmi területre. Az augsburgi békéig lefoglalt, szekularizált katolikus egyházi javak megmaradtak a protestáns fejedelmek (vagy városok, egyéb rendek) kezén, de az azóta lefoglaltak sorsát illetőleg eltértek a két felekezet véleményei. A régi egyház hívei, az augsburgi vallásbékével egyidejűleg kiadott „egyházi reservatumra" támaszkodva törvénytelennek tartották, ha a már sok helyütt protestáns káptalantól megválasztott prelátus nyíltan protestáns hitre tért, és a reá bízott egyházi javakat szekularizálva világi dinasztiát akart alapítani. Császár és pápa és katolikus rendek együttes erőfeszítésének sikerült is a kölni érsekség szekularizációját megakadályozni, s a protestáns hitre tért érseket elűzni. Viszont Észak-Németországban mindinkább elszaporodtak az egyházi birtokok, melyek protestáns, a pápától el nem fogadott főpapok, adminisztrátorok kezén voltak, s mint ilyenek, a német protestáns fejedelmi dinasztiák ifjabb férfitagjainak állandó ellátását

képezték. Az új század elején a katolikusok megpróbálták a reájuk nézve is igen fontos kérdést rendezni; az 1608-i birodalmi gyűlésen Mátyás helyettese, stájeri Ferdinánd főherceg csak azon feltétel alatt hajlandó az augsburgi vallásbéke újabb kiadására, ha egyúttal az azóta elfoglalt egyházi javak restitúciója is kimondatik. Az eredmény katolikusok és protestánsok szétválása, a birodalmi gyűlésnek határozathozatal nélkül szétoszlása lőn.

Az augsburgi vallásbéke merev formák közé szorította az életet, melyeket az nem bírt ki sokáig. A békének tisztára politikai alapjai voltak, egyéni vallásszabadságot nem ismert, s ha egy rendi tartomány feje vagy birodalmi város elöljársága jónak látta vallását megváltoztatni, ezzel az egész lakosságra is előállott a hitbeli változás kényszere. Közben azonban a trienti zsinaton megerősödött régi egyház már egyéni hódításokat is tudott tenni, a Jézus-társaság tagjai, egyszer megvetve lábukat protestáns helyeken, tanításukkal és példájukkal az alattvalók nagy tömegeit vezették vissza a katolikus hitre. Ezen jelenségek ellen a protestáns rendek az augsburgi vallásbéke elve alapján védekeztek és óvták területük egyhitűségét. A konfliktusok folyton szaporodtak, a protestáns Donauwörthben a katolikusok nyilvános istentiszteleti jogokat követeltek maguknak, körmenetüket azonban szétszórták, mire a birodalmi főtörvényszék a város ellen akciót rendelt el, s azt a szigorú katolikus Miksa bajor herceggel elfoglaltatta. A jogaikban és az augsburgi béke élvezetében fenyegetett protestánsok erre megkötötték 1608-ban, tíz esztendőre, az ún. uniót, melynek élére a birodalmilag el nem ismert kálvinizmus vezetője, a pfalzi választó került. Hetven év után újra megnyílt protestáns és katolikus közt a szakadék, bár az unió tevékenységét most szinte teljesen megbénítá egyrészt a természetes szövetséges, IV. Henrik francia király halála, másrészt a két protestáns felekezet közt fennálló, és harcias udvari papoktól folyton kiélesített nagy ellentét. Az ortodox lutheri tan hívei, élükön a szász választó, kezdettől fogva távol tartották magukat az uniótól, melynek katolikus ellensúlyaként a ligát alapítá meg 1609-ben Miksa bajor herceg.

Vallás és politika talán sohasem voltak egymással oly szoros összefüggésben, mint éppen ebben a korban, mondja a közfelfogás a 17. századról. A valóságban ez a kor az, melyben az egyházi és

világi politikának a korábbi korszakoktól átöröklött szoros kapcsolata kezd lazulni, amennyiben az emberek úgy, mint egyházak és felekezetek kezdik érezni, hogy az a szigorú kapcsolat, az egyháziaknak állami dolgokhoz kötése, talán mégsem a legideálisabb állapot. Nem mintha felfedezték volna azt, hogy minden egyes ember lelki élete magában véve is egy kis világ, melynek működéséért, ide vagy oda való fordulásaiért nem a földesúr, nem a hatóság, nem is a fejedelem a felelős, hanem elsősorban az illető embernek a saját, egyéni lelkiismerete Isten előtt; ennek a gondolatnak az általános elterjedése kétségtelenül egy csapásra kiszabadította volna az egyházi dolgokat az államiak hatása és uralma alól, de ez a gondolat, ha élt is akkor, sem az egyházpolitikában, sem az állami életben hatással nem bírt, nyomára szinte sehol sem akadunk. Ellenkezőleg: elvben és gyakorlatban még a 16. században kifejlődött nézettel találkozunk, mely szerint a politikai, állami és rendi hatalom szabja meg az alattvalók felekezeti viszonyait, s ehhez képest minden állami egység lehetőleg egyetlen felekezet, vallás uralmát engedélyezi, a többiét kizárja, elnyomja, vagy legalábbis a terjedési lehetőségtől megfosztja. A 16. század vallási fejlődésének eredményeként azt látjuk Európa térképén, hogy a legtöbb államban csak egyetlen vallásnak van meg a szabad gyakorlata, s amennyiben mellette egy másik is él, ennek élete is politikai, rendi jogokhoz van kötve. Például Franciaországban a liga harcai és IV. Henrik katolizálása óta ismét a régi vallás az uralkodó, mellette a kálvinizmus rendi jogon, államként az államban él, sereggel és várakkal rendelkezik. A katolicizmus kizárólagosságát követelő Habsburgok örökös tartományaiban is él a protestantizmus, szintén rendi jogokra támaszkodva: Alsó- és Felső-Ausztriában még II. Miksa császár engedte meg 1568-ban az uraknak és a lovagoknak, tehát két politikai rendnek, hogy házaikban, váraikban és birtokaikon az ágostai evangélikus hitvallás szerint élhessenek és vallásukat szabadon gyakorolhassák. Hasonló jogokat élveztek a stájerországi rendek is, valamint Csehországban II. Rudolf felséglevele óta az inkább a kálvinizmushoz hajló cseh protestánsok. Tehát az augsburgi vallásbékének végzetes rendelkezése, mely szerint az államhatalom birtokosa szabhatja meg alattvalóinak vallását, a „cujus regio, illius religio" elv, éppen a két nagy katolikus területen, Franciaországban és az ausztriai-cseh

örökös tartományokban nem volt megvalósítható a rendek egy részével szemben, akik mint politikai személyek, politikai jogaikat vallásgyakorlati jogokkal is kibővítették. Természetesen mindez nem adott az alattvalóknak mai értelemben vett szabad vallásgyakorlatot: egyrészt a politikai hatalom birtokában levő rendek szabták meg itt is jobbágyaiknak vallását, másrészt a fejedelmektől engedett jogok csak a protestáns felekezetek egyikére vagy másikára vonatkoztak. Alsó- és Felső-Ausztriában csak az ágostai hitvallás bírt életjoggal, a Kálvin-féle nem. Egészben véve azonban a rendek sikerrel törték át a 16. század második felében és végén a „territoriális fejedelem"-nek augsburgi jogait: míg a birodalom protestáns fejedelemségeiben és városaiban alig lehetett szó katolikus vallásgyakorlatról, addig a Habsburg-területeken távolról sem tudott az uralkodó vallása egész kizárólagossággal érvényesülni. Változást itt a 16. század utolsó évtizede hozott, amikor a fiatal stájer főherceg, Ferdinánd, éppen a territoriális fejedelmi jogokra hivatkozva megkezdte tartományainak rekatolizálását: előbb a városokból űzte ki az ágostai hitvallás prédikátorait és tiltotta el annak gyakorlását, mivel a városok a fejedelem személyes birtokát képezik, s így vallás dolgában neki engedelmeskedni tartoznak, később pedig az úri és lovagi rendtől is megvonta a protestáns vallásgyakorlat koncesszióját. Ez volt az ellenreformációnak első jelentős lépése, mely tehát éppen úgy az államhatalomból indult ki s egészben véve a vallási viszonyokat éppen úgy állami szempontból, állami fegyverrel rendezte, mint korábban az augsburgi vallásbéke.[3]

De az állam prepotenciája a vallás felett más európai államokban is uralkodó elv volt. Angliában a katolikus vallás gyakorlata VIII. Henrik óta, Erzsébet királyné hosszú uralkodása alatt szigorúan tilos volt, s tudjuk, hogy ez a tilalom mártírokat is ajándékozott a régi egyháznak. Viszont Spanyolországban és az olasz tartományokban a katolikus egyháznak sikerült az ő egyeduralmát fenntartania, itt-ott hasonlóképpen emberi életek pusztulása árán. Az egy vallásban megmaradt államok semmitől sem tartottak annyira, mint hogy felekezeti egységük veszedelembe jut, és több felekezet beférkőztével a belső harc, polgárháború megindul. A vallási harc akkoriban éppen a vallás és állam szoros kapcsolatánál fogva, igen könnyen vezethetett az állam felbomlására, az államterület feldara-

bolására, amint pl. a hugenotta–katolikus küzdelmeknek Franciaországa sem volt többé egységes államnak tartható. Tanulságos példával szolgál erre Németalföld sorsa, melynek északi és déli tartományai vallásilag is megoszolva, külön államtestekre szakadtak. Az egyvallású államokban az uralkodó vallás hívei, az ő politikát és vallást végzetesen egybekeverő gondolkodásukban, joggal tartottak attól, hogy a közéjük befurakodó új felekezet az ék szerepét veszi át, és folyton mélyebbre hatolva államterületüket is szét fogja robbantani. Ebből a félelemből magyarázható az a mai szemnek különös, de akkori viszonyokból könnyen érthető jelenség, hogy maguk a spanyol uralom alól felszabadult hollandi tartományok is, melyek pedig saját testükön és lelkükön tapasztalták a territoriális elv alapján gyakorolt kényszer keserűségét, alighogy szabadságra tettek szert, siettek a régi egyház elnyomására használni fel saját szabadságukat. Ámbár az új Hollandia lakosságának még a 17. század elején is több mint fele volt katolikus, a politikai hatalommal rendelkező kálvinista rendek a katolikus vallásnak nem engedélyeztek szabad gyakorlatot. Az ő vallási törvényhozásuk az 1600 előtti és utáni negyedszázadokban alig különbözik valamit a stájer főhercegétől, sőt az uralkodó vallás kizárólagos jogainak védelmében sokkal sikeresebben működött, mint pl. a Habsburg-császárok-királyoké a harmincéves háborút megelőzőleg. Hollandi katolikus nem viselhetett közhivatalt, bár a protestáns állam fenntartására és annak a katolikus államok ellen folytatott hadjáratira éppen olyan szolgáltatásokkal tartozott, mint a protestánsok. A Generalstaatok főfunkcionáriusai a meghódított katolikus városokat fegyverrel és plakátokkal (rendeletekkel) reformálták, s a katolikus papokat felszólították, győződjenek meg az új hit helyességéről, amely esetben mint prédikátorok megmaradhatnak helyükön, különben elvesztik állásukat. Hogy a modern értelemben vett vallásszabadság fogalma mennyire idegen volt éppen a vallásuk szabadságát kiharcolt hollandusoktól, arra elég jellemző a két kálvinista felekezet, a gomarianusok és arminianusok harca, melynek során az államfő, Orániai Móric a régi, kálvini predestináció-tan mellé állott, és az állam hatalmával nyomta el az arminianusok skizmáját, Oldenbarneveldt-et vérpadra s a nagy jogtudóst, Hugo Grotiust száműzetésre juttatva.[4]

A tizenhetedik század legegyszerűbb eseményeit nem érthetjük meg, ha tisztában nem vagyunk ezekkel a viszonyokkal. Amint manapság, a nemzeti gondolat állami hegemóniájának második századában állam és nemzetiség egymással át meg át vannak itatva, s nincsen nemzetiség, mely ne keresne állami érvényesülést, ne érezné magát politikai jogok nélkül elnyomottnak, s ha politikai jogok teljességéhez jutva az államhatalmat saját belátása szerint irányíthatja, akkor egész bizonyosan a más nemzetiségek elnyomására használja azt, megfeledkezve a saját, nem is oly régi panaszairól: ugyanily mechanizmussal, ugyanily egyoldalúsággal folytak le a két vallási századnak, a 16 és 17-nek valláspolitikai harcai is. A két korszak még abban is megegyezik, hogy akik elnyomottból elnyomókká váltak, felemelkedésük útján mindenkor a szabadság ideáját hangoztatják, bár ez alatt kizárólag a saját szabadságukat, s később azt a lehetőséget értik, hogy a saját nyugalmuk biztosítása érdekében a többit elnyomhassák. Szabadság és elnyomás politikai és területi kategóriákon át valósulnak meg a 16. századi vallási és a 20. századi nemzetiségi ember fejében, bár az is kétségtelen, hogy az előbbi őszintén hisz az ő vallásában, az új ember pedig az ő nemzetisége magasabbrendűségében. Az emberi viszonyok mélységeit és egyúttal véges voltát illusztrálja, hogy manapság nagy nacionalisták nyomnak el állami eszközökkel más nemzetiségeket, és századok előtt mély hitű, istenes életű emberek terjesztették a maguk vallását fegyverrel és állami kényszer eszközeivel.

Vallás és állam ilyetén kapcsolata az államot időnként vallási célok szolgálatába állítja ugyan, de az állami politikának nem képes többé, a régi középkor módjára, vallási színezetet adni. Ellenkezőleg: a vallásos hittől lelkesített fejedelmek állami, politikai eszközöket használnak fel céljaik elérésére, s ezzel öntudatlanul is hozzájárulnak az európai politika végleges elvilágiasításához. Ami különben ekkor már úgyis készen volt, hiszen Machiavelli már régen kijelölte az államok számára is az egyéni önzés útjait. Ezt az utat a ragione di stato, az államraison jelöli ki, mely általánosan használt jelszó, találkozunk vele francia államiratokban úgy, mint Velence diplomáciai levelezésében, a csehek téli királyának ágenseinél, mint Wallenstein frazeológiájában. Hogy az államnak diplomáciai és katonai erőkifejtését, s ezzel együtt más államhoz való viszonyát

a ragione di stato szabja meg, mint életének legfőbb elve és tartalma, erre nézve nincs eltérés az államférfiak között; legföljebb arról vitatkoznak, hogy önzés és erőszak és gonoszság mely határáig mehet el az államraisontól irányított cselekvés. Ámbár az így kiképzett különbségek is inkább csak formálisak, külsőlegesek, csak a köpönyeg változik, mellyel az államraison meztelen önzését időnként elleplezik egyes, szemérmesebb vagy talán ügyesebb államférfiak.[5] Vallás, erkölcs és tisztesség állandó jelszavakká lesznek, melyek mögött a saját államérdek, a saját nagyság megvalósításának törekvése húzódik meg. A század elején már egész kiterjedt irodalom tárgyalja az államérdek megvalósításának lehető és felhasználható eszközeit, melyeket arcana imperii-nek neveznek, s köztük még jámbor németek is felsorolják az államérdekből üzendő hazugságot, meg a támadásnak támadással való megelőzését. Praevenire iis, qui nocere possunt! – előzd meg azt, aki árthat neked, ez a végzetes elv az Alpoktól északra is polgárjogot nyert immár olyanoknál is, akik különben a domus Austriaca politikáját machiavellizmusa miatt erkölcsi felháborodással elítélik.[6]

Erkölcsnek és az emberiség magasztos javainak emlegetéséből ez a korszak is derekasan kivette a maga részét. Részben éppen a vallás és politika szoros kapcsolata kívánta, hogy az állami önzés útjait szép szólamokkal födjék be, de kétségtelenül hibás történetszemlélet lenne az, ha erkölcs, szabadság, keresztény szolidaritás, a keresztény világ békéje és hasonló kifejezések tartalmát a mögöttük meglapuló nagyon is realisztikus államraison nélkül vennők szemügyre. Itt legyen elég egyetlen példát hoznunk fel arra nézve, miként alkalmazza az államérdek ezt az erkölcsi frazeológiát Richelieu egyik elődjénél, Jeannin francia államtitkárnál. Ő a csehek felkelése és Pfalzi Frigyes királlyá választása hírére megrémül, hogy az egyesült protestáns erők megsemmisítik az ausztriai uralmat, mely ugyan túlhatalmában, Spanyolországgal együtt folyton veszélyeztette az európai egyensúlyt, de viszont teljes kitörlése is megsemmisítené azt, és Franciaországot kiszolgáltatná a német protestánsoknak, Angliának és Hollandiának. Ámbár tehát, mondja XIII. Lajoshoz benyújtott szakvéleményében, Spanyolország és a maison d'Autriche hatalma eddig rémítő nagy volt és mindenkit veszélyeztetett, de most a császár elgyöngült, legszebb provinciáit elvesz-

tette, sőt úgy látszik, kezd öregedni, és soha többé veszedelmes nem lesz, ezért sietni kell megmentésére. E célból követek küldendők, akik a kereszténység békéjének jelszavával mentsék meg a szegény császárt a végső bukástól. De az öreg diplomata nem láthatta előre a közeli jövőt, melyben a császár a fehérhegyi ütközetben tönkretette lázadó alattvalóit – amint ennek a fordulatnak híre eljut Párizsba, a francia kormány rögtön visszarántja a császár mellett a cseheknél és Bethlen Gábornál dolgozó követeit és immár a kereszténység békéje érdekében nem a császárnak, hanem az ellenkirálynak és a cseheknek megmentését látja sürgősen szükségesnek. Igaz, ezek protestánsok, ez némi nehézséget okozhatna, de hát, írja a követeknek Puisieux külügyi államtitkár: „uraim, önök tudják, hogy mi jó katolikusok vagyunk, és ha szabadon választhatunk, akkor mindig a katolikus vallás felé hajlunk, de Spanyolország hatalma túlságosan nagy, s ez uralomvágyában még arra is képes, hogy világi céljai érdekében a vallással visszaéljen", minélfogva Franciaország is fel van mentve vele szemben a vallási szempontokhoz való további ragaszkodástól.[7]

Mintha csak valláspolitikai hangnemre átírt modern népszövetségi és örökbéke-fenntartási frazeológiát hallanánk. De most a tizenhetedik században vagyunk, és itt ezen század diplomáciájának és politikájának egy egészen speciális rugója került szemünk elé.

Az államok politikáját durva önzés vezette, mely vallási és erkölcsi parancsokon könnyen túltette magát és államérdekből brutális cselekedetektől sem riadt vissza; ez önzésnek tehát csak köpönyege volt az erkölcsi frazeológia, mely az államraison szerint változtatta formáját és színeit – mindezt konstatálnunk kell ugyan, de el kell ismernünk, hogy az erkölcsi frazeológia mégsem volt puszta szó, mögötte valami maradéka, valami csökevénye mégis ott volt a hitnek, az erkölcsi értékek becsülésének. Egy szóval kifejezve: ezek a diplomaták és politikusok nem voltak cinikusok, hanem még akkor is, amikor puszta önzés képviselőiként, az államraison erkölcs nélküli végrehajtóiként viselkedtek, még akkor is jó adag becsület, jóhiszeműség, naivság lakozott bennük. Igen, a naivságnak valami egészen különös, ma már ismeretlen fajtája jellemzi e korszak diplomáciai cselekményeit. Részletekbe menő történeti kutatások megállapították már, hogy az európai diplomácia kezde-

teinél a naiv önzésnek, az ellenfél folytonos lebecsülésének és a saját akció túlbecsülésének momentumai állottak,[8] s ezeknek befolyása a politika mechanizmusára a 17. században sem csökkent. Sőt a renaissance korszaktól kezdve, amikor először lép nagyobb számú európai állam egymással kölcsönös diplomáciai érintkezésbe, szinte egész a mai napig rendkívüli szerepe van az internacionális életben a rosszhiszemű ígéretnek, melyet diplomata tesz diplomatának, állam államnak, abban a reményben, hogy a partner nem veszi észre a rosszhiszeműséget és belemegy a csapdába. Ez azonban csak igen ritkán történik meg, a valóságban a partner semmivel sem ostobább, mint az ajánlattevő, világosan meglátja a hamisságot és rosszhiszeműséget, kivéve természetesen azt az esetet, mikor ő maga tesz hasonló rosszhiszemű ajánlatot. Ez az alapjában véve naiv önbecsülés minden emberi tárgyalásban, és így a modern korszak diplomáciájában is megvan, de mennyivel inkább előtűnő tulajdonsága a 16–17. század tárgyalásainak! Amikor az emberek gondolkodásmódja a mainál sokkal kevésbé volt fegyelmezett, amikor fantáziájukat a világnak és egyes erőinek pontos, indukció útján nyert ismerete még nem korlátozta. A régi századok politikai akciói – lehet mondani – önzés szűk körében folytak le, az ellenfél, a szomszédok életkörülményeinek ismerete nélkül, hiszen etnográfia, statisztika, államviszonyoknak jogi és gazdasági mérlegelése, társadalom- és osztályainak ismerete, még nem állottak rendelkezésére a politikusnak és diplomatának. Akárhányszor megesett, hogy két állam szerződést kötött egymással közös fellépésre anélkül, hogy hivatalos személyeik kölcsönösen valaha is látták volna egymás területét, legföljebb egy-egy világutazó, kalandor ügynök adataira támaszkodtak. Egyes államok már akkor is érezték e hiányokat, s hogy a légüres térben való politizálást elkerüljék, állandó követségeket próbáltak tartani az őket leginkább érdeklő idegen országokban, így Velence és a 16. század eleje óta, a római pápaság. Velence követei az elsők, akik pontos adatokat próbáltak szerezni az egyes európai államok erőviszonyairól s e célból még vesztegetéstől sem riadtak vissza, hogy a rendes és rendkívüli adók nagyságát, a kiállítható katonaság létszámát, az udvar erőviszonyait, az egyes társadalmi osztályok hangulatát megírhassák kormányuknak azon országokból, melyekben akkreditálva voltak.[9] Ennek az

aránylag nagyobb ismeretanyagnak meg is volt a hatása a velencei köztársaság politikájára, mely állandóan megtartá józanságát, és nála fantasztikus tervekkel, a valóságnak gyermekesen naiv félreismerésével kevésbé is találkozunk, mint más európai államokban.

Pozitív ismeretek híján a nemzetközi politika mind célkitűzésében, mind eszközeiben sokkal korlátlanabb volt, mint manapság, vagy általában a 18. század racionalisztikus korszaka óta. Különösen a célkitűzéseknél látható igen gyakran mértéktelen túlbecsülése a saját erőknek, aminek egyik hordozója az önszeretet, a néhol nagyzási mániáig fokozott önbecsülés. Alig van a 17. századnak aktívabb politikusa, aki magának európai szerepet ne jelölne ki, tekintet nélkül eszközeinek még oly szegénységére. Itt van a vagyon, föld és hatalom nélküli Neversi herceg, aki a török ellen keresztes hadjáratot akar szervezni, s ezért utazgat Franciaországtól Lengyelországig egész Európában; itt van, hogy valóban hatalmasat említsünk, Wallenstein, aki komor fantáziájában a legkülönbözőbb helyeken, az Északi-tengernél, Erdélyben, Olaszországban képzelt el magának királyságokat, sőt a császári trón megkívánásától sem rettent vissza; itt van a különben zseniálisan józan gondolkodású Gusztáv Adolf, aki szintén lerótta adóját a korszak e betegsége előtt, amennyiben ő is számot tartott egy ideig a császári trón megszerzésére. Az ilyen, anyagilag meg nem alapozott magasröptű tervek létesülését megkönnyíti az az erkölcsi eszme, mely, mint említettük, minden személyes önzés kíséretében megjelenik, az obligát frazeológia mögött: Gusztáv Adolf császári tervét protestáns hite vitte a magasba, amint a neversi hercegnek vándorlását is a keresztény szolidaritás gondolata, a balkáni kereszténveknek pogány uralom alól felszabadítása magasztosítá és látta el erkölcsi tartalommal. Viszont az erkölcsi eszme, bár az önzésnek mintegy lelkiismeretbeli indoklása, utólagos jogosítványa is, mégis mindenkor csak kísérője a politikai számításnak, mely a ragione di stato elve alapján az uralkodónak és újonnan kibontakozó nemzetállamának egyéni önzését akarja sikerhez juttatni.

Vannak kutatók, akik hatalmas levéltári anyag átdolgozása után arra az eredményre jutottak, hogy a tizenhetedik század elején politikai értelem és józan ítélet igen ritkán jelentkeztek az európai életben, annyira elhomályosíták az emberek szemét az imént felsorolt

nehézségek.[10] Annyi kétségtelennek látszik, hogy a korszak politikáját általános ideák mellett elsősorban egyéni tulajdonságok: önzés, nagyralátás, fantázia vezetik, ez utóbbiak azonban, éppen a reális viszonyok nem ismerése miatt, a legritkább esetben tudják kitűzött céljukat megvalósítani. A század politikusai, céljaikat nézve, inkább realisták, mint idealisták, s ez abban is megnyilvánul náluk, hogy amint a való élet viszonyaival érintkezésbe jutnak és tudatára ébrednek a nehézségeknek, lemondanak régi tervükről és csodálatos könnyedséggel, naiv elfogulatlansággal keresnek új célokat és azokhoz vezető új expedienseket. Innen származnak azok a nehézségek, melyek egy e korszakbeli diplomáciai akció józan, egyenes vonalú előadásának útjába állanak. Wallenstein leveleiben napról napra új és új politikai és stratégiai meg taktikai tervekkel találkozunk, melyek egymást akadályozzák, sőt kizárják annyira, hogy első pillanatra, amíg a korszak gondolkodásával tisztába nem jövünk, szerzőjüknek ingatag, minden szélfuvallatra ide-oda hajló lelkületére kellene következtetnünk. Holott ezek az ellentmondó tervek és határozatok éppen a viszonyoktól függetlenül jöttek létre, és eredőjük sem ide-oda kapkodás, hanem tétlenség, a döntés halasztása lesz. Amint Wallenstein alig tudja magát ütközetre elhatározni, és hadvezéri működéséből, nagyszámú rendeletéből, saját kezű leveleiből csak hónapok vagy évek múltával jön létre egy pozitív tett, döntő ütközet vagy béke és fegyverszünet, hasonlóképpen éveken át eredménytelenek államférfiúi kortársainak is az akciói. I. Jakab angol király és veje, Pfalzi Frigyes, a téli király éppoly típusai a határozatlanságnak, az ide-oda révedező diplomatizálásnak, akárcsak II. Ferdinánd császár, akinek határozatait titkos tanácsosai hozzák meg. Maga Gusztáv Adolf is szinte tizenöt esztendőn át foglalkozott a német birodalom ellen indítandó vállalattal, közben kedvező konstellációkat elmulasztva, mert diplomáciája kiterjedt szövetében a lényeges vonásokat a lényegtelenektől alig tudta megkülönböztetni. A történetileg lefolyt akciók veszedelmesen hasonlítanak az őket létrehozó diplomáciai és magánlevelezések barokk stíljéhez, amelyben magukban véve súlyos, lényeges kifejezések halmozódnak olyan tömegben és annyira rendszertelenül, hogy végül is egymást megsemmisítik, és az eredmény egy semmitmondó, sehova nem vezető hosszadalmas stílgyakorlat.

A diplomáciai előkészítés ezen ferdeségei miatt azután gyakoriak az előkészület nélküli, hirtelen cselekedetek. Hiszen ez a korszak az, melynek politikai és hadi történetében oly nagy szerepet játszanak az impresszionábilis kalandorok, mint pl. Mansfeld vagy a Halberstadti adminisztrátor, akik miután egyszer belerohantak a veszedelembe, mint a hal a vízben, jól érzik magukat benne, és vakmerő vonulásaikkal egész Európa figyelmét éveken át magukon tartják. Ilyan vakmerőséggel határos impresszionabilitás ütközik ki a cseh felkelés embereiben is, valamint IV. Christian dán királyban is, Gusztáv Adolfnak emberileg sokkal alantasabb előttejárójában. Az ilyen egyéni tulajdonságoknak, vakmerő bátorságnak, személyes nagyravágyásnak, sőt bosszúnak és ressentiment-nak is sokkal nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a dolgok motivációjánál, mint diplomáciai meggondolásoknak, bár ez utóbbiakra köteteket kitevő aktaszerű bizonyítékaink is lehetnek. A diplomácia igen gyakran kelepelő szélmalom, melynek gépe üresen, gabona nélkül dolgozik. Történetírásunk ma már mindegyre szkeptikusabb a nagy politikai tervekkel és azoknak jól felépített motivációival szemben, mert fontos esetekben sikerült a diplomáciai és eszmei burkolatot legöngyölnie, s annak mélyén egyszerű, őseredeti emberi motívumokra találnia. Ismerjük a Sullytól IV. Henriknek tulajdonított nagy tervet, mely szerint Európa Franciaország vezetése alatt felszabadult volna az osztrák ház uralma alól, és az államhatárokat radikálisan megváltoztatva hat örökös monarchiában, hat választójogi monarchiában – köztük szerepel Magyarország és Csehország is –, végül három köztársaságban nemcsak a három vallás: katolikus, ágostai és kálvinista szabadságát, hanem a törökneк együttes erővel leendő kiűzésével az örök békét is megvalósította volna. E nagyszerű terv végrehajtását akadályozta meg Ravaillac tőre, mikor IV. Henrik büszke Caesarként éppen át akarta venni az ausztriai ház ellen induló seregek vezetését. Ez a régi tradíció ma már sehol sem talál hitelre, s ma már tudjuk, hogy IV. Henrik élete vége felé, bármily ősi ellensége volt is a Habsburgok világpozíciójának, lemondott a fegyveres küzdelemről, s hogy mégis, az utolsó pillanatban, kellő előkészület nélkül hajlandó volt támadásra, annak nem valami magasztos indokai voltak, hanem az a legyőzhetetlen szenvedély, mely az ötvenöt éves, ősz embert, szinte

hatvan különböző viszonya után a tizennégy éves Montmorency hercegnő iránt elfogta. A hercegnőt férje, Condé hercege, a királyi csábító elől a főhercegi helytartók szigorú erkölcsű brüsszeli udvarába vitte, s mivel ezek nem voltak hajlandók őt IV. Henriknek kiszolgáltatni, a vénülő szerelmesnek utolsó vad szenvedélye és sértett hiúsága Európát készült lángba borítani. Ezzel az európai afférral kapcsolatban folyt le az úgynevezett jülichi örökösödési ügy is, melyet a történetírás ma hasonlóképpen egyszerű motívumokból tud megmagyarázni. Jülich hercegsége és tartozékai, nagyságra a német birodalom harmadik területuma, a Rajna két partján terültek el, a spanyol–hollandi, német–francia, pfalzi kálvinista és egyházi választók katolikus erők ütközőpontján, s mikor dinasztiája épp ez időben kihalt, egész Európa úgy gondolta, hogy az országot Spanyolország és Rudolf császár messzelátó politikai tervei értelmében próbálja az ifjú Lipót főherceg fegyverrel elfoglalni. Természetesnek látszott a politikai motívum: az osztrák ház hídfőt keres magának a Rajnánál, hogy onnan spanyol csapatokkal a hollandusok függetlenségét megsemmisítse, a német protestánsokat megalázza, a rajnai fejedelemségek ellenreformációját végrehajtsa és végül Franciaországot is közelről fenyegesse. Mindez azonban meg sem fordult a szereplők fejében, Rudolf császár Jülich ügyében semmit sem tárgyalt Spanyolországgal, komoly lépéseket nem is tett a hercegség megszerzésére, s Lipót főherceg támadását, mely amúgy sem volt előkészítve, s kudarcba és nevetségbe fulladt, csak azért engedte meg, mert családjának többi tagjával összeveszve, Lipótnak európai hírnevet kívánt, hogy ennek birtokában a császári trón öröklésénél szóba hozhassa. Az ifjú főherceg pedig nekirugaszkodott, mert semmije sem lévén, nem is veszthetett, s ezenkívül a bajor herceg leánya kezét szerette volna megnyerni, ehhez pedig ország és hatalom kellett.[11]

Ezek a példák nem azt akarják bizonyítani, mintha a század politikai akcióinak indokait a chronique scandaleuse hírei magyaráznák meg; a frivol anekdoták a történetet nem magyarázzák, de még csak nem is illusztrálják, az emberi szenvedélyek azonban igenis indokul szolgálnak akkor is, mikor a hagyomány szívesebben nyúlna a politika magasabb és az erkölcs még magasabb rendjébe tartozó érvekhez. A tizenhetedik század a maihoz képest még min-

dig a korlátlanabb szenvedélyek korszaka, ezt sem szabad elfelejtenünk, ha a dolgok és személyek értelméhez hozzá akarunk férkőzni. Viszont bármily erősek is az egyéni motívumok, és a cselekvésnél, az öntudatban bármily kizárólagosan érvényesülnek is, mellettük mindenkor ott vannak a magasabb motívumok is, melyek már az erkölcsi rend körébe tartoznak, és az egyéni cselekvést valami módon mégis csak egyetemesebb sorozatba állítják. Az egyes akció indítóoka egyéni szenvedély, egyéni érvényesülés lehet, de mögötte háttérként ott áll a korszak valamely ideája, legtöbbnyire a vallási eszme. IV. Henrik bármily alacsony és vétkes szenvedélyből kezdte meg 1610-ben fegyverkezését, hadjáratának, ha létrejön, magas valláspolitikai jelentősége lett volna. És Rudolf is bármennyire csak bosszúból, Lipót főherceg meg ifjúi könnyelműségből kezdte meg a Jülich elleni operációt, mindkettőjük cselekedetének megvolt a valláspolitikai hordereje, és az is bizonyos, hogy mindkettőjüknek egész életfelfogásával megegyezett a lépés, mely ha sikerül, Európa katolikus felének nagy hasznára volt válandó.

Talán sikerült ezekben némi képet adni azon komplex erőkről, melyek a tizenhetedik században, egy tipikusan átmeneti korban, az európai politika menetében érvényesültek. Korábban a renaissance, később a racionalizmus és a felvilágosodás emberei sokkal egyszerűbbek, szinte üvegből vannak a tizenhetedik század emberéhez képest, akinek csak áttetsző, nem átlátszó alakja árnyat és fényt igen, de a lélek primer mozgatóit ritkán mutatja meg nekünk. A kutató itt súlyos kútfői feladat előtt áll: kénytelen az e korból már igen nagy tömegekben fennmaradt kútfői anyagot, az egykorú hivatalos, félhivatalos nyilatkozatokat, az ellenfél brutális vádjait, a szereplő feleknek legkülönbözőbb elleplezési, félrevezetési szándékból tett enunciációit végigvizsgálni, nemegyszer egész diplomáciai hadjáratok sorozatos iratait mint mellékes vagy félrevezető dokumentumokat félretenni, és végül is aránylag csekély számú adatból konstruálni meg a múltbeli történet, a szándékok és valóban használt eszközök rajzát. Hogy egy-két tökéletesen bizonyító adathoz eljuthassunk, a legkülönbözőbb kortörténeti, pszichológiai, politikai rostákat kell alkalmazásba vennünk. Csak szigorú kritika és – önkritika árán fogjuk megközelíthetni az egyéni lelke-

ket, melyek különös vegyülékben foglalják magukban az emberi szenvedélyek mellett a korszak magasrendű ideáit. Ne feledjük el, ez a korszak még nem jár mezítelenül az agorán, mint saját korunk és az azt megelőző század; barokk pompájából ki kell bontanunk egy pillanatra, hogy a lényegre rátaláljunk.

Mindezek a magyar történetre is érvényes megállapítások. Hazai történetkutatásunknak legszilárdabb meggyőződése kell hogy legyen: a magyar történet eseményei az európai, nyugati sorozatba tartoznak, és így aligha vonhatók ki azon egyetemes megállapítások érvénye alól, melyekre a nyugati történetkutatás eddig eljutott. Periférikus helyzetünk és Európa germán–latin–szláv lakosságától eltérő népi összetételünk bizonyára elég erősek arra, hogy az általános európai szabályt módosítsák, és azt mintegy elmagyarosítva végül is az európai jelenségnek egy speciális válfaját hozzák létre, amely azonban mégis európai, nyugati, nem pedig a balkáni vagy ortodox, oláh vagy orosz jelenségsorozatnak része. A fenti eredményeket hazai viszonyokra alkalmazva eleve is valószínű, hogy a kor nagy ideái és ellentétei a nyugatitól részletekben itt-ott különböző történeti menetet produkáltak, és azt is előre feltehetjük, hogy a szereplő személyek vegyi összetétele is talán más arányban fogja feltüntetni az egyéni tulajdonokat és a koreszmék jelenségeit, mint Nyugaton – ezt annál inkább feltehetjük, hiszen az angol, francia, német, olasz jelenségek közt is vannak árnyalati különbségek, miért ne lenne ez meg a magyarnál! Annyi azonban kétségen felül áll, hogy a magyar történet az európai, a nyugati keresztény történetnek része, és a 17. század magyarja egyúttal a 17. századbeli európai embernek is egy speciese.

Második fejezet

BETHLEN GÁBOR KEZDETEI

Régi magyarok alakját, jellemét hiába próbálnók fejlődésükben, napról napra nyomon követni és megrajzolni, hiszen legtöbbjüket nem a belső kifejlődésüket illusztráló dokumentumokból, hanem tisztán és kizárólag tetteikből, cselekvésükből ismerjük, amelyekből alig lehet megbízható következtetést vonni a belső életre, az egyéni lélek konstitúciójára. Innen van, hogy egész a 17. század második feléig szinte kizárólag politikai és hadvezéri arcképeket bírunk: az emberek politikát űztek, hadat vezettek, *ezt* tudjuk róluk, s *ezt* írjuk meg róluk, személyes, egyéni színezésre igen kevés anyaggal rendelkezünk. Ami memoárszerű kútfőnk pedig van e korábbi időkből, az vagy alantasabb írástudóktól származik, vagy ha vezető emberé, megint csak politikai és hadi eseményeket hagyományoz reánk. A nagy számban fennmaradt levelezések hasonlóképpen csak tárgyilagos, katonai, politikai, igazságszolgáltatási, legföljebb gazdasági adatokat nyújtanak, igen ritka a személyes kép, mely belőlük nyerhető, s ez is csak konvencionális, nem pedig egyéni: a jó családapát, a szorgalmas, vallásos feleséget, a nagy vagyongyűjtőt, a hadi dolgokban fáradhatatlanul forgolódó nagyurat tünteti fel, s majd' minden egyes esetben típusnak tekinthető, mely a kortársak közül többre, sokra ráillik.

Innen van, hogy Bethlen Gábor életében is inkább csak politikai fejlődést, annak egyes fokozatait tudjuk megkülönböztetni, belső egyénisége pedig fellépésének kezdeteitől fogva szinte változatlanul áll előttünk, mélyreható árnyalatok alig láthatók, és szinte lehetetlenre vállalkoznánk, ha egyéniségét csírákból kifejlesztve akarnók az olvasó elé hozni.[12]

Bethlen Gábor 1580-ban született Hunyad vármegyének Maros-Illye várkastélyában, nem erdélyi, hanem régi tiszántúli családból. Ősei birtokos nemesek voltak, akik rendesen nagyurak szolgálatában harcoltak, és századokon át meg tudták tartani az ősi birtoko-

kat: Bethlen-Ősit a Békés megyei Gyoma mai határában és a Temes megyei Iktárt, honnan nemesi előnevüket vették. Temesvárnak és Gyulának, a tiszai vidék e két nagy előbástyájának török kézre kerültével Gábor atyja, Bethlen Farkas is Erdélybe menekült, s miután már korábban János Zsigmondnak szolgált, most híve lett az őt követő erdélyi fejedelmeknek, a három Báthorynak: Istvánnak, Kristófnak, Zsigmondnak. Báthory Istvántól kapta az új családi jószágot, Maros-Illye nagy uradalmát, ezzel erdélyi földesúr lett, s erdélyi székely leányt vett el, Lázár Drusianát, kitől két fia, az idősebb Gábor, az ifjabb István született. Bethlen Gábor már tizenhárom éves korában atyjáról, anyjáról árván maradt, gyámja anyai nagybátyja, Lázár András székely királybíró volt, de nyoma sincs annak, hogy ezentúl bármi gondozásban, nevelésben részesült volna. Ellenkezőleg: gyámja nem akadályozta meg, hogy Báthory Zsigmond fejedelem elvegye tőle a maros-illyei birtokot, s így a fiatal gyereknek, földnélküli sorsra jutva, nem volt mit tennie, mint a fejedelmi udvarhoz szolgálatra beállnia. Báthory udvarában ekkor készült a német szövetség, melynek főindítója Bocskay István volt, a fejedelem nagybátyja, a török párt törekvéseinek vérbe fullasztója. Bethlen Gábornak szerencséje akadt az udvarban, mert Bocskay szegről-végre atyjafia volt, és az ő pártján veszedelem nélkül állotta ki Báthory Zsigmond korának viharait. Utóbb, még nem sokkal halála előtt is büszkén emlegette: Bocskay „nekünk atyánkfia volt, minket ő nevelt és igen hitt nekünk".[13] A nevelés persze nem állott egyében, mint hogy az ifjú Bethlen a fejedelmi tanácsúr és Báthory Zsigmond antecameráiban álldogált, és időnként hír- vagy levélvivőnek használták. Báthory Zsigmond távozása után nem is csatlakozott Bocskayhoz, aki még éveken át habsburgi politikát folytatott, hanem ahhoz az erdélyi nemesi párthoz, mely háromszor is Báthory Zsigmondhoz állva, tőle elhagyatva vagy őt elhagyva, Bastának és Mihály vajdának is hódolva, majd megint fegyvert fogva rendezetlen fellángolásokban néhány év alatt szinte önmagát is teljesen elpusztította. Bethlen Gábor részvétele e harcok közül csak Székely Mózes oldalán állapítható meg: az 1602. júliusi, Gyulafehérvár melletti vesztett csata után ő is török földre menekült, s utólag szerette emlegetni, hogy az erdélyi urak közt ő volt az egyetlen, aki a török politikát meg merte markolni:

„csak mi hagyánk el édes hazánkat, nemzetünket, jegyben nálunk levő mátkánkat", hogy török basákkal tárgyalva Székely Mózes fejedelemmé elismertetését kieszközölje.[14] 1602 telét, a következő év tavaszáig török földön töltötte, s török csapatok kíséretében jött be a Vaskapun át Erdélybe Székely Mózes támogatására, akinek azonban a szerencse nem kedvezett, s aki maga sem volt oly erős egyéniség, hogy egész Erdély melléje állott volna. Radul havasalföldi vajda támadásának Székely Mózes hívei nem tudtak ellenállni, a brassói csatában a fejedelem maga is elesett, Bethlen ismét török földre menekült, s ettől kezdve újból egy évnél tovább a temesvári, nándorfejérvári vilájetben, török földön, török zsoldon, török basák barátságában élt.

A fogalom maga: *menekülni* török földre, egészen új volt a magyar történetben, mely eddig magyar urak számára török területen egyetlen életformát ismert: vasban, láncban élni, török rabnak lenni, mint Török Bálinttól és Majláth Istvántól kezdve sok jó magyar és erdélyi ember. A Báthory Zsigmond lemondását követő zavaros években éleződött ki a nyugati–magyar–erdélyi ellentét, amikor a törvényes magyar király generálisa, Basta György a nemesi birtokjog revíziójára gondolt, és a magyar nemes urakat egy csapásra akarta privilégiumaiktól és birtokaiktól megfosztani. Az életnek addig megszokott módja, a nemesi élet, szinte lehetetlenné vált Erdélyben, s ekkor találkozunk először magyar urakkal, akik hónapokon, sőt éveken át török területen tengetik életüket, készülve a bosszúra, az Erdélybe törésre. Közöttük régi törökverő vitézeket is látunk, így az öreg Borbély Györgyöt; nem valószínű tehát, hogy Bethlennek úttörő szerepe lett volna az új törökbarátságban: de társai közt csakhamar nagy tekintélyre tett szert, miután ő tudott legjobban a török nyelvén beszélni.

Törökbarátság és diplomatizáló készség, tárgyalásokban ügyes hajlékonyság, ez a két politikai tulajdonság, mellyel Bethlen pályája kezdetén találkozunk. Harmadiknak tűnik fel nemsokára a józan önmérséklet, amikor a bujdosótársai egy részétől neki felajánlott fejedelmi címet nem fogadja el és elteszi jobb időkre, ha majd az erdélyi országgyűlés jog szerint fog határozhatni a fejedelmi szék betöltéséről. Mozgást, életet ő hoz az erdélyi menekültek csoportjába, ő tárgyal zsoldjuk érdekében a belgrádi basával, a magyar

háborúba induló nagyvezérrel, ő ír Bocskay Istvánnak és szólítja fel azt, hogy a császár pártját elhagyva, a fölkelés zászlaját kibontsa. Közben többször is megpróbál kisebb török erők élén Erdélyhez közeledni, itt Dampierre vallon kapitánnyal, Lippa parancsnokával, az ő későbbi ellenfelével gyűl meg a baja, egyszer Dampierre rajtaütése elől csak minden holmijának hátrahagyásával tud menekülni; a császári hajdúk ekkor vették el dolmányát, melynek zsebéből került elő a Bocskay török tárgyalásait leleplező levél.

Bocskay fölkelésekor ő is hazatért, szolgálatában csapatokat tartott, várakat foglalt és az erdélyi határokat őrizte. Közelebbi viszonyba akkor sem jutott a fejedelemmel, aki csak Erdélyben alkalmazta őt, nem pedig a mindennél fontosabb magyarországi, császári tárgyalásokban. A béke idejét házasságkötésre használta fel, elvette az árva Károlyi Zsuzsannát, régi mátkáját – a hozományt csak részletekben, s nagy torzsalkodások árán tudta megkapni a Nagykárolyban és Szatmár környékén akkor is nagy hatalmú Károlyiaktól. Bocskay végrendeletét, mint általában az erdélyiek, ő sem respektálta, míg azonban az erdélyi rendek többsége a Bocskaytól kijelölt Homonnai György helyett az öreg Rákóczi Zsigmondot választotta meg fejedelemmé, addig Bethlen a tizenhét éves, dúsgazdag Báthory Gábor jelöltségét támogatta, mozgékonysággal és bátor lendülettel. Barátja érdekében bemegy Erdélybe és személyesen agitál Rákóczi György ellen, aki a neki alkalmatlan fiatalembert elfogatja; csak a választás után bocsátja szabadon. Valószínű, hogy a Báthory–Rákóczi tárgyalásokban is nagy része volt Bethlennek, melyek során az öreg Rákóczi két felsőmagyarországi uradalomért átadta a fejedelemséget Báthory Gábornak, akit erre az erdélyiek engedelmesen megválasztottak fejedelmüknek.

Pedig ekkor már nem kisebb jelentőségű okmány ismerte el Erdély szabad fejedelemválasztási jogát, mint a bécsi béke, Bocskaynak életműve. Bocskaynak példátlan politikai sikere volt, hogy az egész nyugati Magyarország ellenzésével szemben kiharcolta Erdélynek a magyar királyságtól való függetlenségét, de az életet és az emberek gondolkozását ő sem tudta megváltoztatni: Erdély ekkor még nem érezte külön állami létét, és Bocskaytól szerzett szabadságával nem tudott élni. Középosztálybeli, tehát kisnemes és polgári

körökben éppenséggel nem voltak tisztában Bocskay fellépésének jelentőségével: marosvásárhelyi vezető polgárcsaládokban feljegyezték, hogy „Bocskay István Rudolfussal összekapott vala, de mi végett? eléggé azt nem tudom" – maguk közt a fölkelés egyetlen indítóokának a fejedelemség keresését vélték: „az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban; Bocskay nem esztelen ember vala."[15] De Bocskaytól a nagyurak sem igen voltak elragadtatva Erdélyben, hiszen még emlékeztek vaskormányára, véres intézkedéseire, melyekkel a kis országot a nagy török háborúba, a magyar király pártján belehajszolta. Némileg a sors iróniájának tartható, hogy Bocskaytól megszerzett szabad választójogukat legelőször arra használták, hogy a Bocskaytól rájuk hagyott jelöltet eltávolítsák; a következő alkalommal azonban tehetetlenül nézik és szó nélkül elismerik azt az adásvételi szerződést, amellyel Rákóczi utódjává teszi Báthoryt, akit az imént, egy évvel előbb, még senki sem akart fejedelemnek. Látni fogjuk, hogy Erdély később sem tud élni választójogával, s mindenkor elismeri azt, akinek elég hatalma van magát megválasztatnia.

Erdély azonban, rendjeinek politikai tehetetlensége mellett is, mégis valóság, Erdélynek élnie kell, ha nem is oly kiterjedt akciókörben, minőt Bocskay szánt neki; – politikai léte, önállósága ekkor már kétségtelenül biztosítva van. Ha Bethlen Gábor politikai működésének jelentőségét e tanulmányunk során meg akarjuk érteni, akkor tudnunk kell, hogy Erdély függetlensége, államisága őelőtte csak külpolitikai, lehet mondani, földrajzi alapokon nyugodott. Erdélyt függetlenné a török hódítás tette, az a körülmény, hogy az Alföld széles területei, be egészen a Kárpátok karéjába, török uralom alá kerültek, s ezzel a keleti országrésznek összeköttetése az anyaországgal megszakadt. Már Illésházy István, akinél hevesebben senki sem ellenezte Erdély függetlenségét Bocskayval szemben, utóbb maga is ráeszmélt Erdély önállóságának e földrajzi alapjára: „Erdély igen oda bé vagyon, Buda, Esztergom, Fejérvár és a több török végházak mind előtte feküsznek", ezért lehetetlenség Erdélyt visszacsatolni a királyságba, amíg a török kezén vannak a közbeeső várak, de ezért egyúttal arra is kell törekedni, hogy Erdély ha nem is királyi magyar, de török császári se legyen. Erdélyre a császár és a magyarok ne tegyék rá kezüket – ez a tanulság,

melyet Illésházy Bocskay működéséből merített –, mert úgysem tudják a törökkel szemben megtartani, de nem kevésbé szükséges, hogy a „töröktől megoltalmazzák és Magyarországnak megtartsák. Senki nem lehet oly vak – mondja –, aki ezt által nem látja, hogy ha Erdélybe török férkezik, hát Magyarországnak el kell belőle veszni." Tehát olyan fejedelem kell Erdélyben, aki nem szakad ugyan el a töröktől, nem okoz nemzetközi krízist, de egyúttal megbízható tagja a nyugati keresztény közösségnek, és így nem fordítja a török erőt Nyugat ellen, mint korábban – itt Bocskayra céloz Illésházy –, amikor „szinte a bécsi kapura hozták mind a törököt, mind a tatárt, és csak az Úristen oltalmaza meg bennünket, hogy az egész hazánk török birodalma alá nem esék".[16]

A Bocskay-féle koncepció: Erdélyben független keresztény fejedelem, szerződéses jó viszonyban kelettel és nyugattal, egyenes következése a majdnem százesztendős török hódításnak. Egy e korbeli erdélyi politikus, Sarmasági Zsigmond, tanulságosan hasonlítja össze a régi és új helyzetet: korábban, az integer Magyarország idején, Erdélynek a törökkel szemben erős védbástyái voltak, így délnek a szörényi bánság, Nándorfejérvár, Temesvár, Gyula, Csanád, Szolnok, ha eddig ért a török hullám – utóbb azonban mindezen várak török kézre jutottak, és „ahonnan előbb segélyt várhatott Erdély, onnan most török erők nyomulnak ellene". Erdély a magyartól távolba szakadt, a töröknek közeli szomszédja lett, hiszen Drinápolyból kényelmes lépésben hat nap alatt megérkeznek a seregek Erdély határához: „A török császárnak túlságos közelsége és a keresztény országoknak túlságos távolsága" az, ami lehetetlenné teszi Erdélynek Magyarországba visszaolvadását és kényszeríti a független állami életre, mindaddig, amíg a közbeeső várak török kézen vannak.[17]

A magyar nemzeti politika szempontjából ez az álláspont kétségtelenül megalkuvást, a viszonyok előtt meghajlást jelentett. Hiszen Bocskay tézise Erdély különállásáról teljesen födte a török álláspontot, melyet Szolimán fejezett ki először, nem engedte meg semmi áron, hogy a kettős királyválasztás következményei elsimuljanak, és a kettészakadt ország ismét egy fő alatt egyesüljön. Szolimán óta a török állampolitikának ez az első és legnagyobb bölcsessége: nyugati és keleti magyarság éljen külön életet, a magyar szent

korona hordozója soha többé ki ne terjessze hatalmát a keleti végekre, Erdélyre. A török realizmus igen jól tudta, mit jelenthet Erdély és Nyugat-Magyarország egy kézben: nem kevesebbet, mint koncentrikus támadást, mely előbb keletről és nyugatról veszélyeztetné, aláásná Budavárának török vonalait, s azután előbb-utóbb sikerrel kísérelné meg a nagy Alföldnek, a központi területnek is felmentését. A töröknek már azon rövid idő alatt, amikor Erdély I. Ferdinánd kezén volt, tartania kellett a Temesváron át Szeged és Belgrád felé irányuló támadástól, Báthory Zsigmond alatt viszont dél felé volt érezhető a nyomás: Bocskay seregei egész Havasalföldét elfoglalták, és az Al-Dunán keresztül már Bulgáriát is fenyegették. Érthető tehát, hogy a török Erdély függetlenségéhez, a nyugati magyarságtól való különállásához ragaszkodott, ez az „El a kézzel" politika volt a török államférfiúi bölcsesség netovábbja az egész 16. század folyamán, míg azt Bocskay is el nem fogadta, és szolgálatában a magyarság erőit is meg nem szervezte.[18]

A török axiómát elfogadva, a magyarság belátható időkre lemondott a csonka ország területi integritásának helyreállításáról, éppen akkor, amikor még nem régen, 1603-ban keresztény hadak ostromolták Budát és Pestet, és éppenséggel nem látszott lehetetlennek a félhold uralmának megtörése. Így érthetjük az ellenzéket, mely Bocskay koncepciójával szemben feltámad, és Erdély függetlenségét a szent korona sérelmének, a magyar államiság súlyos megcsonkulásának nyilvánítja. Így korábban Illésházy, így az ágostai evangélikus rendek nagy vezére, a későbbi nádor Thurzó György, aki maga is ott harcolt Buda ostrománál, s a bécsi béke megkötésekor külön oklevélben tiltakozott Erdély elszakítása ellen. A nyugati magyarságnak ez a hangulata továbbra is megmarad, és Bocskay halálától kezdve több kísérletben, sőt fegyveres vállalkozásban is megnyilvánul.

A helyzet azonban Bocskay felkelése következtében alaposan megváltozott, s a nyugati magyarságnak nemzetegyesítő, állami integritást helyreállító törekvései immár sokkal kevesebb realitással bírtak, mint korábban, amikor Erdély függetlensége még csak török tézis volt. Most már a bécsi béke és Bocskay végrendelete, melyet erdélyi protestáns templomokban szószékről felolvastak, egyaránt hirdette, hogy Erdély különállása magyar nemzeti érdek

mindaddig, amíg a „magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél lészen", mindaddig „szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nékik – a nyugati magyaroknak is! – oltalmokra, javokra lészen".[19] Bocskay itt, Erdély létjogának motiválásánál lényegesen más érvre támaszkodik, mint akár a török, akár a nyugati, Illésházy-féle felfogás. A török az ozmán birodalom érdekében látja szükségesnek Erdély különállását, hogy a magyar erők megoszolva maradjanak: a nyugati magyarok szintén elismerik már Erdély különállását, mint a sajnálatos földrajzi helyzet következményét, és csak azt kívánják, hogy ott velük tartó, keresztény érzelmű, nem törökszerető fejedelem legyen; Erdély tehát nekik szükséges rossz, mindaddig, míg a török ki nem űzetik; – Bocskay azonban mindezeken túlmenve Erdély létét többé nem szükséges rossznak, hanem feltétlenül szükséges jónak, nemzeti szükségletnek tartja, a kérdést geográfiai alapokról nemzetiekre helyezve át. Bocskay az ő saját szerepét akarja állandósítani és Erdély szerepévé tenni, amelyet a bécsi béke megkötésénél, a magyar rendi alkotmánynak és a protestáns vallások szabad gyakorlatának biztosításánál végzett: ezután is, míg csak idegen, külföldi a magyarnak királya, Erdély védje meg a nyugati magyarságot idegen elnyomás ellenében.

Amennyire realisztikus Bocskaynak azon felismerése, hogy Erdély az adott viszonyok között nem egyesíthető a nyugati országrésszel, annyira idealisztikus, légben lebegő az a motiváció, mely Erdélynek a magyar nemzetiség fenntartásában, megvédésében oroszlánrészt szán. Realisztikus volt, mikor a nyugatiakhoz hasonlóan, még ezek előtt, felismerte a török erejét és hogy Erdély a török torkában van, onnan ki nem vonható anélkül, hogy végképp el nem pusztulna – de amint e reális szemléletet a nyugatiak is megterhelték a visszafoglalás idealisztikus, de kivihetetlen követelésével, így Bocskay is azzal, hogy Erdélyre egy ilyen, éppenséggel rá nem szabott nemzetpolitikai köntöst akart adni. A nyugati törökellenes koncepció azonban százados gyökerekkel bírt a nemzeti lélekben, a török harc a területi integritás helyreállítása érdekében szinte száz év óta a legerősebb nemzeti idea, míg a Bocskaytól követelt erdélyi nemzetvédelem újdonság, az ő saját politikai sikereinek továbbvetítése a jövőbe, posztulátum, melyet közvetlen utódai,

Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor nem tudnak, de nem is akarnak megvalósítani. Erdély lakossága, a három nemzet és rendjei pedig egyelőre tudomást se vesznek erről a nagy feladatról.

Báthory Gábor megválasztásánál az ő hatalmán és pénzén kívül a török és a nyugati, császári magyar erők keresték az egyensúlyt, Erdély maga passzív, befogadó szerepet játszott. A császár és a nyugati magyarság Rákóczival szemben Báthory Gábort támogatta, aki Forgách Ferenc esztergomi érseknek megígérte, hogy a katolikus vallást szabaddá teszi, az érsek ajánlatára őt Rudolf kormányzóvá is kinevezte Rákóczi Zsigmond helyébe.[20] Erdélyt azonban csak fegyverrel lehetett birtokba venni, ez is akadt Báthorynak, aki ecsedi és somlyai uradalmaiból – ő volt már a két nagy Báthory-ág egyetlen örököse – könnyen fogadhatott zsoldos katonákat. És azután ott voltak a Bocskaytól csak az imént letelepített hajdúk, akik zsoldért bárki szavára fegyverbe álltak, egyelőre ugyan a szintén dúsgazdag Homonnainak ajánlták fel magukat, kimondva, hogy „ha Homonnai nem veszi fel a magyarországi fejedelemséget, mi általán fogva bocskorost emelünk fejedelemségre"[21] – de egy hóval később már Báthoryhoz állottak, szerződésben szabván meg a feltételeket, melyek értelmében „őnagyságát bevezetik Erdélyország fejedelemségére". Báthory Gábor, aki az érseknek csak az imént ígérte meg, hogy jó katolikus lesz, most a hajdúk kívánságára esküt tesz, hogy a kálvinista hitben marad, Erdélyből pedig az unitárius eretnekeket és pápista bálványozókat kiirtja; maga mellett az ország második emberévé a hajdúk vezetőjét, Nagy Andrást teszi, generális rangban, s őket Várad, Ecsed, Kálló közt örökjogon letelepíti. Báthory kiadta erről levelét, s egyúttal megírta az erdélyi rendeknek, hogy míg nem választanak, addig nem megy be seregével. Az országgyűlés formális szabadsága tehát megóvatott, Báthory fejedelem lett. Konstantinápolyból az átnámét, három évi adóelengedéssel együtt, Bethlen Gábor hozta meg neki, aki ekkor már a török ügyek specialistájának számított.[22]

Az új fejedelem kormányában nehéz volna határozott elveket találni. Sem őt, sem tanácsurait, akik személyes lekötelezettjei voltak, sem az országgyűlést nem vezették általános elvek, magasabb célok; alatta az ország ugyanazon anarchia képét nyújtja, mint Báthory Zsigmond óta állandóan, Bocskay két esztendejét leszámítva.

Az országban a fejedelmen kívül még mindig nincs számbavehető politikai erő, a fejedelem pedig fényes, délceg, de zabolátlan és éretlen fiatalember, aki falánk étvággyal nyúl mindenhez, ami csak szeme elé kerül: birtokokat konfiskál, főurak és szász polgárok feleségeit veszi el végtelen botrányok során, Szeben városát elfoglalja, s ezzel a szász nemzet privilégiumain soha nem látott rést üt, Havasalföldet elfoglalja, ezzel a törököt is felbosszantja, viszont az elűzött vajda személyében ravasz és veszélyes ellenséget szerez magának. Egészben véve a legrosszabb értelemben vett hintapolitikát folytatja, melynek során mindegyik fél előtt hitelét veszti.

Trónra lépését a magyar királyi tanácsosok abban a reményben pártolták, hogy segédkezet nyújt nekik a bécsi békének Erdély önállóságát biztosító cikke kitörléséhez. A magyarországiak tovább ragaszkodnak az ország egységéhez, s az 1608-i, koronázás előtti törvénycikkekből, amikor a bécsi békét becikkelyezik, kihagyják a Bocskay személyes kielégítésére, az Erdélyre vonatkozó pontot. A magyar tanács Erdélynek visszacsatolását követeli régi formájában, vajdaságként, Thurzó György kijelenti – mintha Bocskay nem is élt volna –, hogy „Erdély eleitől fogva a magyar királyhoz hallgatott és a magyar koronától függött", ezért nem lehet szabad választás, hanem a fejedelmet a magyar király, a császár helyezze be.[23] Thurzó személyes találkozáson is rá akarta venni Báthoryt Majtényban, hogy a magyar–ausztriai unióhoz szorosabban csatlakozzék, s ezzel előkészíthető legyen a töröktől elszakadása, Báthory azonban nem hajlandó erre, több tárgyalás eredménytelenül végződik, a fejedelem sem a töröknél, sem a császárnál nem tudja, nem is akarja trónját megszilárdítani. Pedig helyzete bent is válságosra fordul. A Szeben leigázásától vérig sértett szászok fegyverben állanak, Brassó városának széles látókörű, erős akaratú bírája, Weiss Mihály vezeti őket, aki az elűzött, császári szolgálatba menekült havasalföldi vajdával s a magyar tanácsosokkal, meg a kassai főkapitánnyal, Forgách Zsigmonddal konspirál. Báthorynak rendetlen életmódja, kiszámíthatatlan kihágásai még régi híveit is ellenségeivé teszik, legelőször azok kelnek fel, akik Bethlen mellett, bejövetelének segítőtársai voltak. Kancellárja, Kendy István, a székelyek generálisa, Kornis Boldizsár több úrral összeállnak, hogy letegyék, de Báthory megelőzi őket, a harcban Kornis

György elesik, Kornis Boldizsárnak fejét véteti, Kolozsváry fejedelmi jogügyigazgatót per nélkül felakasztatja. Ez volt a széki merénylet, mely után az 1610-i országgyűlés kilenc elmenekült urat fej- és jószágvesztésre ítél, s mivel az összeesküdtek nagy része katolikus volt, a pápás vallás gyakorlatát még inkább megszorítja, csak a fejedelem és az urak tarthatnak egy-egy katolikus papot házuknál, újonnan épült katolikus templomok leromboltatnak, pápistáknak püspökük nem lehet, s bizonyos területeken egyáltalában nem mutatkozhatnak katolikus papok.[24] A menekültek a magyar tanácsosokat ostromolják fegyveres intervencióért. Thurzó György továbbra is tárgyalni szeretne, legföljebb fegyveres demonstrációt ajánl, de Forgách Zsigmond és vele a bécsi tanácsosok, élükön a titkos tanács elnöke, Khlesl bécsi püspök elérkezettnek látják az időt Erdély visszacsatolására. Forgách el is indul aránylag nagy sereggel, Kolozsvár, Fejérvár hozzááll, a hajdúk generálisa, Nagy András is hozzápártol, Radul vajdával együtt ostrom alá veszi Szebenben Báthoryt, akit a régi török államelv ment meg. Erdélynek nem szabad visszakerülnie Magyarország alá; török csapatok nyomulnak délről és nyugatról segítségére, Bethlen Gábor is jön, Nagy András is visszapártol, úgyhogy Forgách Zsigmond Moldvába szorul, és seregét elvesztve, csúfosan, néhány kísérővel tér meg Kassára.

A fejedelem most bosszút áll: szász városokat ostromol, a szász papok tizedét konfiskálja, az 1612-i országgyűlésen újból negyvenhárom urat proskribáltat, a Kendy, Kornis, Petki, Sennyei, Sarmasági, Kálnoki, Bernát, Domokos, Nemes, Mikes stb. családok tagjait, akik Weiss Mihályhoz menekültek Brassó bástyái mögé. Az országgyűlés most is oly alázatosan viselkedik, akárcsak régebben, Izabella, Báthory István, Báthory Zsigmond sorozatos kivégzései alkalmával. A rendek, saját testvéreiket elítélve, köszönetet mondanak a fejedelem váratlan gratiájáért, mellyel megmutatta, hogy az ő édesatyjuk és vér szerint és természet szerint való fejedelmük, amiért is őt a haza atyja névvel tisztelik meg. Méltatlanabb nyilatkozatot rendi testület alig hallatott.[25] Erdély most is Magyarországnak véres sarka, hol a törvénytelen kivégzéseken senki se indul fel, legföljebb az az újdonság, hogy Báthory Gábor már sajátkezűleg vágja le ellenségeit, így Nagy Andrást, a hajdúve-

zért. Aki nem menekül, az engedelmeskedik; a rendek újra nekiindulnak Brassónak, Weiss Mihály és a hozzá menekült magyar és székely urak, meg egy, a töröktől támogatott trónkövetelő, Géczy András hajdúkapitány elvesztik az ütközetet, maga Weiss is elesik.

Báthory trónja tehát bent megint biztos, de künt a török már elfordult tőle, és ő mintha ezt megérezné, az utolsó pillanatban megköti a nyugati magyarsággal a szerződést, mely neki császári és magyar segítséget biztosít, másrészt ő titkos klauzulában megígéri, hogy a töröknek, ha az adón kívül is követelnek tőle szolgálatot, ellenáll és tőle elszakad.[26] De ekkor már minden késő volt, a földrajzi erő kezdett érvényesülni. Drinápoly közelebb van Erdélyhez, mint Pozsony, s a vallon gyalogosoknál is gyorsabban járnak a lovas szpáhik, főként ha Bethlen Gábor, az egyetlen erdélyi akarat, sürgeti őket.

Bethlen Gábort nagy úrrá tette a fejedelem első adakozó kedve. Déva várát és egyéb nagy birtokokat kapott, az ország délnyugati részein nem volt már nálánál nagyobb úr, Hunyad és Zaránd megyék nemessége őt követte, a fejedelem tekintélyes tanácsurai közé számíttatott, kiknek véleményét az kikérte. De csak kezdetben, mert csakhamar kiderült, hogy Bethlen és Báthory közt sem magánéletben, sem politikában harmónia nem lehet. A tanácsban Bethlen háttérbe szorult Imrefi János mellett, kinek fiatal felesége a fejedelemnek favoritja volt; Bethlen sem a dáridókban, sem a kicsapongásokban nem vett részt, ezekben szolgálatokra nem volt hajlandó. Ebből csakhamar kínos jelenetek állottak elő: a fejedelem Váradon Bethlen szállására részegen megy s felesége ajtóit rugdossa, majd magára a házigazdára is kardot ránt. Máskor Bethlen házában egy lépcső köve megereszkedvén, a fejedelem előtt hull le, akinek gyanúját ez is növeli. De Bethlen Báthorynak politikai elhatározásait sem helyeselte, így ellene volt Szeben elfoglalásának és a szász nemzet elidegenítésének, valamint a nyugati magyar tárgyalásoknak. Ő már Báthory udvarában is a törökbarát politika híve volt, de Forgách Zsigmonddal mégis tárgyalásba bocsátkozott, mikor az Erdélyben győzelmesen haladt előre, később azonban ellene fordult. Mindez Báthoryban megérlelte a szándékot, hogy ezt a veszedelmes embert is eltegye láb alól; a fejedelem egyik szeretője, Dengeleginé Török Kata figyelmeztette Bethlent, hogy Bá-

thory meg akarja ölni, mire ez 1612 őszén ismét török földre futott, s előbb a temesvári, azután a budai basánál tartózkodva, megkezdte az aknamunkát Báthory letételére. Nem csak a töröknél, a magyar tanácsosoknál is, akik közt Thurzó György nádort Budáról megkérte, hogy ha Báthory segélyért fordul hozzá, ne adjon neki, mert hiszen Magyarországnak is jobb, ha olyan az erdélyi fejedelem, aki „a szomszéd országokkal békében él, országát csendességgel gubernálja és törvény szerint való igazságnak szolgáltatója". A nádorhoz írt levél világosan dokumentálja, hogy Bethlen, a menekült, már elvégezte magában Báthory letételét és utódláson gondolkodik; magát még nem ajánlja, szerénykedik és csak félszavakkal nyilatkozik. Kéri Thurzót, gondolkodjék, ki legyen fejedelem, ami nehéz kérdés, mert „Erdélyben kik legyenek és kik ne, Nagyságod jól tudja; summája: az ember igen szűk", s ha Thurzó közli vele akaratát, ő engedelmeskedni fog, ő maga a felső polcot magának sohase kívánta, most se, mert tudja, teszi hozzá, hogy az nem neki való.[27] Óvatos levél, melyből nehéz kihámozni akaratát, de amelyre csak egy válasz lehet: neki ajánlani fel a fejedelemséget.

Különben ezt nem is várta a magyaroktól, megszerezte ő magának a töröknél. Budáról Drinápolyba megy, s szultán audienciát ad neki, mégpedig bizalmas módon, egy császári kéjlak kertjében, a diván fejedelemmé teszi, melléje sereget ad, s annak szerdárjává Szkender basát nevezi ki.[28] Ha a porta egyszer szerdárt állított, akkor már a hadjáratot nem lehet feltartóztatni, Báthory Gábor is hiába küld követet követre, hiába esküdözik otthon, hogy Bethlen elveszett: „vagy felveszi a patyolatot – azaz török lesz –, vagy a tenger vizét issza meg", hiába proskribáltatja, annyi más után, Bethlent is az 1612. novemberi országgyűlésen, Erdély igazi ura, a török és vele a tatár már közeledik, Szkender basa a Vaskapu felől, Magyar Ogli és Sahin Giráj tatár kán Szeben felől. Előlük Báthory Váradra fut, a Forgáchtól menedékül felajánlott Husztot nem fogadja el, csak a kétezer magyar hajdúból álló segítséget. Váradon azután Géczy András, az egykori trónkövetelő hajdúkapitány, kinek megbocsátott, kaszaboltatja össze. Ez volt az utolsó politikai gyilkosság, melyet hajdú tisztek követtek el – s Báthory Gáboron beteljesedett az öreg Rákóczi Zsigmond mondása: „Báthory Gábor

a hajdúság közé adta magát – úrfinak nem úgy kellene elővinni magát, a hajdúszövetség őt is elrontotta."[29]

A török seregek Báthory futásával nem törődve nyomultak tovább Erdély földjére, a szerdár seregével Bethlen Gábor, a kijelölt fejedelem. Amire török még eddig nem merészkedett, Szkender basa most megteszi: ő maga hívja össze az országgyűlést október 18-i levelével: „Kolozsvárra menjen minden ember, s ott mindjárt fejedelmet válasszon kegyelmetek maguknak", írja a basa a rendeknek, mert Báthory Gábort nem engedi többé a szultán uralkodni, még „ha egy nagy havast megtöltene is arannyal Báthory, és az hatalmas császárnak adná, sem engedné". A választás persze, miután a dívántól kijelölt új fejedelem a török seregnél volt, formalitásnál egyéb nem lehetett; az október 18-i összehívó levelet kevesen kaphatták kézhez, s még kevesebben merészkedtek útra, mikor oláh, tatár, török szaladgált, lovagolt keresztül-kasul az országban. A rendek már október 23-án megválasztották Bethlen Gábort, miután előzőleg, Szkender basa parancsára hivatkozva, letették Báthoryt és tőle „örök búcsút vettek".[30]

Bethlen megválasztása nem volt „libera electio", amint ezt Bocskay értette. A választásra jogosult rendek szabad közlekedését két török basának, két oláh vajdának és a tatár kánnak hadai akadályozták, a választási hely környékét, a Kis-Szamos mellékét és a Mezőséget a tatárság lepte el, és „az, hol mi embert, marhát talála, mind elvivé, és mindenütt tüzet vetett és égeté az országot", az országgyűlés tagjai pedig, „ki féltében és ki megunván a Báthory Gábor cselekedeteit", szavazott a török jelöltjére,[31] abban a reményben, hogy így gyorsabban kitakarodik a török. A pusztítással maga Bethlen Gábor főként Magyar Ogli Ali basa és havasalföldi vajda hadát vádolja, ezek a tatárokkal együtt 20 000 rabot fogtak össze, akiket ő hiába próbált kiszabadítani.[32] Ilyen nyomás alatt szabad választásról szó sem lehetett, a marosvásárhelyi polgárok helyesen jellemezték a helyzetet, mikor feljegyezték, hogy az urak „féltökben libere eligálták" Bethlent, aki maga sem volt egészen biztos az ország hangulatáról, s ezért bár megelégedéssel konstatálta, hogy „Istennek legyen hála, az egész nemesség, székelység, szászság hatalmas császárnak fejet hajtottak", mégsem ártana, ha télire is bent maradna kétezer török, ugyanannyi lovas oláh, ezer gyalog és

ezer tatár,[33] hogy rájuk ő uralmának fenntartásában bizonyosan számíthasson.

A további fejleményekre, s főként a nyugati magyarsághoz való viszonyra igen mély hatást gyakorolt, hogy Bethlen Gábor személyében az erdélyiek török fegyver nyomása alatt olyan embert választottak fejedelmükké, aki köztudomás szerint elfogulatlanabb volt a törökkel való érintkezésben, mint kortársainak legnagyobb része. Maga a gondolat, hogy török seregek keresztény, nem hódolt területen teleljenek, ebben a korban egészen új volt, s Bethlen előtt alig merte volna valaki felszólítani a törököket, hogy hónapokon át keresztény falvakban, azok környékén tartózkodjanak, ezzel alkalmat adva pogány és keresztény együttélésére. Bethlen tehát mind a nyugati magyarság, mind a bécsi tanácsosok szemében törökbarátnak, törökszolgának tűnt fel, és az ő erdélyi fejedelemsége azt jelentette, hogy Erdélynek visszacsatolása megint beláthatatlan távolba került. Sőt, választásának körülményeit ismerve, attól lehetett tartani, hogy a török még szorosabban magához fogja láncolni Erdélyt, mint eddig.

A nádor, Thurzó György, a nyugati magyar felfogást fejezte ki, megírva Dóczy Andrásnak, a szatmári kapitánynak, aki a magyar királyságnak legszélsőbb keleti exponense volt: „Adná Isten, hogy az mostani fejedelem jobb volna Báthorynál, de minthogy keresztnevük mindegy, egy cseppnyire sem arányozzuk, hogy jobb legyen annál", legegyszerűbb megoldásnak a nádor Bethlen letételét tartja, ami „nem volna nehéz, csak pénzt küldene ő felsége".[34] A pénz- és csapathiány, úgy a bécsi udvarnak, mint a magyar kormánynak e krónikus betegsége, megakadályozta nagyobb akció rendezését, s így egyelőre megelégedtek azzal, hogy a keleti végvári magyar kapitányok a Báthoryak családi birtokait foglalták el, amelyek eredetileg nem tartoztak Erdélyhez. A Báthory-várak, Tasnád, Ecsed, Kővár, valamint Huszt birtokában nyomást lehetett gyakorolni az új fejedelemre, ami annál könnyebb volt, mert a várak őrségei legnagyobb részt maguktól hódoltak meg a királyi magyar kapitányoknak, akik még Váradra is szemet vetettek, de ezt kapitánya, Bethlen rokona, Rhédey Ferenc megtartotta. Pedig a Partium-beli várak birtoka nélkül Erdély Magyarország felé nyílt, védtelen terület volt, amivel Bethlen is tisztában volt, ezért a császári magyarság-

gal tárgyalásokat kezdett e várak visszaadására. A török protekciója mégsem volt elég Erdély biztosítására, a szabályszerű átnáméval kezében az új fejedelemnek mégis bele kellett mennie ugyanazon tárgyalások folytatásába, melyeket Báthory Gábor a legutolsó titkos szerződésben csak egyelőre fejezett be.

A nyugati viszony tisztázásához Bethlen azonban hasonlíthatatlanul kellemesebb helyzetben foghatott hozzá, mint szertelen és szerencsétlen elődje. Bent az országban sikerült neki török testőrség nélkül is rendet, nyugalmat teremtenie, aminek előfeltétele Erdélyben mindenkor a régi vajdai várak és fejedelmi uradalmak birtoka volt. Fogarast és Nagyszebent Báthory Gábor tiszttartói átadták neki, Báthoryhoz hasonlóan ő is bevonult Szebenbe, de már azzal a szándékkal, hogy azt minél előbb vissza fogja adni a szászoknak, akiknek jogait tényleg súlyosan sértette székhelyük ez elfoglalása. Amit Báthory nem tudott megérteni: hogy a három nemzet egyike ellenében is lehetetlenség Erdélyben uralkodni, azt Bethlen megérté, de ennek következéseit minél magasabb áron akarta a szászoknak eladni. Hónapokon át alkudozik velük, először magasra szabott, majd folyton leszállított feltételekről, előbb Szeben helyett Szászsebest kéri fejedelmi rezidenciának, amire a szászok is egész illetlen követeléssel válaszolnak: jogaikat a császárral és szultánnal kívánják garantáltatni, sőt külügyekben is bizonyos szuverenitást akarnak maguknak olyképpen, hogy a portán külön, a fejedelemtől független képviseletük legyen. Bethlennek éreznie kellett, hogy itt a szász lélek tartós elidegenüléséről lesz szó, ha sérelmüket gyorsan meg nem szünteti, s ezért már az eredetileg kijelölt terminus előtt, 1614 februárjában átadta nekik Szebent, miután a szászok január végén letették neki a hűségesküt. A bizalmatlanság azonban így is tovább tartott, sőt uralkodása alatt a szászok mindvégig nagy nehézségeket okoztak neki, ha városaikat személyesen, fegyveres kísérettel akarta meglátogatni, vagy azokban országgyűlést tartani.

Az ország belső berendezésénél Bethlen egészen új tulajdonságokat árul el, amilyenekkel Erdélyben Fráter Györgyöt és Báthory Istvánt kivéve senkinél sem találkoztunk. Az ország belső politikai élete a három nemzet kebelében egymástól függetlenül, nemegyszer ellentétesen folyt le, s ez ellentétek kiegyenlítésére bár ország-

gyűlés és fejedelem egyképpen hivatva voltak, erre egyiknek sem volt elég ereje és tekintélye, de még szándéka sem. A fejedelem hatalmi köre egészen Báthory Zsigmond első visszatéréséig nem volt pontosabban körülírva, s mivel Erdélyben a középkori rendiségnek sem voltak hagyományai, nem lévén külön államterülete, s abban *egyetlen* rendi összetartás nem fejlődhetvén ki, a fejedelem olyan és annyi jogot gyakorolhatott teljesen törvényesen, amennyit hatalmi eszközeivel meg tudott magának szerezni. A hitlevél, melyet minden fejedelem választásakor kiadott, csak általánosságban ígérte meg a rendi előjogok megtartását, közöttük, Báthory Zsigmond óta, II. András király törvényeinek épségét. A választási feltételek, melyeket Báthory Zsigmond első visszatérése óta szabtak a rendek, hasonlóképpen csak általános ígéreteket tartalmaztak, a legfőbb bennük a tanács hatáskörének némi elismerése, azután a jezsuiták kiűzésének ígérete volt.[35] Bethlen választási ígéreteiben[36] már mintha tovább akartak volna haladni a rendek azon az úton, mely minden rendiség számára ki volt jelölve, a fejedelmi hatalom korlátozásában: neki már megszabták, hogy a tanácsnak beleegyezése nélkül nemcsak külső ügyeket nem intézhet, de „derekas donatiókat és főtiszteket sem oszthat", azaz nagyobb birtokok adományozásánál és tisztségekre kinevezésnél is meg akarták kötni kezét. A fejedelemnek az volt a szerencséje, hogy a választási feltételek Erdélyben nem számítottak a választás után: itt is, mint minden rendi államban, a rendeknek tett ígéretek érvénye a mindenkori hatalmi viszonyoktól függött.

A erdélyi alkotmányosság nem lehetett tehát útjában annak a fejedelemnek, aki a belső berendezésben reformokat akart. A legtöbb fejedelem, Bethlen Gáborig, megelégedett az uralom puszta fenntartásával, s ha sikerült az ellenpártot, bármi véres eszközökkel, elnémítania, reformtervek nélkül élvezte uralmát. Bethlen az első, aki trónra lépésétől kezdve mélyebben látja a politikai összefüggéseket és felismeri, hogy alkalmilag életbe léptetett véres rendszabályok helyett hasznosabb a még hiányzó alkotmányosságot kiépíteni, természetesen elsősorban a fejedelmi hatalom érdekében. Politikai gondolkodására rendkívüli fényt vet az 1614. februári országgyűlés elé terjesztett propozíciója, melyben szabad elhatározásából – a quieta non movere elvvel nem törődve – felveti az

erdélyi rendiségre, a három nemzetre legfontosabb kérdést: mi az unió? Megfelel rá: „nem egyéb, hanem a három nemzetség közt hazánknak megmaradására való szent egyezség, béke és háború idején", s ebből következteti, hogy a haza megmaradásának terhét egyenlően kell a három nemzetnek viselnie, a várak fenntartásának költségeit osszák fel tehát a nemzetek egymás közt, Fejérvár falait várrá, épületeit fejedelmi székhellyé háromnegyedrészben a szászok építsék ki, akik Szebent visszanyerve nagy gondtól menekedtek meg, s ami költségre még szükség van az állam életében, pl. a portai követségeknél, ennek céljaira közös kincstárat, aerarium publicumot állítsanak fel, ahova a pénzt ne a szegény község, a jobbágyok, hanem a nemesek és polgárok fizessék. A szegény népnek úgyis sok a „fejedelem adója és uraszolgálatja", az állam terheit, ezeken túlmenőleg, vállalják el a kiváltságos osztályok: az unió kérdését felvetve erre a javaslatra jut a fejedelem, mely megegyezik az akkori Európa fejedelmi udvaraiban uralkodó szellemmel.[37] A Habsburgok például már félszáz év óta próbálkoznak, hogy örökös tartományaik rendjeit adózásra bírják. Bethlen e javaslata Erdélyben az amúgy is szintelen rendi szabadságok teljes elhalványulását, sőt halálát jelentette volna. Érthető, hogy az országgyűlés nem nagy lelkesedéssel fogadta, bár nyíltan opponálni nem mert. A legközelebbről érdekelt szászok kijelentették, hogy annak jó volna meglenni, ha tudnók, honnét, s a nemességre próbálták tolni a terhet, végül tipikus rendi ravaszsággal mind elfogadták a központár felállítását, de beléje csak egy alkalmi adót deputáltak, azaz működését megakadályozták.

Bethlen, mint egész életében, most sem szorgalmazta a tervet, melynek megvalósítása túlságosan nagy nehézségekbe ütközött volna. Elejtve tehát az állami pénzügyeknek a rendek segélyével rendezése gondolatát, sokkal praktikusabb módhoz nyúlt, mely egyúttal fejedelmi hatalmát is még jobban függetlenítő a rendek befolyásától. Erdély államéletének kezdettől fogva a fejedelmi hatalom volt hordozója, s pénzügyi alapjait az ún. fiskális birtokok és jövedelmek nyújtották, melyeket minden fejedelem iparkodott trónraléptekor kezébe venni, és azokkal a rendi akarattól függetlenül gazdálkodni. Az előbbi kísérlet meghiúsulása után Bethlen az 1615. szeptemberi országgyűlésen felveti a fiskális jövedelmek

helyreállítását, pontosan összeíratja, mik számíttatnak ily jövedelmek közé: elsősorban a fejedelmi várak, Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolozsmonostor, Fejérvár, Déva, Fogaras, Görgény, Karánsebes, Lugos, továbbá a nagyszámú királyi és mezővárosok, melyek az országgyűlésektől kivetett rendi adónak is tekintélyes részét szolgáltatják, azután a harmincadvámok, sóaknák, bányák, vashámorok, Törcsvár uradalma. Mindezek együttvéve sokkal nagyobb hatalmat adnak birtokosuk kezébe, mint a vajdai korban a vajdai várak és jövedelmek, hiszen most már egy csomó korábbi magánbirtok, részben egyházi tulajdon is, így Várad, Kolozsmonostor, Fogaras, fejérvári jövedelmek, hozzájárulnak a fejedelem eltartásához. Csakhogy ezek a birtokok Báthory Zsigmond uralkodása óta, az utóbbi huszonöt év alatt, nagy többségükben magánosok kezébe kerültek, s Bethlen energiájára, s egyszersmind az erdélyi rendiség tehetetlenségére jellemző, hogy kívánságára a nevezett országgyűlés kimondotta a fiskális javakból történt adományoknak revízióját, mégpedig 1588-tól, Géczy János kormányzóságától visszamenően.[38] Az adománybirtokosok közt különbség teendő aszerint, hogy érdemek alapján kapták-e a birtokot vagy érdemetlenül, ez utóbbiaktól a birtok elvétessék; a zálogbirtokosnál viszont azt kell nézni, tényleg lefizette-e a zálogösszeget; azonban még az érdemes embernek adott fiskális birtok sem maradhat meg, legföljebb zálogbirtokká változtatható olyképpen, hogy az adományozott vagy maradékai is zálogösszeget fizetnek a fejedelemnek, aki a zálog visszafizetésével mindenkor visszaszerezheti a birtokot. Érdem és érdemnélküliség közt különbséget tenni a fejedelem és tanácsosai tisztje, ami annyit jelent, hogy Bethlen ezen egy törvénycikk értelmében befolyást nyert az egész erdélyi főúri osztályra, melynek az utolsó harminc évben adományt nyert minden tagjának remegnie kellett, nem osztályozza-e őt is az érdemetlenül ajándékozottak közé a fejedelem.

A központi hatalom állandósításának kiváló eszköze e törvénycikk, melyet a Habsburgok is szívesen alkalmaztak volna úgy örökös tartományaikban, mint Magyarországon, ha hozzá hasonlót el tudtak volna fogadtatni rendjeikkel. Bethlen Gábor bizonyosan nem olvasott római jogi elméleti könyveket, melyek a fejedelmi hatalom előjogait bizonyítgatták a rendi autonómiákkal szemben,

sem az arcana imperii-irodalmat nem tanulmányozta, mégis megtalálta a saját hatalma biztosításának ezt az egyszerű, de hatékony eszközét, mert az ekkori Európának levegőjében voltak ezek a gondolatok és eszközök, melyeknek alkalmazása tovább vitte a kontinenst az abszolút központi hatalom felé vezető széles úton. Az ő józan politikai érzéke tanultság és tanulmány nélkül is rávezette őt a korszerű eszközökre.

Azzal a Bethlennel szemben, aki első önálló lépésein kezdve ily biztos érzékkel hatolt előre és szilárdítá meg hatalmát a „tündérország" változó viszonyai közt, s akit a díván vezető basái s a magyarországi török végek parancsnokai személyesen is régóta jól ismertek, és benne a törökbarát magyar politikának legerősebb támaszát látták, bizonyára nem volt nagyon politikus dolog, ha a magyarok és a bécsi kormány egyszerűen a korábbi politikát akarták folytatni: sokat, szinte alávetést, meghódolást, a töröktől elpártolást követelni anélkül, hogy ellene hatalmi eszközöket hozhattak volna mozgásba. Elismerni Bethlen, a féltörök fejedelemségét, sem a magyar tanács, sem a bécsi titkos tanács nem akarta; az egyes vezető tagok nézetei közt csak árnyalati különbségek voltak, aszerint, hogy akartak-e elmenni a fegyveres beavatkozásig, vagy pedig céljukat tárgyalások árán vélték elérhetni. A bécsiek, így időnként Khlesl püspök és Molard, a haditanács elnöke, s velük Forgách Zsigmond, Dóczy András, a keleti végeken érdekelt katonák, szívesen megindultak volna Bethlen ellen, ha sikerül a vállalkozás anyagi oldalát biztosítani. Ez azonban nehéz dolog volt, a tizenöt éves török háború pénzforrásai már rég bedugultak, és különben sem hitte el sem a pápa, sem Spanyolország, hogy a császár hajlandó újra belefogni nagy török háborúba. Márpedig Bethlen megtámadása feltétlenül török háborút vont volna maga után. A német birodalomtól sem kapható ekkor már a hagyományos töröksegély, mely az utóbbi félszázadban a Habsburgok török harcainak évi biztos fedezete volt: a birodalmi gyűlést szétrobbantotta már a katolikusok és protestánsok viszálya, a kálvinista rendek a pfalzi választó vezetésével elhagyták a rendi testületet, s ezzel az akkori közfelfogás szerint megsemmisült a birodalom alkotmánya. Ebben a helyzetben a bécsi tanácsosok, akik komolyan tartottak attól, hogy Bethlen Erdélyből újabb török hadjáratot fog a kereszténységre

zúdítani, azt a régóta eltemetett, soha komolyan meg nem kísérelt gondolatot vették elő, hogy az erdélyi fejedelem elűzésére szükséges költségeket a habsburgi uralom alatt álló összes tartományok közös rendi gyülekezetétől kérjék, melyet e célból Linzbe össze is hívtak.

Ez a linzi „Generallandtag", mely 1614 augusztusában gyűlt össze, s először látta együtt az összes Habsburg-országok képviselőit, a Bethlen részéről fenyegető veszedelmet volt hivatott elhárítani, helyesebben: megelőzni. A császári propozíció rámutatott az akut veszedelemre, mely a kereszténységet Erdély felől fenyegeti, mióta ennek kormányát Bethlen birtokolja: ez nem kevesebbet jelent, minthogy immár Erdély is török lett. A hetven tagból álló gyülekezetre talán hatottak volna a kormány szavai, ha ott nincsenek a magyar országgyűlés követei, kiknek utasítását Thurzó György, a nádor, a béke szellemében készíté el. A magyarok vezetője, Náprágyi püspök, további tárgyalást hozott javaslatba mind a törökkel, mind Bethlennel; Bethlen ellen hadat vinni nagy kockázat volna szerinte, mert hiszen ilyképpen Bethlen kénytelen volna magát egészen a török karjaiba vetni. Ez a magyar javaslat annyira útjában állott a szándéknak, mely a gyűlést egybehívta, hogy a császár és főhercegek nem engedték meg elmondását, a magyar püspök csak írásban nyújthatta be beszédét, melyhez három tartomány kivételével mindnyájan csatlakoztak. Egyedül a Ferdinánd főherceg alatt álló Belső-Ausztria, továbbá Tirol és Alsó-Lausitz rendjei nyilatkoztak a háború mellett, általános adómegajánlásról szó sem volt, úgyhogy a gyűlés eredménytelenül oszlott szét.[39]

A linzi pénzszerzési kísérlet dugába dőlvén, a titkos tanács tagjai is elállottak a nyílt háború gondolatától, melyet Bethlen ellen még csak meg lehetett volna indítani, de nehéz lett volna folytatni és befejezni a török ellenében. A töröktől behelyezett erdélyi fejedelemmel számolni kellett tehát, s vele a viszonyt valamiképpen rendezni. Linz óta erre két út kínálkozott: az egyik a Bethlennel való közvetlen tárgyalások útja, melyek során őt is talán rá lehet venni, hogy elődjéhez hasonlóan elismerje a magyar király felsőségét, s ezzel, ha nem is tényleg, de elvben elszakadjon a törökbarát koncepciótól. Ehhez szívósság kellett, ami mind a magyar tanács, mind a titkos tanács tagjaiban megvolt. A másik út nagyobb bo-

nyodalmakon át vezetett: azt először Molard, a haditanácsnak katona, természeténél fogva harcias elnöke jelölte ki: meg kell indítani a „practicá"-t Bethlen letételére, nem nyílt támadással, hanem új fejedelemjelöltek pártolásával és az erdélyi menekültek felfegyverzésével. A nyugati magyar és bécsi politika 1614-től kezdve egészen 1619 kirobbanásáig felváltva e két sínpáron mozog, mint ezt már megtette és meg is tehette Báthory Gáborral szemben, akitől ellenakcióra nemigen kellett számítani, de nem tehette meg, nagy veszedelmek felidézése nélkül Bethlennel szemben, kinek úgy otthon, mint a portán rendben volt a szénája, és önvédelmi célból portai segítségre is számíthatott.

Ez a négy esztendő, egymásnak ellentmondó hadi és diplomáciai akcióival Bethlennek józan, óvatos, de erélyes államférfiúi tulajdonságait fedi fel előttünk, aránylag kisebb színpadon, hiszen mindez Bécstől Konstantinápolyig, magyar, török, erdélyi, oláh területen játszódik le, s az ő diplomáciai akciósugara csak 1619-ben nyúlik el Csehországig és az örökös tartományokig, hogy még később az egész akkori Európát átfogja. Bethlen céljait ebben a legelső korszakában nem könnyű egész térfogatukban megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy korábbi kapcsolataihoz híven most is a török pártján áll, Erdély létalapját a török jóindulatában ismeri fel, s ezért a török felé őszintén, a nyugati magyarság és a császár felé csak diplomáciai színből engedékeny. Erdélynek végzetes földrajzi helyzete teljes mértékben érvényesül politikájában: a német császár messze van, seregei lassan járnak, a magyar királyságnak nincs állandó hadserege, holott a török csapatok két oldalról szorítják össze Erdély bordáit, sőt harmadik oldalról, Kelet felől is állandóan fenyegethetik, hisz éppen ez években folyton folyik a török–lengyel háború, és szerdárok nagy seregekkel tartózkodnak Moldvában. Pedig már János király és Fráter György is remegett, mikor a szultán Moldvába vonult, mert a portának nemzetközi jogi felfogása igen egyoldalú lévén, soha nem lehetett tudni, nem fog-e a lengyel ellen küldött sereg Erdély felé venni direkciót. Bethlen tehát őszintén, hátsó gondolatok nélkül kénytelen a törökre támaszkodni, annak kívánságait teljesíteni és nála érdemeket szerezni, hogy azután nyugati pozíciójának megerősítésénél a török segítségére számíthasson. Kétfelé folytatott tárgyalásai tehát, me-

lyek során Nyugattal szerződéseket is köt, mégsem hintapolitika következései, a törökbarátság az állandó pont, míg Nyugat felé az őszinteség legfeljebb csak diplomáciai.

Az őszinteségnek ilyen korlátolt mértéke nyilvánul meg az 1615. év május havában hosszas tárgyalások után megkötött nagyszombati békében, melynek nyilvános szövegében elődjeihez hasonlóan elismeri Erdélyországnak a magyar korona alá tartozását, továbbá azt, hogy a Partest ugyanazon és nem nagyobb joggal bírja a magyar királyok adományából, mint elődei; a császári ház és országai ellen nem tesz semmit, sőt segítségükre megy, kivéve a török ellen! A Báthory Gábor halála óta elvesztett várak közül Husztot és Kővárt visszakapja, a Báthory-várak azonban magyar kézen maradnak. A titkos szerződésben mindezen baráti nyilatkozatokon túlmenőleg elismeri, hogy Erdély különléte tisztára földrajzi alapokon nyugszik, elismeri, hogy ő és örökösei csak addig élvezhetik Erdély szabad fejedelemválasztási jogát, amíg Isten segítségével Buda és Eger a török hatalma alól meg nem szabadulnak és Erdély vissza nem kerül régi helyzetébe, amikor királyi hivatalnokok kormányozták. Ha ezt a nagy változást még megérné Bethlen, a szerződés szerint egész haláláig megtarthatja a fejedelemséget, csak halála után kerül az a magyar királytól kinevezett vajdák alá. Mindezek a Bocskay-féle erdélyi koncepcióval homlokegyenest ellenkeztek, hasonlóképpen azok a rendelkezések, melyek Bethlennek és a császári magyaroknak a török elleni együttműködését szabályozták: ha a Dunán túl folyik a török háború, Bethlen nem köteles segíteni, ha Erdélyhez közel, akkor ő és a császáriak együttesen harcolnak, ha Erdélyt támadná a török, akkor a császár fogja őt megsegíteni, viszont ha az együttes hadjáratban sikerül a töröktől területeket elfoglalni, mindegyik magának tartja meg, amit meghódított, Bethlen azonban nem szuverén jogon, hanem csak jure feudi, a császár és magyar király felsőbbsége alatt; a régi magyar területről a királyi birtokokat rögtön átadja a királynak, háborús költségei megtérítése mellett. A háború előkészítését illetőleg: a császár megszerzi a spanyol király és egyéb keresztény fejedelmek segítségét, Bethlen pedig az erdélyi haderőkkel az oláh tartományokba tör Báthory Zsigmond hadjáratának mintájára, békét csak a magyar királlyal közösen köt, akit elismer az egész kereszténység fejének és

az ő felettesének, Erdélyt pedig a magyar királyság koronája leszakíthatatlan tagjának.[40]

Egy akkori francia diplomata, a már említett Bethune márki egészen őszintén megmondotta, diplomata-utódai okulására, mi az értelme akkor a titkos szerződéseknek. „Ilyen titkos szerződéseket rendesen akkor kötnek, mikor valaki egy másikkal szövetségre akar lépni; a titkos szerződés szándéka többféle lehet, de a leggyakrabban az, hogy kijátszassék és becsapassék az, akivel tárgyal az ember, vagy pedig hogy egyszerre két ellenséggel szemben biztosítsuk magunkat, az egyikkel nyíltan, a másikkal titkosan tárgyalva."[41] Azaz a titkos szerződés az akkori diplomáciai gyakorlatban csak közbeeső állomás, melyen keresztül iparkodnak elérni a felek valódi céljaikat, a titkos szerződéssel nemegyszer ellentétben. Csak a kornak e felfogását ismerve értjük meg, hogy Bethlen itt Bocskay felfogását feladva visszatér azon régi magyar politikához, mely Erdély fennállását szükséges rossznak tartá, s ezt is csak addig, míg a török várak, Buda és környéke vissza nem kerülnek magyar fennhatóság alá. A szerződés in optima forma tagadja Erdély létét és a török szövetség szükségét, s maga Bethlen vállalkozik a keresztény visszafoglaló seregek előtt járva a török elleni támadás megkezdésére.

Kétségtelen, hogy ez a több okmányból álló, s Bethlentől ratifikált szerződés mindkét részről teljes rosszhiszeműséggel köttetett meg. A császáriak sokkal kevésbé bíztak Bethlenben, semhogy ily papirosígéreteket komolyan vehettek volna. Bethlen viszont nehezen megszerzett fejedelemségét kockáztatta volna, ha szintén elhatározza magát a töröktől elszakadásra. Hogyan is tehette volna ezt, mikor a nagyszombati békét megelőző tárgyalások alatt már világos volt, hogy a bécsi tanácsosok, ha nem is nyíltan, előkészítik trónkövetelők támogatásával az ő bukását, a fejedelmi székből elűzését. Előbb az erdélyi menekült Kendy István, majd az ifjú főúr, Homonnai György lépnek fel mint Molard terveinek végrehajtói, Homonnai, akárcsak korábban nagybátyja, a hajdúkkal barátkozik, majd Lengyelországban és oláh területen próbál híveket szerezni. A bécsi német tanácsosok ajánlólevelekkel látják el, a menekült Radul vajda barátai is megmozdulnak, mire Bethlen 1615. január havában hadfelkelést rendel el, hogy minden eshetőségre

készen lehessen, egy héttel pedig a nagyszombati béke megkötése előtt követet küld a portára azzal, hogy ha a német békesség végbe nem mehetne, Ali budai basa rögtön segélyt adhasson neki a császáriak ellenében.[42]

Ilyen kétes viszonyok közt a nagyszombati titkos szerződés csak pillanatnyi szünetet jelenthetett, a vihar előtti pihenőt, mely után a felek újult erővel tovább folytatták fegyverkezéseiket. Mióta a szászok megbékéltek Bethlennel, és csak egyes szász tekintélyek opponálnak, akiket azonban ő egymás után fogságba ültet, a nyugtalanság központjai Erdély határán kívül vannak: Lengyelországnak Moldvával határos területein, ahol lengyel urak rokonságban, sógorságban vannak a moldvai és oláh bojárokkal, vajdákkal és vajdafiakkal, s mindenkor készek a határokon átcsapva moldvai vagy erdélyi, tehát török területen rabolni, zsákmányolni. Bethlen itt a török hatalomnak előretolt bástyájaként szerepel, s két ízben is kénytelen a török szerdárt csapatokkal támogatni, sőt személyesen kísérni is, amikor az a rakoncátlan lengyel urak megbüntetésére, megbízható moldvai vajdák beültetésére indul. Bethlen bármenynyire húzódozik is török fővezérlet alatti harctól, mégis engedelmeskedik s e moldvai–lengyel hadjáratokban való részvételét felhasználja a töröknél hitelének öregbítésére. Ameddig lehet, halasztja a segélyadást, a lengyel–török döntő csatáról mindenféle ürügy alatt iparkodik elkésni, de ha már egyszer elindult, s a török parancsát végrehajtotta, hűbéruránál valóságos tőkét kovácsol magának belőle. Erre vonatkozó leveleiben először találjuk nála azt a jellemző tünetet, hogy saját lépéseit nagy bőbeszédűséggel és nem csekélyebb lelkesedéssel interpretálja valamely határozott politikai cél érdekében. Úgy adja elő, hogy a török sereget a lengyelektől egyedül az ő közbelépése mentette meg, és végső elkeseredésbe esik, mikor érdemeit nem akarják a basák elismerni, ilyent „valóban búsult szívvel és elmével hall", és ha Szkender basa, a szerdár azt meri állítani, hogy „ez mostani szolgálatunk egy kaftánt sem érdemel", az „ilyen szók, írások micsoda emberek szája által adattassanak, keseredett szívvel vagyunk miatta".[43] Írás és levél már politika instrumentuma nála, melyet a török kegyeinek biztosítására használ.

Jó szót Bethlen és követei könnyebben kapnak a portán, mint a császári követek, de a pogánynál nincs szeretet keresztény iránt. Bethlen szolgálatai annyit elérnek, hogy követeit a nyugati keresztény követekhez hasonló bánásmódban kezdik a portán részesíteni, s már nem éreztetik velök annyira a lenézést, mely a portától függő vazallusoknak kijár, akik közé tartozott, az oláh vajdaságok mellett, Erdély is. Ezen a helyzeten Bocskay törökhűsége is javított már, de csak Bethlen éri el, hogy követeinek éppoly díszlakomát rendeznek a portán, mint független uralkodók oratorainak.[44] Ily barátságos külsőségek azonban nem akadályozzák a törököt, hogy hatalmi helyzetével visszaélve, vazallusa rovására területi hósításokat ne tegyen. Bethlennek itt is engedelmeskedni kellett, de ő *akart* is engedelmeskedni, mikor ennek kényszerítő szüksége beállott. Erdély két nyugati határvárát, Lippát és Jenőt Báthory Zsigmond foglalta vissza a töröktől, aki ebbe semmiképpen nem nyugodott bele, hivatkozva az Izlám parancsára, mely szerint amely városban megtartották a kalifáért a kutbe-istentiszteletet, az többé gyaurok kezére nem adható. Bethlen még fejedelemmé kineveztetésekor, Konstantinápolyban kénytelen volt megígérni ezek visszaadását. Az ügy éveken át húzódott, a fejedelemnek sikerült a visszaadás kérdését Lippára lokalizálni, de itt súlyos bonyodalmak származtak nem annyira magán a portán, ahol Bethlen követei által mindent el tudott érni, mint inkább a végek török basáinál, akik Bethlen nagy tekintélyét nem szívesen tűrték. Hiszen Bethlen, ez az alávetett gyaur, már annyira ment elbizakodottságában, hogy a portán kísérleteket tett neki nem tetsző szerdárok visszahívására, basák kicserélésére.[45] Így gondolkozott az őt Erdélybe hozó Szkender basán kívül Kadizáde Ali basa, budai helytartó is, aki Bethlen iránti ellenszenvében Homonnaival és más trónkövetelőkkel ereszkedett alkuba, s jelentéseivel, hogy Bethlen nem hajlandó Lippát megadni, folytonosan izgatta a portai basákat. Viszont a lippai őrség, jó magyarok és harcias rácok, igazi végvári vitézek, semmiképpen nem nyugodhattak bele váruk elvesztésébe, s ezért örömmel fogadták Homonnai és Dóczy ígéreteit, hogy ne adják meg magukat, a magyarok majd segítségükre jönnek. A porta követelései, a lippaiak hetvenkedései mindegyre kiélezték a dolgot, Bethlen végre is komolyan mérlegeli a lehetőségeket, s rájön, hogy „Lippának és

hozzá tartozó kastélyok megadásának nyilván meg kell lenni", de ha már meg kell lenni, az „hasznot ne vegye más el", az ő utasítására adassanak át a várak, hogy ezt az engedelmességet is felhasználhassa pozíciója erősítésére. Egyszer már át is adja, de az utolsó pillanatban portai követe útján haladékot nyer, gyorsan visszaveszi a töröktől, aki éppen csak megkezdte a mecset kitisztogatását, végül azonban az országgyűlés is kénytelen lévén kimondani, hogy sürgős az átadás, mert nem lehet az, hogy „az nagy Erdélyországot Lippa vára miatt utolsó veszedelem találná", Bethlen is megírja, ha „módom volna megtartásában, minden úton azt követném, de nekem módom annak se tartásában, se halasztásában nincsen, mert ha lelkemet kiokádnám a török előtt is", akkor se engedné el, hiszen úgyis „szidalmaznak és teli torokkal kiáltják, hogy Erdélynek csak a török császár fegyvere kell, mely miatt megemésztessenek, árulók vagyunk mindnyájan..." Erdély nem volt független, fejedelme maga ment 1616 júniusában Lippa alá, s azt több napi lövetés után elfoglalva, az őrséget kiköltöztette, s az üres várat átadta a töröknek.[46]

Kényszerűségnek más fejedelem is engedett volna, de csak Bethlen az, aki még az átadás keserű pillanatában felegyenesedik, és amit kedvetlenül tett, azt további politikai lépések érdekében nagy érdemnek akarja betudatni. Részletesen megmagyaráztatja a töröknek, mily óriási dolgot, szokatlan nagy szolgálatot végzett neki: „mely igen nehéz legyen magyar kezéből várat más nemzetnek adni, főképpen török nemzetnek,... de imigy is a mi vérünk hullása számtalan fáradságunk és költségünk nélkül nem lehetne, sőt magam élete is soha egyszer nagyobb szerencsén nem forgott, mint Lippa miatt; ilyen nagy hűséget ki hallott akármely ország felől is, akik ő hatalmasságának (a szultánnak) nemcsak adjuk várait, hanem vérünk hullásával is és sokaknak halálával is véghez akartuk vinni az ő hatalmassága parancsolatját".[47] Lippa átadása és moldvai hadjárata az a tőke, melyet később, a cseh támadás idején is felhasznál: kéréseit bizalommal terjesztheti a török elé, hiszen ily szolgálatokat még keresztény fejedelem nem tett neki, biztatja is portai követét, lépjen fel bátran, mert „egy keresztény oratornak is soha nagyobb útja, szabadabb nyelve, szája az szólásra nem lehetett és nem is lehet, mint kegyelmednek".[48]

Ami a töröknél érdem, a kereszténynél nagy bűn, gonosztett. Lippa átadása csak növelte a bizalmatlanságot, az ellenszenvet a törökbarát fejedelem ellen. Az új esztergomi érsek, Pázmány Péter, aki ekkor kezd döntőleg befolyni az erdélyi–magyar viszony alakításába, kezdettől fogva nem hisz neki, esküjére keveset se akar adni, viszont elhiszi a kósza híreket, melyek szerint Lippa után Váradot is török kézre készül játszani. Várad fia harcra tüzel a törökös fejedelem ellen: „Én részemről Váradot és vidékét méltónak tartom arra, hogy megtartásáért az egész kereszténység harcoljon."[49] Egyelőre azonban csak a trónkövetelők, Homonnai György és Radul vajda, meg ezeknek barátai, mozognak, akiknek zsoldosai szinte kizárólag hajdúk, míg a másik oldalon, Erdély nyugati védbástyájában, Rhédey Ferenc főkapitány hasonlóképpen hajdúzsoldosokat alkalmaz a támadás visszaverésére. Fegyveres összeütközésre a két hajdúcsapat közt 1616 júniusában kerül a sor, amikor a Homonnai-párti Fekete Péter szoboszlói kapitányt Várad felé útjában Rhédey csapatai Konyárdnál szétverik, ugyanezen év októberében viszont a váradi hajdúkapitány, Simonyi György megy neki Gombos András csapatának, de a tarcsai harcban megsebesül és Dóczy András fogságában meghal, Gombos erre vérszemet kap, az egykori erdélyi főúr, Sarmasági Zsigmond társaságában hajdúival Erdélybe tör, Désig nyomul, ahol azonban a fejedelmi hadak könnyűszerrel szétverik.

Ilyen csetepatékban tör ki az évek óta húzódó feszültség, melyeknek aktorai mindkét részről pénzéhes zsoldosok, a hajdúknak még meg nem ülepedett rétegéből. De Gombos támadása, Erdély szívébe, bármily pillanatnyi elhatározás, bármily felelősségtelen kezdemény volt is, és bukása után bármennyire iparkodtak is a hivatalos tényezők dezavuálni azt – csapatának hazaszaladt töredékeit Dóczy leszállítja és tőle reverzálist vesz, hogy többet nem fog mozogni –, mégis provokációnak tűnt fel, és így alkalmat adott Bethlennek is a védekezés teréről kiindulva agresszív lépésekre. Több ezer emberből álló sereggel megindul Tasnád felől Debrecen felé, itt megállapodva beszédes levelekben követeli a felvidéki magyar vármegyéktől, hogy az ellene irányuló további támadásoknak elejét vegyék, s közreműködjenek mindazon magyar urak megbüntetésében, akik a hajdúk támadásának felszerelői, titkos

mozgatói. Mozdulatai kétségtelenül támadó jellegűek, a szatmári főkapitánysághoz tartozó néhány kisebb várat Debrecenbe menet elfoglal, és a magyar király alattvalóit biztatja elpártolásra, hogy aki „szép szabadságát szereti", csatlakozzék hozzá.

Ezt a debreceni vonulást joggal nevezhetnők Bethlen első támadásának, azon a szűkkörű színpadon, mely csak a cseh felkelés által fog közép-európai terekre kibővülni. De a szereplők, bár még kevesen vannak, jól játsszák azt, mire Bethlen, a mozgató, diplomáciai munkájával kitanította őket: a budai basa már szekundál neki és Magyarország felé fenyegető öklöt emel, a porta nyugodt jóakarattal nézi a fejleményeket, jól tudva, hogy amire Bethlen készül, abból neki sem lehet kára; maga Erdélyország mögötte áll, sőt a háborús hangulat alkalmat ad neki, hogy a nem egészen megbízható elemekkel leszámoljon. Kornis Zsigmondot, Kálnokit, Szilvási Boldizsárt, néhány szász urat elfogat, s bár őket később újra szabadon bocsátja, de legtöbb birtokukat országgyűlés által elvéteti.

A támadás Felső-Magyarország hangulatán törött meg. A bányavárosoktól keletre elterülő vármegyék, melyeknek természetes középpontja Kassa, a királyi főkapitánynak és a kamarának székhelye, többségükben protestánsok, korábban Bocskay hívei voltak. Érthető, hogy most nem nézték jó szemmel, mint próbálja Homonnai, az új katolikus főúr a protestáns Bethlent országából kitúrni. E zavarok között Thurzó György nádor felkelést rendelvén el, a vármegyék nem ültek fel, hanem békés elintézését követelték a zavaroknak: Homonnai nyugodjék meg, a hatóságok ne pártolják őt tovább, s akkor az erdélyi fejedelemséggel is megmarad a békesség. Bethlen természetesen ismerte a hangulatot, s iparkodott saját érdekében kihasználni, innen levelei a magyar vármegyékhez, melyekben a királyi hatóságokat, sőt magát a királyt is vádolja Homonnai támogatásával, elégtételt követel és reméli, hogy vezére, Rhédey Ferenc, a vármegyéket és hajdúkat „szép biztatásokkal" felvilágosítja, hogy „semmit ártalmára a magyar nemzetnek nem igyekezünk, sőt valamit javára, megmaradására tudhatunk", azt meg fogja tenni. A felvidék azonban ez alkalommal még nem állott hozzá, a megyék 1617. január 4-én Forgách Zsigmond főkapitány hívására Kassára gyűltek egybe, a főkapitánynak mér-

sékelt, defenzív természetű kívánságait teljesítették, némi lovasságot és a végvárak megerősítését szavazva meg. Sőt látva, hogy Bethlen mozdulatai a védelmen túl támadó jellegűek, élesen ellene nyilatkoztak. Bethlennek nincs oka szerintük törökkel, tatárral együtt fegyverbe állani, hiszen ők nem támadták, és maguk is megtettek mindent a hajdúság leszállítására. „Ha azt látnánk, folytatják, hogy az erdélyi fejedelem minden ok nélkül romlásunkra igyekeznék, mint a hazának jó polgárai és ő felségének hívei, készek vagyunk minden erőnk szerint a mi kegyelmes urunk (a király) méltóságát, hazánkat és magunkat oltalmazni."[50] Ezt az elhatározásukat Bethlennek is megüzenték, követeik által egyenesen megkérdezve őt: „akar-e őnagysága urunk királyunk birodalmának ártani, vagy nem". Bethlen erre a kérdésre feladta a játszmát, visszavonult Erdélybe, és megkezdte az ügynek közvetlen tárgyalások útján való újabb likvidálását.

Nem kevesebb történt itt, minthogy a Felvidék protestáns rendjei, akiknek pedig megvoltak a maguk vallási sérelmeik a királyi kormány ellen, egy emberként felállottak és ne tovább-ot kiáltottak a sereggel közeledő protestáns erdélyi fejedelem elé. Kiderült, hogy a vármegyék protestáns szimpátiái politikai téren még nem tudnak tényeket hozni létre, és nem tudják a magyar királyság, a szent korona összetartó erőit paralizálni. Ha a vármegyék hozzá álltak volna, Bethlen bizonyára megindult volna Debrecenből, és a fegyvert le nem tette volna addig, míg a felvidéki vármegyékkel Erdély területét ki nem bővítette volna. Most, hogy a vármegyék ellene szegültek, az új helyzetben ő tapasztalatokat és tanulságot szerzett későbbi időkre, megtanulta, hogy a török jóakaratán és Erdély készségén kívül a felvidéki nagyuraknál is elő kell készítenie dolgait.[51] Jellemző a viszonyokra és az egész bonyodalomnak kizárólag politikai jellegére – itt csak Bethlen trónjának biztosítása és szerencsés esetben Nyugat felé terjeszkedése forog szóban –, hogy a vallási momentum egyik részről sem merül fel, kivéve egy esetet, amikor Bethlen az ecsedi királyi őrséget a vallásra való hivatkozással reméli megnyerni, hogy a kapitányt „nyakon kötve" kiadják neki, megíratván a katonáknak, hogy „az Úristen akar valamit veszedelmekre a bálványosoknak indítani", és hogy gondolják meg, hogy „a pápa és a pápisták Isten választott egyházának eltörlésére

fordították elméjüket". Ezek a levelek azonban a kapitány kezébe kerültek, s a vallási kérdés ez első propagandisztikus felhasználása Bethlen részéről nem járt eredménnyel.[52]

Bethlen az őt jellemző gyors fordulattal, rögtön a felvidéki vármegyék ellenséges akaratának megnyilvánulása után, még 1617. január havában felküldte követét Bécsbe, hogy a dolgokat rendezze, nyilatkozatot téve, hogy nem akart támadni, csak magát védni, s kérve Homonnai, Dóczy, Esterházy Miklós és más kapitányok megbüntetését és a nagyszombati egyezmény megerősítését. Magyar részről most már Pázmány érsek a vezető, aki Thurzóhoz hasonlóan tart az általános török háborútól, és ezért békülni szeretne, anélkül azonban, hogy a magyar korona jogait csorbítani engedné. Tiltakozik az ellen, hogy a királyt tanácsosai ellen vizsgálatra kényszerítse Bethlen, és Homonnai támadásának szerzőségével megterhelje, a tárgyalásokat különben az erdélyi katolikusok helyzetének enyhítésére is fel akarja használni. Újabb hosszabb alkudozások után így jön létre 1617 júliusában a második nagyszombati egyezmény, az elsőnek megerősítése, kiegészítve Bethlen kérésére azzal, hogy ő szükség esetén magyar területen zsoldosokat fogadhat, Pázmány kérésére pedig Bethlen azon ígéretével, hogy erdélyi területen a katolikus híveknek szabad lesz ezután istentiszteleteket hallgatniok, és katolikus papoknak és iskolamestereknek működniök, s eltartásukra Bethlen a régóta szekularizált plébániai javak egy részét fogja kiutalni. A tárgyalásokban sem Magyarország szabadságairól, sem a protestánsok jogairól szó sem esett, Bethlen ekkor még nem foglalkozott e kérdésekkel, legnagyobb kívánsága, mit a nagyszombati értekezleten felállított s a későbbi nagykárolyi tárgyalásokra már előre is beterjesztett, egyrészt a fejedelmi cím volt, mit a császáriak makacsul megtagadtak tőle, másrészt Ecsed és Nagybánya visszanyerése, melyeket Báthory bukásakor vettek el Erdélytől a magyarok.[53]

Befejezhetjük Bethlen politikai fejlődése első periódusának rajzát, mely őt országa belső konszolidálásában, fejedelmi hatalmának pedig kifelé való terjesztésében mutatja be, még tisztán politikai viszonylatok közt, szabadon minden ideális frazeológiától. Külsőleg is, lélekben is a török szövetség híve, hatalmát Nyugat, a magyar vármegyék rovására szándékozik terjeszteni, de éppen

ezek ellenállásán törik meg első kísérlete. De hogy újabbak következni fognak, az mindenki előtt világos volt már akkor is, hiszen a két nagyszombati egyezmény, végrehajthatatlan stipulációival, nem lehetett alapja végleges jó viszonynak. Bethlen és a habsburgi magyarság között nem lehetett állandó barátság, amint ő már egy 1614-i portai utasításában is megírta: a némettel nem lehet békében élni, mert ez folyton fegyverkezik Erdély, a két Oláhország, Buda, Belgrád, Temesvár meghódítására, ezért jobb elejét venni a támadásnak, s a törökkel együtt hadat indítani a Habsburg-uralkodó ellen. A török elé ez alkalommal terjesztett szövetségi feltételek megegyeznek azzal, amire utóbb az első nagyszombati szerződésben kötelezte magát, de ekkor már a török ellen: amit török segítséggel ő foglal el, az az övé lesz, amit a török, az a töröké, s nemcsak Magyarországot, hanem azontúl Morvát, Sziléziát és Csehországot is el kell foglalni, ehhez pedig neki magyar zsoldos hadra van szüksége, mert csak magyarral, nem pedig török-tatárral hódoltathat keresztény országokat, zsoldot a török fizetne neki, s ha a szerdár a török főssereggel Graz ellen megindul, akkor ő a két oláh vajdával, 16 000 török és 10 000 tatár segélyhaddal a Dunánál, Bécs ellen fog operálni.[54]

Ez a terv 1614-ből származik; éveken át várnia kellett, míg azt, legalább részben, megvalósíthatta.

Harmadik fejezet

A CSEH SZÖVETSÉG

Bethlennek várnia kellett, nem lemondó, de bizakodó várakozásban, mert éles politikai érzékével lehetetlen volt észre nem vennie a föld alatti morajt, mely Közép-Európa, a habsburgi monarchia nagy megrázkódtatásainak volt előjele. Az újabb nagyszombati egyezmény papirosán ugyan helyreállott közte és Habsburg között a legteljesebb egyetértés, mégis lázasan dolgozik, épít, erősít, előkészít, hogy a legközelebbi alkalommal félredobva e haszontalan papirosokat, megindulhasson az úton, melyre öntudata, politikai belátása és tényleges hatalma egyaránt hajtják. 1618 több országgyűlésén úgy rendezi országa belső ügyeit, mintha bizonyosan tudná, hogy hosszú éveken át nem fog azokkal foglalkozhatni. Az 1618. októberi országgyűlésen, félretéve a katolikus vallásszabadság helyreállítását illető nagyszombati ígéreteit, gondoskodik a vallási viszonyok megszilárdításáról, ami alatt abban a korban különösen új vallásfelekezetek betolakodásának megakadályozását értették: a rendekkel szigorú büntetést mondat ki a szombatosok új felekezetére „az régi királyok decretumai szerint", mivel „az istenkáromló szektáknak birodalmunkból való kitisztítása fejedelmi tisztünk" – ezzel veszi kezdetét a júdaizálók kiirtását célzó erdélyi törvényhozás, melynek azonban akkori felfogás szerint megvolt az az érdeme, hogy újabb nagyszabású vallási szakadásnak és belső harcoknak elejét vette.[55] A megoszlás egy másik veszedelmet már ugyanezen év egy korábbi országgyűlésén előzte meg: a szászok újból nyugtalankodtak, de a fejedelem személye előtt meg kellett hajolniok és megígérniök, hogy őt sereggel is beviszik városaikba, s a kisebb nemes embereknek is menedéket adnak bástyáik mögött háború esetén.[56] Bár Bethlen uralkodása alatt ellenség nem tette be lábát Erdélybe, ennek a rendszabálynak is megvolt a maga preventív értelme, nem kevésbé annak, hogy az ország várait, különösen a nyugati főhelyet, Váradot sürgősen építteti, ide még tót napszámosokat is hozat, hogy minél előbb védhető állapotba kerüljön.

Harcias hangulatban írja a váradi kapitánynak: „Várad építésétől költségemet nem szánom, noha nem magamnak építem, de hazámért nem pénzemet, de véremet is, sőt életemet is, ha kévántatik, megbizonyítom akkor, hogy kész leszek elfogyatni."[57]

A Habsburgok uralmát cseh területen érte a földrengés, azon a földön, mely már Rudolf korszakában szinte a permanens forradalom évtizedeit élte, s ahol a fejedelmi hatalomnak foszlányai is alig voltak immár. A cseh viszonyok alaposan elütöttek a nyugatiaktól, ahol a fejedelmi hatalom már majdnem teljesen megtörte a rendek középkori jogait. Itt a rendek: urak, nemesek, városok uralkodtak, a főpapságnak a huszita korszak óta nem volt többé rendi képviselete, így politikai befolyása sem, legutóbb pedig az 1609-i felséglevél a cseh királyt is kifosztotta jogaiból. Ennek értelmében lemondott a vallás megállapításának az augsburgi vallásbékében foglalt territoriális jogáról, megadta az uraknak, lovagoknak, városoknak és jobbágyoknak a szabad vallásgyakorlatot, a három rendnek templom- és iskolaépítés jogát, a vallás- és oktatásügy vezetését is a rendek kezébe adta, mert az utraquista, azaz kálvinista consistoriumot és a prágai egyetemet az ő felügyeletük alá helyezte, s végül a rendektől választott defenzorok intézményében új, rendi kormányt állított össze a saját hatalma megsemmisítésére. A szabadság az akkori viszonyok közt mindenkor mások elnyomására vezetett, a csehek is siettek új privilégiumukat és új intézményeiket rendi, nemzeti és vallási kizárólagosságra felhasználni. Az 1615-i cseh országgyűlés példátlan szűkkeblűséggel hozta a talán legelső nemzetiségi törvényt, melyben a német minoritás még a magán-nyelvhasználat jogától is megfosztatott, amennyiben csehül tudó országlakosok, ha mégis németül beszélnek, nem tűrhetők az országban, fél év alatt ki kell vándorolniok, ezenkívül ingatlan öröklése a cseh nyelv ismeretéhez köttetett, törvényszékeken, plébániákban, iskolákban, templomokban csak a cseh nyelv használható, mind oly rendszabály, mely a királyság területén egységes nemzeti konszisztenciát volt alkalmas életre hozni, annál inkább, mert a tiszta német lakosság az egeri és elbogeni kerületben külön, a cseh országgyűléstől független életet élt.[58] A cseh közjogi területen ekkor a lakosságnak szinte kilenctizedrésze cseh volt, s a mozgalom, mely most kitört, joggal cseh nemzeti mozgalom-

nak is tekinthető, bár lefolyása alatt mindegyre a rendi és vallási momentumok léptek előtérbe.

Az európai államok egyházi viszonyainak, vallási életfeltételeinek azonos voltára jellemző, hogy Csehországban is az augsburgi vallásbéke alapelvén túlmenőleg az alattvalók templomtartási joga körül fejlődött ki a forradalom. A cujus regio, illius religio elve, a rendeknek vagy fejedelmeknek adott szabad vallásválasztással nem volt képes kielégíteni az új, hetven év óta fellépett szükségleteket, a vallási kérdést nem lehetett többé rendi kategóriákba szorítani, mert a rendeken kívül, azok alatt álló néposztályok lelki szükségletei is jelentkeztek immár. Ezek az ellentétek törtek ki a braunaui és klostergrabi híres esetekben, amikor katolikus egyházi birtokon kezdtek protestáns templomok épülni. A cseh utraquisták felfogása szerint, mely a katolikushoz hasonlóan még mindig területi és rendi fogalmakon nyugodott, az egyházi birtok tulajdonképpen a királyé, csak haszonélvezete az egyházé, márpedig a felséglevél királyi birtokon is szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Mátyás király betiltva az építkezéseket, bizonyára megsértette a felséglevélnek, ha nem is betűit, de értelmét, azonban csak olyan jogot vindikált magának és az egyházi birtoknak, aminővel akkor úgy a protestáns, mint katolikus földbirtokosok mindenütt rendelkeztek. Ez a vallási kérdés alkalmat szolgáltatott a rendi és nemzeti ellenzéknek, hogy a hatalmat kivegye az öregedő Mátyás kezéből, mielőtt az átmenne a csak imént, 1617 júniusában cseh királynak elismert erős katolikus Ferdinánd kezébe. A vezetők ugyanazok, akik már a felséglevelet is kiharcolták: Thurn Mátyás, Schlick András, Ruppa, egy Colonna von Fels, Budovec, akik király nélkül, a defenzorok jogaira támaszkodva hívnak össze országgyűlést, s azon megy végbe 1618. május 23-án a „defenestratio", miután már az előző napon Thurn, Ruppa, Budovec, Fels megbeszélték, hogy a királyi helytartókat meg fogják öletni. A forradalmi cseh országgyűlés harminc direktor kezébe teszi le a hatalmat, kiknek élén Ruppa kancellár áll, seregek felállítását, s e célból adók kivetését határozza el, fővezérré Thurnt teszi, meg egy Hohenlohét s egyelőre korlátlanul rendelkezik az ország erejével, mert állandó habsburgi sereg itt sincs, mint más tartományban sem, ezenkívül az öreg Mátyás és minisztere, Khlesl visszariadnak erélyes rendszabá-

lyoktól, míg végre Khleslt Miksa főherceg, a család esze és akarata, el nem fogatja. Komolyabb ellenállásra azonban így sem talált a felkelés 1619 márciusáig, Mátyás haláláig.

A cseh felkelés híreit sóváran várták Európa minden kabinetjében, hiszen a habsburgi monarchiának leghatalmasabb, leggazdagabb országa szakadt el olyan körülmények közt, melyek együttvéve nagyobb veszélyt jelentettek az ausztriai háznak, mintha IV. Henrik életben marad, és seregeivel megindul a birodalmi protestánsok támogatására. IV. Henrik alig érhetett volna el Csehországba, ahonnan már csak egy lépés Bécs kapujáig... A kabineteket azonban elsősorban nem ily általános összefüggések érdekelték, számukra az első és egyetlen kérdés a cseh trón betöltése volt. Gazdag, hatalmas ország trónjáról volt szó, a csehek nem hajlandók Ferdinándot visszavenni, választását érvénytelennek nyilvánítják, mire csakhamar jelentkeznek az új igénylők. Az egyik V. Frigyes pfalzi választó, a birodalmi kálvinisták feje, huszonhárom éves fiatalember, helyette főtanácsosa Christian anhalti herceg gondolkodik, régi ügyes diplomata, aki már 1606-ban is cseh–magyar és birodalmi protestáns unió tervével foglalkozott, bár Bocskay követével nem volt hajlandó tárgyalni, mert szerinte a magyarok megbízhatatlanok és nem lehet velük német becsülettel beszélni.[59] Az anhalti herceg már Ferdinánd cseh megválasztását is meg akarta akadályozni, majd pedig a forradalom kitörése után titkos ügynökeivel mindegyre szította a direktorok Habsburg-ellenes hangulatát, s nemsokára szóba is hozta előttük a pfalzi választó királyságát, amit főként az a körülmény ajánlott, hogy annak felesége I. Jakab angol királynak volt a leánya, s így aki nem volt beavatva az angol viszonyokba, azt hihette, hogy Jakab majd segélyezni fogja vejét a cseh trón megszerzésében. A valóságban az angol királyok e korlátolt és csökönyös példánya a legitimitás sérelmét látta a Habsburg-király letaszításában, és hallani sem akart arról, hogy veje rebellisek feje legyen.

Nem kevésbé kabinetpolitika vetette fel a másik trónjelöltet, aki méghozzá katolikus volt, Károly Emanuel szavojai herceget. Ez épp ekkor fejezte be Spanyolországgal folytatott háborúját, s kezdett körülnézni, hol és minő haszonnal alkalmazhatná a szolgálatába vett zsoldosokat és vezérüket, a katolikus Mansfeld Ernőt,

a grófi család egy törvénytelen sarjadékát. Kisebb német zavarok Németországra irányították figyelmét, hol talán a zavarosban lehetne halászni, s ezért Mansfeldet kis csapatával Pfalzi Frigyeshez küldötte, nagy terveket készítve a spanyol monarchia ellenében. Károly Emanuel előbb csak, Mátyás halálát remélve, császár akart lenni, de a cseh forradalom hírére a cseh koronát is megkívánta. A pfalziak megígérték neki, hogy mindkettőt megszerzik számára, az anhalti herceg Mansfeld seregét át is küldte Csehországba, a felkelők segítségére, de nem mint szavojai, hanem mint pfalzi segélyt. Ebbe különben Károly Emanuel is beleegyezett, mert egyelőre nem mert a Habsburgok ellen nyíltan fellépni. A két trónkövetelő és megbízottjaik, szavojai részről Mansfeld, pfalzi részről Anhalt közt példátlan alkudozások kezdődnek most, melyek a kor kabinetpolitikájának önzését meztelenre vetkőztetik, s egyúttal tanulságot nyújtanak arra is, milyen fantasztikus távolságokba ragadtatta akkor az államférfiakat a reális talajról a zabolátlan önzés szenvedélye. Az egyik terv szerint, melyet Mansfeld készített, császár és cseh király Károly Emanuel lesz, Magyarországot, az osztrák tartományokat és Elsasst a pfalzi választó kapja, az adriai tartományokkal Velencét fogják Habsburg-ellenes érzelmeiért megjutalmazni. Pozitív lépés 1619 májusában történt, amikor Anhalt, mint Pfalz megbízottja Torino mellett megkötötte a rivoli szerződést a szavojai herceggel: eszerint az utóbbi nagy pénzsegélyt fizet a pfalzinak, mint a birodalmi protestáns Unió fejének, ebből a pénzből Frigyes választó tízezer zsoldost fogad a csehek számára, a cseh koronát Szavoja kapja, de ha még császár is lehetne, akkor a cseh trónt ő és a pfalzi közös megegyezéssel fogják betölteni. Ezt az egyezményt Mansfeld közölte ugyan a csehekkel, de ugyanakkor külön követ által a pfalzi választó magának kérte a cseh trónt Ruppa kancellártól, mintha a rivoli egyezményt meg sem kötötték volna. Az aztán természetes, hogy Frigyes a császári trónra se protezsálta a nagyétű, kevés eszű szavojai herceget, hanem előbb Miksa bajor hercegnek ajánlta fel a császárságot, s mikor ez nem fogadta el e különös, éppen protestáns részről jövő ajánlatot, s a választófejedelmek többsége, még a protestáns szász és brandenburgi is, Habsburgi Ferdinándra szavazott, végül a pfalzi követ is rá szavazott, Ferdinánd egyhangúlag jutott a császári trónhoz.

A kabinetpolitika intrikái így hullámzottak a cseh kérdés körül, anélkül, hogy belőlük a dacos csehek hasznot hajtottak vagy okultak volna. Ők minél előbb királyt akartak, aki pénzt, zsoldos sereget hoz védelmükre, de Pfalzi Frigyes viszont a cseh királyválasztás halasztását kérte, hogy esetleg, ha a császárválasztás Habsburgra esik, még egyszer meggondolja a dolgot. A Habsburgok tekintélye a birodalomban is oly nagy volt, hogy Frigyes csak titokban mert a cseh trónról tárgyalni, és definitív ígéretet nem is mert tenni a korona elvállalására. A cseheknek azonban sürgős volt a dolog, néhányan közülök az ágostai evangélikus János György szász választót hozták szóba, de ez maga nem akarta a trónt, s a kálvinista többségnek sem tetszett jelölése, így a csehek letették Ferdinándot, s utána, 1619. augusztus 26-án királyukká választották Pfalzi Frigyest; két napra rá ment végbe, augusztus 28-án Frankfurtban Ferdinánd császárválasztása. Ha a csehek tudták volna, hogy a császárellenes oppozíció ennyire behódol Frankfurtban, bizonyára meggondolták volna Frigyes választását. Habsburgi Ferdinánd, az osztrák tartományok és Magyarország ura, a német birodalomnak egyhangúlag megválasztott császára szinte bizonyos lehetett abban, hogy előbb-utóbb leverheti az elszigetelt cseh rebelliót.

A cseheknek és új királyuknak helyzete valóban nem volt egészen megnyugtató. Pfalzi Frigyes sem pénzt, sem katonát nem hozott magával, csak költséges udvartartást, melynek tagjai, s velük maga a királyné sem tudott a csehekkel érintkezni, mivel ezek közt a francia nyelv éppenséggel nem volt általános. Ígéretei apósa meg a hollandusok segélypénzeiről buborékként szertefoszlottak, a cseh rendeknek be kellett látniok, hogy tőle semmit sem várhatnak. De másrészt ők maguk is tehetetlenek voltak. Ez a rendi nekibuzdulás Európa rendi korszakának legvégére esett, amikor már rendi berendezések nem voltak többé időszerűek. Ehhez képest rendi hadsereg, mely a rendekből állott volna, nincs is többé: a cseh rendi felkelés csapatai éppen úgy zsoldosokból állanak, mint a fejedelmeké. Maguk a cseh urak és lovagok pedig sem harcolni, sem zsoldot fizetni nem voltak hajlandók, a terheket a városokra és jobbágyokra tették, akikben azonban égő gyűlölet lakozott uraik, a felsőbb rendek ellen. Rendi áldozatkészségről szó sincs tehát. Amint nem régen Rudolf császárnak egyik tanácsosa azt az ajánlatot tette,

hogy az osztrák, magyar és cseh urak hatalmát a polgárok és parasztok szövetségével törje meg, s ez utóbbiakat az úri szolgáltatásoktól felszabadítva, a saját híveivé tegye,[60] ugyanezen gondolat merül fel most a nemesség részéről, mely a fejedelemség ellen akarja a jobbágyságot felhasználni, hogy ez felszabadíttatván, hálából a rendekkel tartson az uralkodó ellen. Mindez azonban csak terv, a valóságban sem jobbágy, sem nemes nem harcol, s az idegen zsoldos eltartására szükséges pénzt a direktorok a cseh egyházi birtokok eladásából, az ingó vagyon elkobzásából próbálják előteremteni. Aminek következése a nemzet újabb megoszlása: a katolikusok csakhamar elnyomottaknak érzik magukat, istentiszteletük akadályozva, templomaik elvéve, maguk a közhivatalokból kizárva, és így gyűlölettől és félelemtől eltöltve várják, mikor fogják őket a direktorok lakásaikból, az országból is kiűzni.

Csehország önmagára utalva nem állhat meg, ezt felismerték a direktorok, és megkísérelték ügyük mellett a szomszédos örökös tartományokat felkelésre indítani. Eszközt erre a rendi konföderáció intézménye nyújtott nekik, aminőt magyar, osztrák, morva és cseh rendek hatalmuk erősítésére többször kötöttek már, így legelőször mindnyájan 1606-ban, majd a csehek kivételével 1608-ban Pozsonyban, Eibenschitzben, a protestánsok külön a sterboholi táborban, Rudolf császár ellen menőben. A direktorok most ezen konföderációkra hivatkozva követelték a többi ország segítségét, hogy ily módon az ő felkelésük hátvédet nyerjen az örökös tartományokban és Magyarországban. A dolog nem ment könnyen, mert akkor is megvolt mindennek az ára, s így nagy alkudozás kezdődik a különböző rendi testületek közt, melyek nagyon jól tudják, hogy a konföderáció a cseheknek leginkább azért szükséges, hogy fizetetlen zsoldosaikat mások költségén tarthassák el. Szilézia rendjeinek csatlakozását Csehország azzal vásárolja meg, hogy ezután a királyválasztáson szavazatot enged nekik, kormányzásukat pedig függetleníti a cseh kancellária befolyásától. Morvaországnál már alkudozások, ígéretek nem használtak, itt Thurn gróf fegyveres beavatkozására is szükség volt, a cseh sereg nyomása alatt a császári párt megfélemedik, Wallenstein, annak egyik kapitánya, csapatától elhagyva, megszökik, s az eddigi ellenzék mérsékelt vezére, Karl von Zierotin, visszavonul birtokára. Morvaország csatlakozik te-

hát, és direktorokat választ kormánya vezetésére. Könnyebben ment a dolog Felső- és Alsó-Ausztriában, ahol a rendek többsége erősen protestáns és forradalmi volt, annyira, hogy stájeri Ferdinándot nem akarta főhercegének elismerni, Mátyás és utána a legidősebb tag, Miksa főherceg halálával Albrecht főhercegnek, a spanyol Németalföldek helytartójának akart hódolni, s fegyverrel készült Ferdinándnak ellene szegülni. A felső-ausztriaiak, a harcias Erasmus von Tschernembl vezetése alatt rögtön fegyverbe álltak, formálisan is megtagadva a hódolást Ferdinándnak, és követségekkel próbálva az alsó-ausztriaiakat is hasonló fellépésre rábeszélni. A felső-ausztriai rendek fejében készen volt már a konfederáció, mely elég erővel bírhat Ferdinánd legyőzésére: a két Ausztriának, Morva- és Csehországnak és Magyarországnak kell e célra egymással egyesülniök. Úgy látszott, mintha az örökös tartományok Svájc mintájára készülnének a Habsburg-uralomtól elszakadni, maguknak kantonális szövetkezést alkotva. Persze az alsó-ausztriaiak nem mertek oly bátran mozogni, mint Bécstől távolabb eső felső-ausztriai kollégáik, náluk aránylag erős katolikus kisebbség is volt, mely a protestáns többségtől meglehetősen elnyomatva, inkább Ferdinándhoz húzott. Katolikus és protestáns rendek végképp összeveszvén egymással, a Hornba vonult csonka protestáns gyűlés a csehekkel kezdett tárgyalni, akik már előbb jónak látták Ausztria forradalmasítására is némi fegyveres nyomást gyakorolni. Thurn gróf Morvaországból majdnem tízezer zsoldosával bevonul Alsó-Ausztriába, és 1619. június legelején Bécs falai előtt jelenik meg. Ferdinánd beszorul a Burgba, hol saját rendjei szorongatják, és egyelőre még csak szóbeli inzultusokkal halmozzák el.[61]

Így érkezett meg a cseh felkelés első hulláma Bécs felé nyomulásakor a magyar határokra. Magyarországon világos volt a helyzet, hiszen itt az 1618. tavaszi országgyűlés törvényes formák közt királyává választotta Ferdinánd főherceget, és II. Ferdinánd magyar király számíthatott, számított is magyar alattvalóinak hűségére. Ezt annál inkább megtehette, mert választásakor a rendi hatalomnak olyan engedményeket tett, minők egészen újak voltak a habsburgi királyságban. A rendeknek sikerül a választási elvet teljes tisztaságában megőrizniök: főurak és nemesek, katolikusok és protestánsok egyaránt ellene szegülnek Pázmány Péter és Esterházy Miklós

felfogásának, akik régi törvényre, az 1547-ire hivatkozva, a monarchia választási jellegét hajlandók volnának elhomályosítani. Az országgyűlés törvénybe is iktatja a választás tényét, amit sem Rudolf, sem Miksa trónra léptekor nem tudott elérni, s elfogadtatja Ferdinánddal az első magyar királyi hitlevelet. Ezóta kötelesek a magyar királyok koronázásukkor hitlevélben fogadni meg az ország jogait, melyek közé most az 1608-i, a protestáns vallásgyakorlatot biztosító törvényeket is beveszik. Az új királyt maga Pázmány érsek vette rá, hogy e hitlevelet kiadja. Ferdinánd trónra lépte Magyarországra nem a fejedelmi hatalom bővülését, a rendek elnyomását hozta, hanem a rendi szabadságok megszilárdulását és eddig ismeretlen, kiváló garanciáit. Nyugtalanságot a vallási kérdés okozott, a protestánsok itt is felvetették az európai kérdést, a templomok dolgát, s a bécsi békén és az 1608:I. törvénycikken túlmenőleg követelték, hogy földesurak és jobbágyok eddig katolikus templomokat is elfoglalhassanak. A vita nem hozott megegyezést, mindkét fél elvi óvással fejezte be azt. A királyválasztás egy héttel a prágai demonstráció előtt ment végbe, s még kapuzárás előtt megérkeztek a cseh felkelők követei, akiket rögtön őrizet alá vettek.[62]

Bár az új király és a magyarok közt ilyenképpen jó viszony volt, a csehek és örökös tartományok minél inkább belemerülnek a forradalomba, annál inkább szükségét érzik király és rendek szétválasztásának. Létkérdés reájuk nézve, vajon a harcias magyarság rezervoárjából ők meríthetnek-e segélycsapatokat, zsoldosokat, vagy pedig Ferdinánd. Egyelőre még Ferdinánd, hiszen az ő déli Csehországban operáló kis seregében, Buquoy tábornok alatt, magyarok harcolnak, s Thurnnak Bécs alá vonulását is elsősorban magyar zsoldosokkal akarja ellensúlyozni, akiket azonban Thurn könnyen visszaver. Az ausztriai és cseh rendi követek most egymásnak adják a kilincset a legutóbbi országgyűlésen megválasztott Forgách Zsigmond nádor pozsonyi szállásán, és a konfederációra, a régi barátságra hivatkozva kérik, ne engedje meg magyar csapatoknak nyakukra hozását. Forgách ígéri, hogy békét csinál, s a szomszédok kívánságait az országgyűlés elé terjesztendi, melynek megtartását ő és Pázmány egyképpen sürgetik Ferdinándnál, tekintettel a nagy tűzre, mely az ország határán kigyulladt.

Ez az új, 1619. nyári országgyűlés azonban megbizonyította, hogy a szomszédbeli nagy tűznek szikra- és pernyeesőjétől nehéz megvédeni a magyar állam házát. A magyar rendek egyszerre több viszonylatban is belevonatnak a forgatagba, mely a két Ausztriát és a cseh tartományokat már megragadta. Ez utóbbiak követei a magyarok segítségét kérik királyuk ellen, s támogatásra is találnak a protestáns követek között, bár Pázmány erélyesen dörög, hogy az országgyűlés legföljebb ha közvetítését ajánlhatja fel Ferdinándnak a béke helyreállítására. Sok beszéd után sikerül az ügyet úgy elintézni, hogy a királynak felajánlják a közvetítést, amit ez köszönettel fogad, de hajthatatlan jellemének híven tovább készül a lázadók fegyveres leverésére. A szomszédban, Bécs alatt álló Thurn üzeneteit azonban nem lehet ily egyszerűen elintézni, a magyar országgyűlés Pozsonyból küldöttséget meneszt hozzá, közvetítést ajánlva, amit a szenvedélyes cseh visszautasít azzal, hogy ő csak a konfederációról tárgyalhat, és majd ha a tartományok mind egyesülnek vele a Habsburg-ház ellen, akkor fog a császárral érintkezést keresni. A látogatás jó alkalom volt neki a protestáns követek közt propagandára és a királypártiak kigúnyolására. Sőt, a követség feje, Thurzó Szaniszló, titkos beszélgetésben szálakat is font már, melyek a magyar felkelést a cseh forradalomhoz voltak csatolandók.[63]

A harcias hangulat megnyilatkozott az országgyűlés vallási tárgyalásaiban is, melyek ismét a templomok kérdése körül forogtak. A protestánsok részletesen megmagyarázták az 1608-as rendelkezésre alapított új követelést: hogy a temetkezés, harangok és templomok használata a katolikus kegyúrtól függetleníttessék, és a jobbágyok akarata szerint intéztessék el. A két felekezet már annyira eltávolodott egymástól, hogy külön-külön adták be vallási sérelmeiknek egyformán hosszú jegyzékét, melyekből kiderült, hogy a két fél nagyurai egyformán a territoriális, földesúri elv alapján állottak, és egyformán foglalták le a másik fél templomait, űzték el papjait, ahol tehették. Ilyen dolgokkal a protestánsok Pázmányt, Esterházyt, Wesselényit, Pálffyt, Alaghyt, a katolikusok viszont Széchyt, Zrínyit, Thurzót, Illésházyt terhelték meg. A sérelmek e két listája, egymást kiegészítőleg mutatja, mennyire uralkodott még mindkét fél gondolkodásán a kegyúri jognak régi, 16. századi

felfogása, mely szerint a földesúr szabadon rendelkezik jobbágya vallásával, és szabadon helyezhet be kegyúri templomába neki tetsző istentiszteletet. Ezt mindegyik fél jogosnak tartá magára nézve, de hibáztatta a másik félnél. Eredmény: az ügynek ismét későbbi országgyűlésre halasztása, most már a protestánsok nagyobb elkeseredése kíséretében.[64]

Az országgyűlésen a felső-magyarországi protestáns főurak heteken át együtt voltak, egymás közt, a katolikusoktól elválva tanácskoztak, a morva és ausztriai felkelő követektől értesültek a nyugati szomszéd viszonyokról, magától Thurntól impressziókat nyertek: mindez kétségtelenül hajlamossá tette őket a felkelésre, melyhez még csak Bethlen részvétele hiányzott. Ami nem sokáig késett, mert Bethlen akkor már nemcsak elhatározta magát a cseh bonyodalomba való beavatkozásra, hanem előkészületeit szinte teljesen be is fejezte. Mielőtt itt a dolgoknak egymásutánját röviden előadnók, meg kell vizsgálnunk, mit akart Bethlen támadásával, és milyen eszközöket vélt céljai eléréséhez szükségeseknek.

Ő maga igen sokszor nyilatkozott a célokról, melyek szolgálatában fegyvert vett kezébe, s bár hivatalos manifesztumaiban a vallás védelme és a magyar szabadság ritkábban szerepelnek, mégis már igen korán e kettőt nevezi meg fő és legelső céljaként. Kétségtelen, mint erről még később szó lesz, hogy Bethlen az ő vallásának őszinte híve volt, s hasonlóképpen jó magyar is, aki Magyarországnak magyar kormányt kívánt az idegen helyett. De az is egészen bizonyos, hogy sem a vallási, sem a politikai szabadságot nem olyképp akarta védelmezni, amint ezt, ezen szavak alapján, mi késői utódok értenők. „Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumukat (a katolikusoknak) mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom, és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak"[65] – ezt a lelkes beszédet hallva, a históriusnak tisztában kell lennie azzal az értelemmel, mellyel az, abban a korban, kizáróan bírhatott.

A vallási kérdést illetőleg: Bethlen preventív vallási háborúra készül, mert hallván a katolikusok gonosz szándékát (intentumát),

hogy az igaz religiót láb alá akarják tapodni, az isten igaz tiszteletéhez való nagy buzgósága adta kezébe, a fenti részlet szerint is, a támadás fegyverét.[66] Bethlen csodálatosan rendelkezett a magyar nyelv árnyalati eszközeivel, s ha azt írta hívének, Rákóczi Györgynek, hogy a katolikusok gonosz szándékait megelőzendő indult el, akkor bizonyosnak vehetjük, hogy *nem* azon sérelmek miatt, melyek az 1619. országgyűlésen protestáns részről előterjesztettek. Ezek a sérelmek a kegyúri jog akkori természetéből következtek, s a kegyúri jogot Bethlen felső-magyarországi párthívei, a Thurzók, Rákóczi, Széchy is ugyanúgy fogták fel és kezelték, mint a katolikusok, amit természetesen Bethlen is igen jól tudott, s ezért óvakodik e bizalmas levelében úgy tüntetni fel a dolgot, mintha valóságos vallási sérelmek, elkövetett gonoszságok megbosszulására támadt volna fel. Ezt az érvet átengedte a közvélemény megdolgozására készült nagy publicisztikai vádiratnak, Alvinczi Péter Querelájának. Ha pedig így hitelt adunk Bethlen saját szavainak, aminthogy kell is, akkor megállapíthatjuk a vallási kérdés szerepét az ő elhatározásában. Mint protestáns fejedelem, állandó ellenséget látott az osztrák ház katolikus hatalmában, és most, amikor ez a hatalom protestáns részről szorongattatott, előnyösnek és hasznosnak kellett találnia, hogy szintén ellene forduljon. Már csak azért is, mert ha Habsburg győz Csehországban, valószínű, hogy más tartományaiban is agresszíve fog a protestantizmus ellen fellépni.

Bethlennek pozitív sérelme vallási téren nem volt, de támadása annyiban vallásos vonatkozású, mint az egész korszak minden politikai sakkhúzása. Lélekben a Habsburg-ellenes, protestáns komplexumhoz tartozott, s mikor Ferdinándnak rosszul ment a dolga, sietett maga is részt venni a harcban, melytől a protestáns blokk győzelmét remélhette. Emellett nem szabad elfelednünk, hogy az „igaz religióról" szólva, a református hitnek oly szabadságát értette, aminőt akkor az emberek általában vallás szabadsága alatt értettek. Azaz nem általános gondolkodásbeli szabadságot, sem pedig vallásfelekezeteknek egymás közti türelmét, nem a 18. század toleranciáját, hanem a saját vallásfelekezetének minél szabadabb mozgását, a többi, elsősorban a katolikus rovására. Mindez különben megerősítést fog nyerni a támadások leírásánál, amikor látni fogjuk, hogy háborús céljai között, ha tárgyalásokra kerül a sor,

alig szerepel a vallási kérdés. Hiszen az ő politikai győzelme, az ő személyes hatalmának emelkedése, amire békekötéseiben törekedett, már magában véve is jelentős eredmény volt a protestantizmus európai komplexumában. Akkor minden politikai ténynek magától is vannak vallásos következményei.

Isten tisztessége mellett „nemzetünknek szabadságáért" is küzdeni akart. A politikai szabadságot illetőleg is hajlandók vagyunk e kifejezéseknek általános és inkább a jövőbe ható értelmet tulajdonítani. Láttuk már, hogy éppen ez esztendők, II. Ferdinánd trónralépésével kapcsolatban a rendi hatalom olyan kiszélesítését, közjogi érvényesülését hozták, minőről húsz-harminc évvel előbb, Miksa vagy I. Ferdinánd magyar rendjei álmodni sem mertek volna. Az épp bevégződött országgyűlésen semmiféle abszolutisztikus vagy alkotmányellenes törekvés nem volt észlelhető. Ami királyi kívánságot a rendek nem fogadtak el, az elejtetett. Az országgyűlést teljhatalommal a nádor vezette, ami eddig még, Habsburg-uralom alatt nem történt,[67] hiszen a Habsburgok magyar rendi gyűléseiket eddig titkos tanácsosaikkal vagy német birodalmi alkancellárjaikkal szokták vezettetni. Az a Ferdinánd, akit alattvalói saját palotájában sértegettek, valóban nem gondolhatott a magyar alkotmány felforgatására. Itt is arra kell tehát gondolnunk, hogy Bethlen általában régi ellensége volt a Habsburg-uralomnak, mely külföldi rezidenciájával, magyar ügyeknek idegenek által kezelésével joggal keltette fel a magyar nemzeti érzékenységet és alkotott közjogi tényeket, melyeket a nemzet, ha nem nyomja a török veszély, semmiképpen el nem tűrt volna. Ez az egyetemes hangulat, melyet a külföldi udvar német kormánya szinte minden magyarban felkeltett, nyilvánul meg Bethlen szavaiban, általános ellenszenv, mely elérkezettnek vélte az időt, hogy a magyarságnak közjogi érvényesülését fegyverrel harcolja ki.

Mind a két, vallási és politikai szabadság tiszteletre méltó kísérője lehet tehát Bethlen politikai akciójának, de nem előidézője. A valóban hatékony okokat kutatva, még meg kell néznünk azon manifesztumot, melyet Bethlen indulásakor, debreceni táborából bocsátott szét a magyar törvényhatóságokhoz, urakhoz, rendekhez, s amelyben elmondja, hogy ő ugyan eleinte a császár, Ferdinánd szolgálatában akart a csehek ellen harcolni, de mikor erre

„kedveskedő jóakarattal ajánlotta volna magát", akkor a király némely tisztviselői rút, illetlen szókkal illették őt – ez ugyan még mindig nem zavarta volna abban, hogy „szeretettel készítse ő felsége (Ferdinánd) segítségére hadait"; ha közbe nem jön 1. hogy a csehek is hozzáfordultak, 2. a Csehországban működő magyar csapatokat Ferdinánd vezérei levágták, és 3. hogy a magyar klérus tagjai szóban és írásban fenyegették a protestánsokat, úgyhogy ezek megrémülvén, őt segítségül hívták.[68] Ami itt a csehországi magyarok levágását illeti, ezek Buquoy seregében szolgáltak, Esterházy Pál és más urak alatt, s miután hallatlan rablásokat követtek el, és ezek megbüntetésére a fővezér három tisztet közülük kivégeztetett, fellázadtak s hazaindultak. Egy részüket, állítólag ötszáz embert Buquoy levágatott, a többi elért az országhatárig, s itt részben szintén levágták magyar urak, részben szolgálatukba fogadták. Ez a véres epizód azonban a távoli Erdélyben hadüzenet okául annál kevésbé szolgálhatott, mert ugyanekkor Thurn, a csehek vezére is nagyban vágatta egész Sopronig a magyar lakosságot, és magyar rabokat szerzett, akiket a nádor próbált kiszabadítani.[69] A Bethlentől itt felhozott háborús okok, leszámítva a vallását, melyet ő itt is tisztán preventívnek fog fel (meg akarja akadályozni, hogy a katolikus papság fenyegetéseit beváltsa), csak a nagyközönség számára készültek, amint már akkor szokásban volt a publikumot bizonyos dolgokról, bizonyos célból tájékoztatni. Hogy a fejedelmet magyar hivatalnokok illetlen szókkal illették, hogy Csehországban egy császári vezér magyar zsoldosaival szigorúan vagy kegyetlenül bánt, mindez nem „tiszta és nyilvánvaló igazság és méltó igaz okok", minőkként Bethlen előadja őket. Az igazi okot, s vele a háború alkalmát, csak mellékesen említi: ez volt a cseh segélykérés.

Bethlennek a cseh kérdésbe való bekapcsolódása a 17. századra tipikus, titkos diplomáciai tárgyalások során ment végbe. Láttuk már, a csehek, ha élni akartak, minden eszközzel meg kellett kísérelniök, hogy a Habsburg-monarchia többi országait is felkelésre indítsák. E törekvésükben nem állhattak meg Magyarország kapujánál, már Thurn Mátyás is megpróbálta a magyar főrendeket királyuktól elhódítani. Ekkor már megtalálták az Erdélybe vezető utat is, Bethlent hasonlóképpen segélyadásra szólítva fel. Az erdélyi fe-

jedelem nemigen mutatott hajlandóságot, míg a cseh seregeknek morvai, majd alsó-ausztriai sikerei fel nem bátorították, ekkor a csehek második felszólítására egy oláh hívét, Markó vajdát küldte Prágába az együttműködés megbeszélésére. A direktoroknak kapóra jött, nagy ínségükben, ez az ingyenesnek látszó támogatás, hogy azonban Bethlent mindenképpen megnyerjék maguknak, kilátásba helyezték számára a cseh koronát, melyről éppen akkor voltak döntendők. Markó vajda ezzel az üzenettel július 29-én indult vissza és augusztus 14-én érkezett meg Gyulafehérvárra Bethlenhez, aki a cseh korona reményét nemcsak örömmel vette tudomásul, hanem abban komolyan hitt is.[70] Talán itt, a mai felfogáshoz képest, hiszékenynek mutatkozott, de akkoriban, a legfantasztikusabb tervek kovácsolása idején, semmivel sem volt hiszékenyebb, mint kortársai. A csehek természetesen abszolút rosszhiszeműséggel ajánlták fel neki Szent Vencel koronáját, mert hisz akkor már rég el voltak tökélve, hogy a pfalzi választó fejére fogják azt tenni, ami – mint láttuk – augusztus 28-án, két hétre Markó vajda hazaérkezése után, végbe is ment. Bethlennek ez a méltatlan bánásmód rosszul esett; amint augusztus 28-án örvendve írja meg a cseh korona hírét Rákóczi Györgynek: „a csehek semmiben az magyar nemzettől különbözni nem akarnak, örömest együtt élnek-halnak vélek, sőt arra ígérék magukat levelükben, hogy valakit az magyar nemzet királyának választ, ők is azt eligálják magoknak és így egy főtől akarnak függni",[71] annyira panaszkodik, „búsul" a cseh királyválasztáson és a cseh rendek mostani változásán, mert hiszen „nekem azt írták volt sub assecuratione, hogy én hírem nélkül semmit nem cselekednek, sőt ugyan reménységet is bizonyosan adtak volt", mégis így választottak, ami neki ugyan nem árt, teszi hozzá büszkén, de állhatatosságukra nézve, írja, „mennyiben bízhassék akárki egy olyan nevezetes országhoz".[72]

A cseh korona reményének természetesen csak akkor volt értelme, ha Bethlen már a magyar szent koronának is hordozója volt, ami szintén kezdettől fogva tervbe volt véve, s mint látni fogjuk, a megvalósuláshoz is igen közel jutott. Magyarországnak török uralom alatti védtelen helyzetére azonban mi sem jellemző annyira, mint hogy az a magyar, aki a magyar szabadságok helyreállítása jelszavával jön, ugyanekkor a magyar koronán túl Csehország birto-

kát is meg akarja szerezni, tehát a Habsburgokhoz hasonlóan az országot megint be akarja vinni abba a félig nemzetközi territoriális kapcsolatba, melyből a magyar szabadságoknak immár egy százados sérelme származott. Bethlen praktikus észjárása, láttuk, már 1614-ben is elképzelte, hogy ő lesz a habsburgi örökös tartományok egy részének ura, ez a terv később is, sokféle változatban felmerül nála, mintha csak érezte volna, hogy az a vékonyka csík, melyet a török a magyar királyságból meghagyott, nem állhat meg egyedül, mások segítsége nélkül.

A csehek e koronafelajánlási komédiája méltó folytatást talált az új cseh király magatartásában, aki trónra lépésétől kezdve mindegyre azon hátsó gondolattal tárgyalt Bethlennel, mint akinek már úgyis kezében van a magyar korona, hogy gyermektelen halála esetén ő fogja tőle Magyarország koronáját örökölni. És ezt nemcsak a gyermekes télikirály hitte el, komoly, művelt, szellemes tanácsosai is tetszelegtek a gondolatban, amikor pedig a cseh trónon is már alig-alig tudták urukat fenntartani. Pfalzi Frigyes már a szavojai herceggel folytatott tárgyalásokban is hajlandó volt a magyar koronát felvállalni, utóbb egész prágai királysága alatt remélte, hogy Bethlen halála esetére ráhagyja Magyarországot, ilyen hírek nemcsak Prágában, hanem a diplomaták körében mindenfelé, Hollandiában, angol követek közt is el voltak terjedve.[73] Nincs kizárva, hogy Bethlen maga is táplálta e reménységeket, aligha egyéb okból, mint a játékos diplomatizáláshoz vegyített bosszúérzetből az ő cseh királyi megtréfáltatása miatt; legalábbis új tápot nyer Frigyes reménysége a magyar koronára, amikor Bethlen már pozsonyi főhadiszállásán fogadja Frigyes követét, Hollach grófot, s neki javaslatot tesz, hogy az ő vezetése alá jutott Magyarországot csatolják be, nemcsak egyszerű tagnak, hanem választófejedelemségnek a német birodalomba. Olyan elismert, kitűnő diplomata, minő Anhalti Christian volt, érdemesnek tartja ezen az ajánlaton hosszasan gondolkodni, mégpedig leginkább azért, mert nézete szerint bármi történik Magyarországgal Bethlen királysága alatt, ennek következményei lesznek Frigyesre is, aki utána magyar király lesz. Magyarország és Csehország – így okoskodik Anhalt hercege – ugyanazon elnyomás alatt álltak, s miután az utóbbinak koronáját átvette Frigyes, méltó dolog volna, hogy a másik koro-

nát is felajánlják neki; ha ezt most, 1619 novemberében, megtennék a magyarok, Frigyes nem utasíthatná vissza Istennek ezen kegyelmét, nem annyira az eleinte úgyis csekély haszonért, hanem Isten egyháza érdekében. Márpedig, ha Magyarország a német birodalomnak választófejedelemsége volna, akkor birtokában Frigyes egyszerre három választóságot egyesítene személyében, a pfalzit, a csehet és a magyart, amibe a többi választó – a magyarral együtt csak nyolcan lehettek! – aligha egyeznék belé. Ennélfogva okosabb volna Magyarországot nem választófejedelemséggé tenni, mint Bethlen kívánta, hanem a birodalom új, tizenegyedik kerületévé, ami nem akadályozhatná Frigyes magyar királyságát.[74]

Mindez valódi kabinetpolitika volt, önzéstől vezetve, a partner lebecsülésén és a valódi helyzet állandó félreismerésén felépítve. Bethlen csakhamar átlátott a szitán, de megindulásakor bizonyos, hogy a cseh ígéreteket komolyan vette, és szerződést sem kötött velük, annyira nem várta, hogy a csehek kiélezett helyzetükben őt cserbenhagyják és a császárral kibéküljenek. Igen valószínű, hogy a cseh ellenállás valódi erejéről, azaz erőtlenségéről sem voltak megbízható értesülései, úgyhogy később a katasztrófa egészen váratlanul érte őt. De a cseh szövetséget, melyet utóbb konfederáció formájában épített ki, csak egyik támaszának képzelte el, a másik a magyarországi főurak felkelése volt, melyet előre is óvatos gonddal biztosított maga számára.

A királysági magyarok legélesebb nyelve, Esterházy Miklós gúnyolódva beszélt a „három gyermekről", akik Bethlen mellett a felkelés vezetői, s a „magyarok régi ellenségeivel", a csehekkel és törökökkel akarják a hazát megmenteni. Kettő közülük valóban igen fiatal volt, Rákóczi György, húsz és egynéhány éves, a vagyon szerzőjének, a lemondott erdélyi fejedelemnek fia, meg a húszéves Thurzó Imre, a nagy György nádornak árvája, aki csak akkor tért haza a wittenbergi egyetemről; a harmadik (ha ugyan reá gondolt Esterházy), már idősebb, negyvenéves ember volt, Széchy György, szintén nagy vagyonszerzőnek fia.[75] Közülök Rákóczi állott ekkor, a felkelés kitörésekor legszorosabb összeköttetésben Bethlennel, ő volt az, aki az erdélyi fejedelmet először szólítá fel a támadásra, akivel Bethlen terveit és eszközeit eleinte részletesen közölte. Rákóczi mellett kétségtelenül nagy szerepe volt Felső-Ma-

gyarország forradalmasításában Thurzó Szaniszlónak, aki Thurn Mátyással is megtalálta már a kapcsolatot. A felkelésnek tulajdonképpeni hordozói a főurak voltak, aminthogy akkor Magyarországon más rendnek nem is volt meg a lehetősége önálló cselekvésre, de mellettük, ha nem is az ún. Alsó-Magyarországban (a bányavárosok vidékén és azoktól nyugatra), de a keleti részekben a nemesek és az intelligencia, így a protestáns papság körében is készen volt a forradalmi hangulat. Ez a vidék a 16. század második felében teljesen protestáns volt, a Szepességtől elkezdve Kassán át, a Tiszán átkelve a Báthoryak somlyói uradalmáig egyetlen katolikus pap, a régi egyháznak egyetlen temploma sem volt már, úgyhogy az egész területet homogén protestánsnak lehetett tartani. Márpedig az ellenreformációban ily területeken lobbantak ki leginkább a szenvedélyek, amikor ily homogén vidékre bemerészkedtek a jezsuiták, akik térítő, visszatérítő tevékenységükkel természetesen a felekezeti béke gyászos megháborítóinak tűntek fel a protestánsok szemében. Hiszen a jezsuiták és az ellenreformáció mozgalma nélkül továbbra is béke és nyugalom uralkodott volna, így azonban készen kellett lenniök, hogy a jezsuiták itt is, ott is meghódítják valamelyik földesurat, aki azután kegyúri jogát, melyet eddig protestáns érdekben használt fel, a protestáns papok és iskolamesterek elűzésére fogja felhasználni. A Felvidék keleti részei különben is megtapasztalták már, Bocskay felkelését megelőzően, az ellenreformációnak egy, csekély erővel keresztülvitt, a királyi kegyúri jogra hivatkozó kísérletét. Bocskay óta e körök gondolatában az erdélyi fejedelem a szabadító; az ő történetét Laczkó Máté sepsi prédikátor e szavakkal kezdi: „Isteni segítség kezdődik." Bocskay óta az erdélyi protestáns szimpátiák állandósultak, Kassán most is ugyanaz a hatalmas szavú prédikátor működik, aki már Bocskaynak is bizalmasa volt, Pázmánynak állandó irodalmi ellenfele, s most az elsők egyike, akik a Habsburg-monarchia általános megrendülésekor Bethlenhez fordulnak, Alvinczi Péter.[76] A kevésbé műveltek lelkében már mély gyűlölet, erős szenvedélyek lakoznak a katolikusok ellen, akikről minden rosszat feltesznek és elhisznek. A nevezett Laczkó Máté történeti feljegyzéseiben el nem tudja képzelni, hogy protestáns főurak másként, mint a pápisták mérgétől haljanak meg, így Mágócsi Ferenc, így Homonnai Bálint és ennek

fia, István. E részeken már a Kassára helyezett egri kanonoknak és ide-oda járó jezsuitáknak működése nemcsak kellemetlen feltűnést, de egyelőre még elfojtott szenvedélyeket is okoz, a hangulat már készen is van, hogy a protestáns erdélyi fejedelem támadásában „a magyar keresztségnek második megszabadulását" üdvözölje.

Bethlennek ezt a talajt nem kellett már megdolgoznia, érintkezése a nagyurakra korlátozódhatott, akik között egy korábbi barsi alispán, később az ő kamaragrófja, Zmeskál Jeroszló járkált és vitte a híreket.[77] Ezeknek az uraknak az előhad szerepe jutott, s ezért csapatokat kellett fogadniok, udvari és várkatonaságaik létszámát kiegészíteniök, s főként a keletieknek, így Rákóczinak, a hajdúkkal érintkezniök. Bethlen Gábornak felkelésre indító, bár óvatos levelére, úgy látszik, egyedül Thurzó Imre nem válaszolt, aki azonban később, a fejedelem hadainak előhaladásakor, annál nagyobb lelkesedéssel csatlakozott hozzá.[78] E nagyurak hangulatának jelentőségével Bethlen annyira tisztában volt – az ő akaratuk az országrész akaratát is jelentette, amelyen birtokaik hegemóniát gyakoroltak –, hogy utóbb Besztercebányán személyes szerződést is kötött a leghatalmasabbakkal, Rákóczival, Széchyvel, Thurzó Imrével és Illésházy Gáspárral, amelyben megfogadták, hogy együttesen dolgoznak a haza szabadságát elpusztító egyenetlenség kigyomlálásán, és magukat hittel összekötelezve esküt tesznek, hogy a hazáért együtt fognak élni és halni, mégpedig Ferdinánd uralmának örök visszautasításával, de ezt nem vették fel a szerződés szövegébe.[79] A szerződések ereje iránt egyébként szkeptikus Bethlen még erre a szinte romantikus kötésre is képes volt, hogy fiatal barátait, köztük a lelkesen fellengző Thurzó Imrét teljesen magához csatolja.

De Csehország és Felső-Magyarország csatlakozása még mindig nem adhatott teljes biztonságot az erdélyi fejedelemnek, kinek parancsolója Konstantinápoly volt. Itt ekkor a basák Jenő vára követelésével próbálkoztak, hogy a rendesen kijáró ajándékokon túl is gazdagodjanak. Bethlennek állandó követe sikerrel védekezett, segítve a habsburgi követtől is, aki az újabb nagyszombati béke szellemében utasítva volt Bethlen törekvéseinek támogatására. Jenő vára volt tehát az ostentatív tárgya az újonnan beküldött főkövet, Mikó Ferenc követségének is, aki július 5-étől augusztus 5-éig tartózkodik a portán, s ezalatt teljes titokban kieszközli a porta

engedelmét, hogy vazallusa megtámadja a portával békében élő császárt. Bethlen tulajdonképpen nemcsak engedelmet, de segítséget is kért a töröktől, s mikor ennek a díván basái ellene vetették, hogy hiszen ők a császárral barátságban vannak, hogyan is adhatnának ellene segítséget, Mikó Ferencék megmagyarázták nekik, hogy a szultán nem is a császárral, hanem a magyar királlyal van szövetségben, ezért járnak a portán a császári követek magyar köntösben, s ha most Bethlennel a magyarok rátámadnak a császárra, a szultán és a magyarok szövetsége megmarad úgy, mint eddig volt. Végül a porta megígérte, hogy szerdárt és sereget küld, de a valóságban megelégedett azzal, hogy távolról nézte a harcot. Bethlent ez is kielégítette, nem kellett tartania hátbatámadástól.

Ennyi fáradságba, tárgyalásba, drága követküldésekbe került, míg Bethlen megvetette dolgának „derekas fundamentomát". Ez a részletekre menő előkészítés magában véve is rendkívüli szellemi munkát és érdeklődést követelt, amilyennel akkor alig találkozunk fejedelemnél. Mindenesetre ég és földként elüt azon vétkes hanyagságtól, mellyel Pfalzi Frigyes ugrott be a cseh kalandba. Bethlennél minden kiszámítva, minden összevágott. Markó vajda a cseh ígérettel augusztus 14-én ér haza, Mikó Ferenc a török engedelmével 17-én, ekkor már minden készen, a sereg is összeállítva, a felsőmagyarországi uraknak a szerepek kiosztva, a következő napon Bethlen elindul. Tárgyalásait sikerült a legnagyobb titokban folytatnia, sőt ezen túlmenőleg is szokatlan ügyességgel elaltatta, biztonságba ringatta a magyar kapitányokat, akiknek feladata volt a keleti végeket őrizni Erdély és a török felé. Kassán ekkor Forgách Zsigmond utóda a főkapitányságban Dóczy András volt, a korábbi szatmári kapitány, jó katona, erősen császári érzelmű, nem nagy politikus, aki előbb éveken át elhitte Bethlenről a leggonoszabb híreket is, most pedig példátlan hiszékenységgel hagyta magát tőle félrevezetni.[80] Az igaz, hogy Bethlen itt a félrevezetésnek és diplomáciai intrikának olyan színjátékát adta elő, aminőt csak olyan ember tud játszani, aki önmagáért a játékért is szereti a bonyodalmat. Július első felében, mikor már szétküldte követeit Csehországtól Konstantinápolyig megszervezni a császár ellenségeit, ekkor küldi el, hosszasabb barátságos levélváltás után sógorát, Károlyi Mihályt Dóczyhoz Szatmárra, s felajánlja neki általa segítségét

a – csehek ellen. Nem valami egyszerű, száraz szavakkal, hanem olyan részletekkel, melyek az ő legjobbhiszeműségét alkalmasak bizonyítani: egész haditervet mondat el, mely szerint nyíltan a csehek mellett fog ugyan kiindulni, de ha közelükbe ér, seregével úgy fog elhelyezkedni, hogy közel legyen a császári generálishoz, aki a csehek ellen harcol; ekkor azután a csehek vezéreit tárgyalás színe alatt magához hívatja, elfogja és a császári generálissal egyesülve, egész Csehországot elpusztítja. Bizonyos játékos kedv, a tervcsinálásban való öröm félre nem ismerhető e közléseken, melyek minden szükség nélkül kiterjednek azon magyar urak személyére is, akikkel éppen érintkezésben állott: Dóczy által óvja Ferdinándot Thurzó Szaniszlótól és Imrétől, mert ezek árulók, a csehekkel már szövetségben vannak, Thurn grófot is már Szaniszló vette rá, hogy Bécs alá menjen, s az ő összeesküvésükhöz csatlakozásra Thurzó Imre is felszólítá Bethlent (éppen az, aki Bethlen felszólítására nem is válaszolt!), ő pedig, ha a császár akarja, színleg csatlakozik hozzájuk, s ugyanúgy fog velük elbánni, mint a cseh vezérekkel. Intim közlései a nemesi rendre is kiterjedtek: a császár vigyázzon, főként Trencsén, Árva, Túróc, Liptó vármegyék rebellisek, nem árt, ha belőlük a nádor néhány nemest megölet. Mind e jó tanácsokért és hadisegélyért Bethlen nem kér semmit, csak ha majd Thurzó Imre elveszti birtokait, azokból adjon neki néhány várat a császár, bár ő kevesebbel is beéri.[81] A szerencsétlen Dóczy ezeket az ajánlatokat megküldte Bécsbe, ahol ugyan komolyan nem vették, de Dóczy hiszékenysége elég eredmény volt Bethlennek. A kassai főkapitány meg volt nyugtatva annyira, hogy mikor a váradi főkapitány, Rhédey, Bethlen támadásának már kijelölt fővezére, néhány mázsa salétromot kért tőle, ő egyszerre húszat küldött neki.

Ilyen előkészítés után a támadás villámgyorsasággal folyt le. Bethlen maga is gyorsan haladt erdélyi, többnyire lovasokból álló seregével, de az egész hadjáratnak nagy lendületet adott az a körülmény, hogy messze Bethlen előtt feltámadtak a felső-magyarországi nagyurak, úgyhogy ő már meghódított, sőt pacifikált területeken át gyors menetekben siethetett előre. Az országban külföldi katonaság, leszámítva néhány dunántúli várőrséget, nem volt ekkor, a külföldiek behozatalát eltiltván Bocskay békéje; Ferdinánd ugyan megpróbálta az országgyűlésen e tilalom megszüntetését

elérni, de sikertelenül. Viszont a magyar hajdúk egy része künt harcolt Buquoy és Dampierre vezetése alatt a csehek ellen, számbavehető erő tehát egész az országhatárig nem állott Bethlen útjába. A Kassát elfoglaló Rákóczi György és az inkább déli útvonalat követő Széchy György csapatai után Bethlen Poprádon, Nagyszombaton át Pozsony elé vonul, a város siet hódolni, Forgách nádor a szent koronával, a koronaőrökkel együtt a várba szorul, ahol némi tárgyalás után megadja magát, s az ügyek rendezésére november 11-ére Pozsonyba országgyűlést hív össze. Az erdélyi támadás hírére a cseheket szorongató Buquoy kénytelen Ausztriába visszavonulni, Morvaországban Dampierre csapataival szemben Thurn megerősítteti magát már október elején Rhédey Ferenc lovasaival, úgyhogy Dampierre is visszakozik Alsó-Ausztriába, s a császáriak újból Bécs védelmére koncentrálják magukat, mégpedig a biztosabb déli parton. A csehek haditanácsát most Bethlen veszi rá gyors támadásra, az egyesült erdélyi–cseh seregek, 30 000 főre felszaporodva több véres harc után november végén kierőszakolják a Dunán átkelést, Buquoyt Bécs falai alá szorítják, ahol Ferdinándot is újra ostrom alá veszik. A jövő nem látszott kétségesnek: Ferdinánd egyedül a spanyol segítségben bízhatott, mely akár Belgiumból, akár Milánóból érkezik, bizonyára elkésve fog jönni: Bethlen nyugodtan megkezdte az országgyűlést Pozsonyban; ekkor azonban november végén lengyel földről lengyel–kozák zsoldosokkal váratlanul betört a régi vetélytárs, Homonnai György, s a valóban túl fiatal és tapasztalatlan Rákóczi Györgyöt Homonnánál döntőleg megverte és seregét szétszórta. Bethlent e csapás egészen váratlanul érte, bár tudomása volt Homonnai lengyelországi katonafogadásáról – amit a boroszlói püspök, Károly főherceg és a habsburgi főhercegnő, lengyel királyné is elősegített –, de magában száz és egy érvet talált arra, amit el akart hinni: hogy Homonnaitól most sem kell inkább tartani, mint korábbi „rezgelődéseitől" és „berzenkedéseitől".[82] Most azonban, Rákóczi vereségének első hírére teljes egészében felfogta a dolog jelentőségét: Homonnai megszakította seregének érintkezését az erdélyi bázissal, ő most szinte levegőben lóg a nyugati végeken, csapatait tehát Bécs alól visszavonja, a csehek magukra maradva természetesen semmire sem vállalkozhatnak, így Bécs felszabadul, Ferdinánd megkezdheti

az ellentámadás szervezését. Igaz, a Bethlentől Rákóczi segítségére küldött Széchy György már csak hűlt helyét találja Homonnai kozákjainak, akik nagy rablások után már kitakarodtak az országból; igaz, Bethlen kezében van a Dunától északra az egész ország, sőt Sopron és a Dunántúl egy része is, ennyiben támadása két rövid hó alatt hihetetlen nagy eredményeket ért el, de döntést még nem hozott. A felkelésnek és az ő magyar királyságának sorsa attól függ, minő eredménnyel fog a császár szövetségesekre találni, és azok seregei megindulnak-e Csehországba és az örökös tartományok tüzének lecsillapítására. A kündulás pillanatához képest, amikor még nem hitte, hogy Ferdinándot császárrá választják, és elhitte, hogy a csehek őt fogják királyukká fogadni, máris megrosszabbodott tehát helyzete.

Államférfiúi tehetségének csodálatos rugalmassága most kezd megnyilatkozni, az első sikerekre egymás után következő kiábrándulások, súlyos csapások között. Legelső feladatának tartja pótolni, amit a cseh királyság reményében elmulasztott: a csehekkel való együttműködést körülírni, és szolgálataiért ellenszolgáltatásokat követelni. Már Homonnai betörése előtt Prágába küldi Markó vajdával együtt főlovászmesterét, Huszár Istvánt, s általuk egyrészt rendes havi zsoldot követel maga számára, másrészt szolgálataiért Stájerországot és a hozzá tartozó földeket, azaz Belső-Ausztriát; ezek régebben úgyis Magyarországhoz tartoztak, üzeni, a csehek most egyezzenek bele, hogy elvegye magának.[83] A cseh direktorok, akik a saját csapataik zsoldját sem tudták fedezni, még csak válaszolni sem mernek a követeknek, Bethlen azonban nem az az ember, akit így el lehetne hallgattatni. Követeléseit úgy a Pozsonyban megjelenő cseh főtisztek, mint újabb prágai követei útján folyton sürgetőbben terjeszti elő, mind élesebb formulázásban. Erdődy Kristóf és Kassai István által eddigi kiadásaira 100 000 forintot követel, a hadjárat további folyamára rendes zsoldot, a török elleni magyar végvárak fenntartására, melyek most legnagyobb részt az ő kezén vannak, 300 000 forintot, s végül a csehek beleegyezését, hogy Ausztria, Stájerország, Karinthia és Krajna Magyarországhoz csatoltassanak. Prágában erre nagy a felindulás, hiszen Bethlen éppenséggel nem annak mutatkozik, aminek hitték, aki ti. üres ígéretekkel megnyerhető idegen ügy önzetlen szolgálatára. A cseh

rendi direktorok és Frigyes tanácsosai egyképpen tartanak a rossz benyomástól, mely Alsó- és Felső-Ausztria rendjeiben fel fog támadni, ha meghallják, hogy ők Bethlennel az ő elajándékozásukról, Magyarországhoz csatolásukról tanácskoztak; a rendek végül azon ürügy alatt kerülik ki a tárgyalást, hogy ilyen fontos ügyekre nincsen megbízásuk, Frigyes király pedig azzal, hogy majd a birodalom protestáns rendjeivel megbeszéli a dolgot, s azután ad érdemleges választ.[84]

Bethlen a cseh királynak a magyar koronát illető aspirációiról nemigen tudott ugyan, de e halogatás végre is felnyitotta szemét a cseh szövetség értékét illetőleg. Mikor a csehek vezére, Hohenlohe december elején Pozsonyba ér, még mindig válasz nélkül Bethlen követeléseire, a fejedelmet mogorva hangulatban találja, s a magyar országgyűlés is kijelenti, hogy nem küldhet követséget Prágába, mert Magyarország előkelőbb ország Csehországnál, s ez utóbbinak illik hozzájuk követséget küldeni. Mire a megszeppent csehek csakugyan elküldik Thurn és Fels bárót, díszes követség élén, s bár a vezetők csakhamar elhagyják Pozsonyt, a többi tag megköti 1620. január 15-én az új cseh–magyar konfederációt, melyben egymásnak örök szövetséget fogadnak és háborút és békét is csak együtt fognak elhatározni. Zsoldról, szolgáltatásokról nincs szó ez egyezményben, mely csak egy általános baráti megállapodás, anélkül, hogy a kivitel módjairól és eszközeiről gondoskodnék.[85]

A cseh szövetség, ily módon megkötve, már nem egyetlen támasza Bethlen politikájának. Ekkor már Bethlen megtalálta az utat a császárhoz is, és a két ellenség, cseh és Habsburg között ugyanolyan egyensúlyozó helyzetbe próbál jutni, mint korábban Habsburg és török között. A cseh szövetségtől eredetileg a cseh királyságot, utóbb az osztrák örökös tartományok birtokát remélte, ez utóbbit a német birodalmi szervezetbe beillesztve – mindezen reményeit a csehek tehetetlensége, sőt jóakarathiánya megsemmisítette immár, amiből ő elfogulatlan, tisztán a tényekre reagáló politikai gondolkodásával levonta a következtetést: keresni a kibékülés útjait a császárral. Itt pedig már nem a cseh vagy osztrák tartományokról volt szó, hanem Magyarország birtokáról, melyet a csehekkel folytatott tárgyalások során biztosnak, kezében levőnek

hitt és tüntetett fel. A császárral kezdett tárgyalások tehát már kezdettől fogva visszavonulást, a korábbi aspirációk nagy részéről való lemondást jelentettek.

Ekkor már Magyarországnak, vagy legalább nagyobb részének megtartása volt a kérdés, amely mind több veszedelmet rejtett magában, minél hosszabbra nyúlik a háború, minél tehetetlenebbek a csehek, és minél tovább haladnak Ferdinándnak új sereg szervezésére irányuló tárgyalásai. Magyarország egyelőre még Bethlen kezében volt. Már kiindulásakor, Kassán megválasztották őt a melléje állott felső-magyarországi rendek „fejükké, előttükjáróvá és gondviselőjükké", majd Pozsonyban kezébe kapván a koronát[86] és melléje állván, némi csöndes mentalis reservatióval a nádor, immár csak a formális választás és koronázás hiányzott, hogy tényleges uralmának jogi alapját megszerezze. Hiszen a pozsonyi országgyűlésen az egyházi rend, néhány Habsburg-párti főúr és három dunántúli vármegye: Győr, Veszprém, Moson kivételével az egész rendi képviselet együtt volt, s a protestáns követek szívesen utánozták volna a cseh példát: Habsburg letevését és új király választását. Az országgyűlés már el is készítette a választási feltételeket, követve ebben az imént, a Ferdinánd választásakor megkezdett gyakorlatot, s bár királyválasztásra és koronázásra ekkor még nem került sor, az országgyűlés törvénycikkeit Bethlen már mint „Magyar- és Erdélyországok fejedelme" erősíti meg, s bennük a magyar rendek esküt tettek, hogy vele együtt fognak élni és halni.[87] De az új királyválasztást nemcsak Forgách nádor próbálta halogatni, bár feltűnés és nyílt ellenzés nélkül, ugyanezt tette, nem is egy, hanem sok okból, maga Bethlen is, aki a november havában hozzá forduló és őt a császárral kezdendő tárgyalásokra biztató Nádasdy Tamásnak saját kezűleg válaszolt, s bár levelében nagy hévvel kelt ki a császáriak ellen, elpanaszolva a folytonos sértegetéseket, melyeket korábban tűrnie kellett, végső konklúziójával mégis csak lehetővé tette a tárgyalások megkezdését.[88] Ez pedig akkoriban nem volt könnyű dolog, mert a diplomácia minden legkisebb lépésből presztízskérdést csinált, a tárgyalás helyéből, a kijelölt követek rangjából, az első lépés kérdéséből, amikhez járult ezen esetben a túszok dolga, és hogy Bethlen, tartva régi ellenségei, Esterházy és Pázmány tehetségétől és energiájától, eleve kizárni

kívánta, hogy a császár magyar tanácsosokkal képviseltesse magát. Mégis ennyi nehézség közt is szokatlan gyorsasággal kezdetüket vehették a tárgyalások, melyeket Ferdinánd részéről Lépes Bálint kalocsai érsek, jobb egyházi író, mint politikus mellett tulajdonképpen két német tanácsos, Meggau és Breiner, vezettek Pozsonyban, Bethlen ekkori székhelyén. A császári biztosok az országos sérelmek orvoslását ígérték, ha a magyarok visszatérnek a Habsburg-király hűségére, kinek úgyis annyit köszönhetnek; a pozsonyi rendek azonban semmi hajlandóságot nem mutattak erre, sőt Bethlen igen erélyes hangon magyarázta meg a császáriaknak, hogy a sérelmek orvoslásával már elkéstek, ezt már Mátyás halálakor megtehette volna Ferdinánd, aki ehelyett a Magyarországgal konfederált országokra haddal mert menni, és népeivel a magyar nemzet fiait (ismét célzás Buquoy fellázadt hajdúira) nagy gyalázatos halállal ölette meg; miután pedig a legutóbbi országgyűlésen a rendek kijátszásával egyedül a klérus hozott törvényt, a rendek kihívták őt, Bethlent, Erdélyből s „iránta hálaadó akarván lenni az ország, conditiókat attanak be neki, kiben immár nem lehet regresszus". Bethlen itt a nagy publikum számára összeírt sérelemtömegből merített, és teljesen megfeszítette a húrt azon hivatkozással, hogy az ő királlyá választásának feltételei készen vannak és viszszacsinálni nem lehet azokat. Diplomáciai tárgyalásainak vizsgálata meggyőz bennünket, hogy ahol ő ennyire ostentatíve magas hangon beszélt, ott sohasem szakításra, hanem megegyezésre törekedett, s a megegyezéshez minél kedvezőbb feltételeket akart kiharcolni. A királyválasztás már január 12-ére ki volt tűzve, és hogy elmaradt, azt a be nem avatottak, tehát szinte az egész országgyűlés, Forgách nádor intrikáinak rótta fel.[89] A valóságban a változást, mely a királyválasztást elodázta, a császári biztosok válaszirata hozta létre, akik Bethlen szigorú jegyzékére, s annak közjogi-sérelmi részeire hiába is próbáltak volna mentegetőzni, hiszen egyes sérelmekről, minő az 1619. országgyűlés dekrétumának állítólagos törvénytelensége, maga Bethlen is jól tudta, mily kevéssé helytállóak – ebben a helyzetben a biztosok a fejedelemtől szemükre vetett sérelmeket egyszerűen tagadván, megkockáztatták azt az ajánlatot, hogy a fejedelem személyes kielégítéséről hajlandók tárgyalni. Bethlen újabb válasza egészében visszautasító: minden késő már,

a végén azonban váratlan fordulattal kijelenti, hogy igenis kíváncsi arra, mit mondandók még a biztosok, s „azért ha vagyon valami instrukciójuk és authoritásuk a biztosoknak, békességre vezetendő és a keresztény vér ontásának eltávoztatására, azt jelentsék meg őnagyságok".[90]

Bethlen e nyilatkozata, melyet a császári biztosok egész értelmében felfogtak, rendkívüli jelentőségű úgy kül-, mint belpolitikai szempontból. A biztosoknak az ő személyes kielégítését illető ajánlatait hajlandó meghallgatni, sőt ezek előadására fel is szólítja őket, mikor igen jól tudta, hogy ez ajánlatok az ő korábbi követeléseinek csak igen csekély részét foglalhatják magukban: mindez nem kevesebbet jelentett, minthogy Bethlen ráhelyezkedve a császári ajánlatnak bizonyára szűkkörű alapjaira, máris elszakadt a cseh ügytől, mely neki pozitív eredményt már úgysem hozhatott volna. Belpolitikailag nem kevésbé jelentős a fordulat. Láttuk, Ferdinánd ellen inkább általános, németellenes gravamenek voltak emelhetők, semmint pozitív túllépései a törvénynek; most tehát Bethlen el is hagyja a magyar rendek régi gravaminális útját, melyen eredményeket szintén aligha érhetett volna el, és sokkal gyümölcsözőbb kérdést vesz elő: az ő saját személyes, vagyis erdélyi fejedelmi követeléseit. A továbbiakban és uralkodása hátralevő idejében ez a „contentatio personae" állandóan szerepel, mellette a magyar rendi kívánságok háttérbe szorulnak, s azoknak képviseletét átengedi az érdekelt magyar rendeknek, akik ilyképpen, saját erejükből, alig tudnak valamit elérni. Erdély fejedelme az ő saját territoriális hatalmának és személyes méltóságának gyarapodását követeli, ez ettől kezdve a központi idea, mely minden egyebet homályba állít.

A fejedelem nem várhatott tovább, miután szövetségesei eddigi kívánságait, az osztrák tartományokat illetőleg, semmiképpen nem honorálták. Magyarország koronáját viszont cseh segítség nélkül, melyre többé nem számított, csak hosszú harcok árán tarthatta volna meg; s ebből a belátásból szállítja le igényeit, s elégednék meg immár a magyar királyság egy részével is. Ebben a bonyolult helyzetben köti meg előbb, január 15-én a csehekkel a konfederációt, másnap már, január 16-án Ferdinánddal a fegyverszünetet, s január 23-án ugyancsak Ferdinánddal egy újabb előzetes

szerződést az ő személyes contentatiója dolgában.[91] Két különböző irányban tesz tehát lépéseket, de még óvatosan, aminthogy valóságos ellentmondás, a cseh szövetségesnek feláldozása nincs is szerződéseiben, mert a fegyverszünetet fölényes diplomáciai játékkal sikerül úgy fogalmaztatnia, hogy Ferdinánd részéről ígéret foglaltassék benne a cseheknek is hasonló fegyverszünet engedélyezésére, ami Ferdinándnak megkötötte volna kezeit a katasztrófa felé közelgő, dezorganizált cseh felkeléssel szemben. Így Ferdinánd, biztosait utólag dezavuálva, kénytelen külön deklarációban kijelenteni, hogy a fegyverszünet csak Bethlenre és a magyar és erdélyi rendekre terjed ki, nem pedig a csehekre is. Bethlen kancellárja, Péchy Simon által ezt az utólagos deklarációt szó nélkül tudomásul vette, s egyelőre nem volt hajlandó a csehek érdekében az ő személyes ügyét komplikálni. Az ő személye és Erdély megnagyobbítása érdekében csakugyan példátlan sikereket ért el a január 23-i ígéretben. Ferdinánd ekkor kényszerhelyzetben volt: egyelőre mindennél nagyobb érdeknek tartotta Bethlen és a csehek szétválasztását, hiszen ez utóbbiakat csak az erdélyi fejedelem csapatai és bölcsessége, katonai merészsége tették számára veszedelmessé. Bethlen kikapcsolásával, Magyarország pacifikálásával minden erejét Csehország ellen koncentrálhatta: innen ez a bőkezűség, mellyel Magyarországnak több mint egyharmadát hajlandó volt feláldozni, anélkül, hogy magyar tanácsosainak, köztük az esztergomi érseknek tiltakozásaira hallgatott volna. A magyar tanácsosok hiába vonták kétségbe a császárnak jogát, hogy Magyarország egyes területeiről országgyűlés beleegyezése nélkül lemondhasson, és azokat másnak ajándékozza: az új szerződés Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg vármegyét Munkács uradalmával együtt Bethlennek és örököseinek ígérte adni, s ezen túl is még tíz vármegyét csatolt Bethlen élete végéig, az erdélyi fejedelemséghez: Szepest, Sárost, Abaújvárt, Zemplént, Ungot, Borsodot, Tornát, Hevest, Gömört minden királyi jövedelmével, Árvát pedig a királyi bevételek nélkül. Övé ezenkívül a két tradicionális sziléziai hercegség, Oppeln és Ratibor, továbbá 200 000 forint, ha sikerrel közvetíti a békét Ferdinánd és a csehek között. A szerződésen megérzett, hogy számba vehető magyar államférfiú nem volt jelen megkötésénél, benne Ferdinánd kész volt Magyarország testéből vágni ki

azt az értéket, melynek fejében a cseh lázadást megsemmisítheti. Bármennyire szerették is őt az állhatatosság mintaképének nevezni, Bécs legutóbbi ostroma, a magyar felkelők szilaj portyázásai annyira impresszionálták, hogy Erdély katonai jelentőségét túlbecsülve ígérte el az alig huszonnyolc vármegyéből álló Magyarországnak tizennégy megyéjét, és még úgy vélte, hogy Bethlen aránylag szerény kívánságokkal jött, mert a királyi címet nem is követeli. Különben mindezen tárgyalások irreális és igen gyakran rosszhiszemű voltára jellemző, hogy Ferdinánd, ilyen ígéreteket téve, abban a meggyőződésben élt, hogy a jövő országgyűlésen, melyet Besztercebányára hítt össze közös megegyezéssel, Bethlen lábaihoz fog borulni, és az ő céljait fogja szolgálni.[92]

A két rosszhiszemű tárgyaló fél, a császár és a csehek között, Bethlen új Herkulesként választúton állott, s a kor gondolkodásának megfelelően úgy döntött, hogy egyszerre mindkét úton járni fog. Pfalzi Frigyesnek józan tanácsokkal szolgált ugyan, hogy íme, ő nem fogadta el a magyar koronát, csak Magyarország kormányzójának engedte magát Pozsonyban végül is megválasztatni – okosabb a cseh király részéről is, ha példáját követve béketárgyalásokba bocsátkozik Ferdinánddal. A cseh béke azonban sokkal nehezebb dolog volt, mint az erdélyi, hiszen Ferdinánd, le nem győzve, s maga mögött érezve a birodalmi katolikusok, sőt lutheránusok és Spanyolország erejét, nem volt hajlandó a cseh királyságról lemondani, s azt Frigyesnek átengedni. Sőt a fegyverszünetet is ahhoz kötötte, hogy Frigyes előbb hagyja el a cseh földet. Ezt azonban már Bethlen nem ajánlja Frigyesnek, itt vége az ő békehajlandóságának, mert Frigyes lemondásával Csehország végképp visszatérne Ferdinánd uralma alá, aki ilyképpen a csehek leverésére összegyűjtendő seregeket Magyarországra küldhetné, s akkor a tizennégy vármegye helyett még Erdély birtoka is kockára kerülne. Innen van, hogy bár Bethlen láthatólag nem hisz a cseh szövetség értékében, mégis egész erélyes frazeológiáját felhasználja, hogy Frigyest a lemondástól visszatartsa. Thurnnak írja, hogy megérté a császár szándékát, mely szerint ez Csehországgal csak Frigyes lemondása árán kötne békét, de ez „mint lehetne meg rettenetes és örökké való gyalázatja nélkül ő felségének, nem látom semmi rátióját, sőt jobb volna meghalni"; Thurn mondja meg Fri-

gyesnek: „bizony jobb volna tisztességesen meghalni mind egy lábig, semhogy gyalázatosan magának s posteritásiban pironkodni".[93] Minden arra mutat, hogy Csehországnak pozitív segélyforrásaiból ki is ábrándulva, annál élénkebben érzi a negatív segítséget, melyet neki Magyarország megtartásánál a cseh rebelliónak puszta fennállása is nyújt, ezért küldi el 1620 tavaszán a zseniális ifjút, Thurzó Imrét, fényes követség élén Prágába, ahol ez Bethlen nevében keresztelőre tartja Frigyes újszülött fiát, s pompás ünnepségek során, melyekben Thurzó barokk grandezzával és magyaros tűzzel lép fel, megköti 1620. április 25-én a cseh–magyar konfederáció új szerződését. Ez az új okmány talán a legerősebb lekötöttségét foglalja magában Magyarországnak az örökös tartományokkal, a két Ausztriával és a cseh korona országaival szemben, erősebbet, mint a későbbi pragmatica sanctio, mert örök szövetséget, közös védelmet állapít meg, ötévenkint közös országgyűlést és szükség esetén a védelem, egységes hadügy és külpolitika intézésére közös megbeszéléseket a magyar és cseh kormány, azaz a nádor és a cseh defensorok között,[94] ami együtt a 67-es delegációk egy parlamenti technikától mentes, rendi előképének tekinthető. E szerződést Bethlen egyelőre hajlandó volt komolyan venni, miután azzal kapcsolatban Frigyes király és a konfederált rendek fegyveres segítségéért végre nagy összegeket is ígértek neki. Az egyes örökös és cseh tartományok ez alkalommal összesen 128 000 forintot helyeztek kilátásba a magyar csapatok zsoldjára, s ezenkívül három részletben, a veszedelem nagyságához képest, 3000 lovasnak és 9000 gyalogosnak Bethlen segítésére küldését. Kétségtelenül nem kevésbé rosszhiszemű ígéret a minden erejük fogytán levő csehektől, mint a korábbiak, mikkel Bethlent eddig hitegették.

Bethlen a január eleji fordulattól kezdve, amikor a csehek mellett a császárral is megkezdte a nagyon is sikeres tárgyalást, Kassán és Besztercebányán tartózkodva, a cseh, morva és két ausztriai felkelők követeivel társalogva kétségtelenül nem volt tisztában a Közép-Európában készülő dolgokkal. Folyton megújuló kísérleteket tesz, hogy a császár kösse meg végre Frigyessel és a csehekkel a fegyverszünetet, tovább ragaszkodik a cseh királyságnak a Habsburgoktól függetlenített koncepciójához, és opportunusnak tartja Ferdinándnak olyan ajánlatokat tenni, melyek szerint ez elégedjék meg a cseh

királyságból a királyi címmel és 300 000 arany évi ajándékkal, az országot hagyja Frigyes kezén, lépjen maga is lázadó alattvalóinak konfederációjába, és végül családja és a pfalzi ház között családi összeköttetést, házasságot is létesítsen.[95] Ilyen ajánlatokat csak az tehetett Ferdinándnak, aki még nem hallott az előkészületekről, melyek hatalmas seregeket voltak a felkelő habsburgi tartományok ellen zúdítandók. És az áradat, ha lassan is, megindult; Don Baldassare Marradas vezetése alatt Passaun át megérkeztek az első spanyol segélycsapatok, melyek Csehországban erősítették a császár helyzetét addig is, amíg a katolikus birodalmiakkal, a liga fejével, Miksa bajor herceggel és a lutheránus szász választóval a cseh rebellió teljes leverésére indított tárgyalások befejezéshez nem jutottak. Az akkori közlekedési és hírszolgálati viszonyokból érthető, hogy Bethlen előtt ezen készülő események nagyrészt ismeretlenek maradtak, s ő legjobb tudása szerint biztatta Frigyest az ellenállásra azzal is, hogy Ferdinánd császárnak nincsen pénze zsoldosok fogadására. Az akciókörök, melyekbe Bethlen támadásával behelyezkedett, szinte észrevétlenül szélesültek ki egész Közép-Európára, sőt Nyugat- és Dél-Európára is, s a döntés most e távoli országokból közelgett, melyeknek megismerésére és mozgásaik ellenőrzésére neki még nem voltak eszközei.

Az idő a császárnak kedvezett, s a nyolc hónap, 1620. januártól augusztusig, melyet Bethlen tárgyalásokban és fegyverszünetben töltött el, neki volt hátrányára, ehhez képest fegyvernyugvása attól kezdve, hogy a békés megoldás reményéről letett, bizonyára politikai hiba volt. Már március havában megüzente Anhalti Christiannak, hogy Ferdinánd hajthatatlansága miatt fegyverhez kell nyúlnia, az új támadást mégis halogatta, nemcsak azért, mert Csehország és az osztrák felkelők veszedelmét nem látta oly imminensnek, aminőnek ezek kveruláns követei előtte feltüntették, hanem mert egyrészt valóságban pénzhiányban szenvedett, kiadván eddigi támadásaira erdélyi kincseit, másrészt pedig reménykedett, hátha a törököt mégis meg lehet mozdítani. Komoly török segítséggel az egész helyzet meg volt változtatható. Innen Bethlennek folytonos kísérletei, melyeket a cseh és császári tárgyalásokkal párhuzamosan végez a portán, hogy ezt Ferdinánddal összeveszítse. A díván körül valódi versenyfutás kezdődik a török kegyéért az erdélyi és a csá-

szári követ között, amikor is a porta szimpátiái csak gyéren nyilatkoznak Bethlen mellett. Pedig ez, az egész idő alatt mindent megtett a porta kegyei megtartására, s többek között igen nagy erőfeszítéssel iparkodott új szövetségeseit, a cseheket és osztrákokat, valamint Magyarország rendjeit is a portával egyenes összeköttetésbe hozni. A cseh konfederáció tárgyalásaiban külön pont, hogy az újonnan konfederált országok ünnepélyes követséggel biztosítsák maguknak a porta jóakaratát a Habsburg-elleni küzdelemben. Bethlen már az ő 1619. pozsonyi országgyűléséről is követet küldet, Korláth Istvánt, a magyar rendek nevében Konstantinápolyba, akit a porta csak hosszas tárgyalás után ereszt be a fővárosba, miután a császári követ tiltakozik a vele való érintkezés ellen.[96] Bár Korláthot a németalföldi követ is, a Habsburgok természetes ellensége, támogatta, pozitív eredményt, üres ígéreteken kívül éppoly kevéssé tudott elérni, mint az új konfederáció nagy követsége, a pfalzi tanácsos, Kölln János vezetése alatt.[97] Ez volt az első és egyúttal az utolsó eset, hogy a két osztrák tartomány és a cseh királyság országai a pogány törökhöz fordultak, s vele ünnepélyes szerződésre akartak lépni, amire hogy mégis elhatározták magukat, az tisztán Bethlen akaratának kifolyása volt. Ez az erős akarat mozgatta Pfalzi Frigyes királyt is, hogy a szultánnak alázatos leveleket irkáljon, és nagy ajándékokkal próbálja azt Ferdinánd ellenében mozgósítani.[98] Igaz, a császárellenes táborban már sokan voltak, akik a régi keresztény szolidaritás utolsó akadályait is levetve és tisztán politikai és vallási célokat követve semmi elítélnivalót nem láttak a török szövetségben, így Frigyes udvari papja, Scultetus, a magyar Szenci Molnár Albertnek is barátja, aki a konfederáció prágai tárgyalásai alatt a Bethlentől követelt török szövetség mellett lép fel, ótestamentumi példákat hozva fel arra, hogy az igaz hit embereinek szabad hitetlenekkel is szövetségre lépniök.[99] Hasonló elfogulatlanságot tanúsít a felső-ausztriai felkelők vezére, Tschernembl is, aki a Habsburg-uralom eltörlésére igen radikális tervekkel rendelkezett: Ferdinándot fogja el Bethlen, az összes tartományok keljenek fel, a csehek mellett az osztrák területek külön protestáns fejedelem alatt egyesüljenek, a főhercegségnek még neve is kitöröltessék, s mindez török segítséggel: „Mindnyájunknak egy az Istene, mert Isten a pogányoknak is Istene, mint Pál apostol

a rómaiakhoz írt levélben megmondja. Isten tartja a törököket is életben, úgy, mint a kereszténveket, hogy védekezhessünk általuk is a pápisták ellen."[100] Bár ilyen és hasonló nyilatkozatokkal most már gyakrabban találkozunk, mint akár csak egy emberöltővel előbb is, az európai és főként a közép-európai hangulat még mindig erősen törökellenes, amihez képest Bethlen és a konfederáltak törökbarát nyilatkozatai mindenfelé, még a konfederáltak táborában is visszatetszést keltenek. Különösen a csehek mosakodnak a német birodalom felé, hiszen őket rögtön a felkelés küszöbén megvádolták a császáriak, hogy a törökkel összefognak a kereszténység ellen. Még azt is tagadják, hogy a törökkel leveleznek, mert, mint mondják, ez is vallásuk ellen volna.[101] A pfalzi körökben pedig, melyek Frigyesnek politikáját rövid cseh királysága alatt is irányítják, a Bethlen iránti bizalmatlanságot éppen törökbarátsága táplálja és növeli annál inkább, mert a töröknek határozatlanságát az összes tárgyalásokban lehetetlen félreismerni, s ezt a határozatlanságot a pfalzi politikusok nem tudják egyébre magyarázni, minthogy a török várja, melyik fél bukik el, s akkor ő is arra támad, aki már a földön fekszik. „Ugyanily várakozással nézi a farkas, mint akasztják egymásba szarvukat a kosok, a sas pedig, miként berzenkednek egymás ellen a fiatal kakasok."[102] Abban a levelezésben, mely a fehérhegyi csata után a császáriak kezébe jutott, legnagyobb passzióval a pfalzi kormánynak és Bethlen Gábornak török ügyekre vonatkozó iratait kutatták a császáriak, mert ilyeneknek kinyomtatásával, bár a régi keresztény egység rég megszűnt már, még mindig fel lehetett izgatni katolikusok és protestánsok lelkét egyaránt a pogány törökkel barátkozó rebellisek ellen.

De Bethlen mégis csak vazallusa volt a töröknek, akinek tudta és engedelme nélkül az erdélyi fejedelemség új nemzetközi kapcsolatba nem léphetett. Márpedig most, Magyarország birtokába helyezkedve és a királyválasztásról tárgyalva, ilyen lényeges változásról volt szó. Bethlen hónapokon át alkudozik konstantinápolyi követe által, minő formában csatolhassa Erdélyhez az elfoglalt területeket, és ezen alkudozások figyelembe vételével megállapítható, hogy a királyválasztás és koronázás elhalasztása nem annyira a Ferdinánddal remélhető barátságos viszonynak, mint inkább a porta barátságtalan magatartásának tulajdonítható.

A török politikának, mondtuk, százesztendős sarkköve volt, hogy keleti és nyugati Magyarországot semmi körülmények közt sem szabad egy kézbe engedni. A két terület különállásához a török államférfiak éppoly lelketlen következetességgel ragaszkodtak, mint a mi időnkben a világháború győztesei Ausztria és Németország különállásához. A jól felfogott önzés a legkisebb alkalommal is megmozdította a törököt, ha ez az alapelv veszedelemben forgott, így most is, mikor Bethlen nemcsak hogy Magyarország legnagyobb részét elfoglalta, de köztudomás szerint igen közel volt hozzá, hogy a szent koronát is fejére tegye. Ezzel az aktussal pedig megvalósult volna, amitől a török joggal tartott: Erdély visszakerült volna a magyar király joghatósága alá. A török pedig nem csinált titkot felfogásából, még Bécsbe küldött csausza is fenyegetőzött, hogy Bethlen ne merjen királyságra nézni, hasonlóképpen tudomása volt e nézetekről öreg portai követének, Balassi Ferencnek is, akit Bethlen törökösen túlzott jó hírekkel lát el a felkelés ügyének jó reménységeiről – egyszer pontos kimutatást közöl, hogy vele szövetségben az osztrák és cseh felkelők és a német birodalmiak összesen 95 000 embert állítottak síkra a császár ellen –, a koronázásról azonban elfojtott nehezteléssel, kétes kifejezésekkel beszél. Pozsonyban nem vette fel a koronát, mondja, pedig ezt „oly könnyen vihettük volna véghez, mint egy falat kenyeret megehetünk", és ezt mégsem tette, mert „ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait én tőlem megadatni kívánta volna (a török), melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad az német mellé". Nagyon jól érti a helyzetet, mely előállna, ha a török engedelme nélkül koronáztatná meg magát: a magyar királyi végvárakat a török azért respektálja, mert hosszú háborúk, kikényszerített békekötések kötelezik őt erre a Habsburg-királlyal szemben, holott az erdélyi fejedelem neki vazallusa lévén, tőle bármikor elveheti a várakat és velük Magyarországnak akár legnagyobb részét. Koronázás török engedély nélkül Magyarország és vele Erdély végső bukását jelentené annál könnyebben, mert hiszen Bethlen, mint magyar király, azon segéderőkkel, pénzzel és zsoldosokkal sem rendelkezik, melyeket a Habsburgok a birodalomból és örökös tarto-

mányaikból nyertek a magyar végvonal fenntartására. A konfederáció okmányában tett ígéret, mellyel Bethlen ez oldalról akarta magát fedezni, már akkor is csak ígéretnek látszott: csehek és osztrákok hogyan is segíthetnék őt a török ellen, ha ez a magyar végvárak ellen indul. Jól mondta Bethlen akkor, hogy most érti nagy idegenségét a portának őhozzá, amin „sokat búsulunk".

De nem ismerte volna a törököt, ha ebben a helyzetben azonnal lemond a diplomáciai küzdelemről. A cseh és császári tárgyalásokkal párhuzamosan igen szívós és mégis ruganyos alkudozásokat folytat a portán is az engedély érdekében. A reményt nem adja fel: „én mostan is nem különben vagyok állapotomban, mint koronás királya az országnak, csak látnám a portáról jó fundamentumát állapotomnak, az koronát én az szent Isten akaratából jövendő gyűlésén az országnak fejembe tehetném, melyet Pozsonyból el is hoztunk, de ez igen titkon legyen kegyelmeteknél", írja az öreg követnek, csak a nagyvezérnek mondja el, de ne könyörgőleg, hiszen, teszi hozzá, a „portának hozzánk való nagy idegenségével, kemény magaviseletével nekem bizony az királyság nem kell". Ő csak elhalasztotta, differálta, de nem renunciálta a koronát Pozsonyban, „látván az országra az én személyem miatt való nagy veszedelmet következni az koronának felvételével, melyet halálommal kellett volna csak letennem, különben tisztességemre nem lehetett volna".[103] Finom politikai érzékét mi sem dicséri annyira, mint az utolsó fordulat: megérezte a szent korona felvételének végzetszerűségét, sorsdöntő jellegét, mert a koronát fel lehet venni, de letenni többé nem, hanem a felvétel minden következményét végig ki kell állania annak, aki egyszer hozzányúlt a szent ereklyéhez. A török csak az egyik fél, akitől féltenie kell majd az országot, melynek koronás királya akar lenni, a másik az eddigi király, Ferdinánd, akivel szemben a török segedelme nem garancia. A magyar korona tehát nagy veszedelmeket hozhat rá, melyektől csak halála árán szabadulhat: ez a gondolat az, melyet keserű önuralommal végiggondolva, végül is visszautasította a koronázást.

Mert a török utóbb beleegyezett. Igaz, január 18-án a mufti egészen különös ajánlattal állott elő: jó, beleegyeznek, hogy Bethlen magyar király legyen, de akkor adja vissza Erdélyt, mely három tartományra oszoljon, székely, szász és vármegyei területre; a Szé-

kelyország fejedelmének vagy vajdájának jó lesz az öreg Balassi követ is; a fő az, hogy Erdély és Magyarország külön maradjanak, mint a mufti meg is mondta: „Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja; mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak, mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a miénket."[104]

A portának azonban nem ez volt utolsó szava, sőt Bethlen azt is tudta, hogy a portán egyáltalában nincs is utolsó szó. Egymás után küldte tehát követeit, jó hírekkel és pénzzel, akik főként az utóbbival nagy mozgalmat okoztak a portán, a díván basái napokon át, még az éjszakába be, gyertyavilágnál is tanácskoztak, mit csináljanak az erdélyi vazallus állhatatosan hangoztatott kérésével. Így vetődött fel, ősi diplomáciai szokás szerint, a kompenzáció kérdése. A porta eltűri, hogy Bethlen magyar király legyen, de ennek fejében adja át neki a magyar végvárak közül a Buda biztonságára igen fontos Vácot. Bethlen bizonyára emlékezett a lippai dologra, amikor az ígéret után esztendők teltek el, hogy át kellett adnia a töröknek a rég megígért várost. Egészen bizonyos, hogy a legteljesebb rosszhiszeműséggel ígérte meg a töröknek Vác átadását, 1620 májusában megírva Balassi Ferencnek: „Kegyelmednek Balassi uram apám, írom ez néhány szót, úgy hogy az ég alatt senki több magánál ne értse, hanem hit alatt, ha aránozza hasznosnak és szükségesnek lenni, mondja vezérnek, határozza el, hogy magyar nemzet mellett van, hatalmas császár ne fogjon a német mellett, küldjön egy szép levelet erről kegyelmedtől az országnak, melyet ha megcselekedik, én is reá felelek, hogy Vácot az országtól hatalmas császárnak megszerzem" – ha azonban a szultán erre nem hajlandó és a némethez tart, jöjjön ki Balassi a portáról, és ő megköti a békét Ferdinánddal.[105] Ugyanekkor azonban pontos jegyzékét küldte a követeléseinek, bizonyítékul, hogy most már komolyan reméli a megegyezést: a szultán írasson Magyarországnak, a rendeknek, egy szép biztató és bátorító levelet, s abban ígérje meg, hogy 1. Magyarországgal a frigyet szentül megtartja, és a magyarokat Ferdinánd kedvéért nem veti meg, 2. ha Ferdinánddal nem tudnak megegyezni a magyarok, választhassanak maguknak új

királyt, akivel a török szintén frigyet fog tartani, 3. Bethlen mellé valóságos segítséget rendeljen, a budai basát 20 000 emberrel, s ezenkívül Lengyelországot is támadtassa meg szerdárral vagy a tatárokkal, akik Ilyvóig, Lublinig égessenek, raboljanak, nehogy a lengyel megint hátba támadja a német ellen operáló erdélyi fejedelmet.[106] Mindebből nem sok lett, a porta egyelőre csak a királyválasztásba egyezett bele, kiadva június 22-én egy szultáni levélben a magyaroknak, hogy „ha penig magatoknak királyt akartok választani, az mint hogy szükséges is, az önnön magatok szabadságtok, törvénytek és rendtartástok szerint, válasszatok olyant, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen, és mi is azzal a szent békességet megtartjuk s Magyarországot az ő királyságával együtt erős böcsületben tartjuk".[107] Fegyveres segítséget azonban nem adott, nem szándékozván a császárral fennálló békét Bethlen kedvéért, az ügyek jelen állásában felbontani, de kegyesen megengedte, hogy a Bethlentől beharangozott nagy követség, Cseh- és Magyarország és a többi konfederált részéről bejöjjön a portára.

Bethlennek legállhatatosabb és lehet mondani, legtörökösebb fogásai sem tudtak több eredményt kicsikarni. A porta nem állott útjában királlyá választásának, ez volt minden, amit elért oly időben, amikor a korona után maga sem merte többé kezét kinyújtani; segélyt nem kapott, de a porta e csekély és olcsó jóindulata fejében november 4-én megtámadtatta a budai basával Vác várát, melyet Bethlen-párti parancsnoka megadott neki. A nagy cseh–osztrák–magyar követség megérkezett ugyan Konstantinápolyba, miután Bethlen, kit Besztercebányán a követek meglátogattak, nem találva elég fényesnek a dolgot, még hozzájuk csatolta a nála időző osztrák és cseh követeket is; ez a végül is száz főre szaporodott követség november végén érkezett a portára, ahol kötött ugyan egy szerződést, mely szerint a szultán adó nélkül veszi mindez országokat védelmébe, csak Erdély fog továbbra is adót fizetni – azonban ekkor már Fehérhegynél eldőlt Csehország sorsa, és az új szerződés annyit sem ért, mint a pergamen, melyre íratott. Vác eleste különben is igen rossz hatással volt a felkelőkre, Thurzó Imre fel is szólalt ellene, kérvén Bethlent, hogy csak keresztény segélyt vegyen igénybe, maga Bethlen is tiltakozott és magyarázkodott

a portán, új követe pedig, Rimay János, Balassa Bálint egykori barátja, Konstantinápolyba érve megírta urának, vegye elméjébe, hogy ne igen sürgesse innen a segítségadást, azért is, hogy a „keresztény országok ne vádolhassanak bennünket". Rimay már ekkor is annak ismerte meg a törököt, minek később nevezte: patyolatos és kápás hárpiáknak, a hamisság és csalárdság kölykeinek.[108]

A portának királyválasztási engedélye július elején érkezhetett meg Bethlenhez, aki ekkor végre elmegy Besztercebányára. Itt a magyar rendek már rég együtt voltak. Ez utolsó hónapok, a török engedély kieszközléséig, megfeszített várakozásban teltek el, a belső izgatottságot azonban Bethlen, egészen utolsó betegségéig, mindenkor mesterileg tudta palástolni. Egyszer Frigyesnek egy pfalzi tanácsosával, Plessennel beszélgetve, ez végigmegy mindazon segélyforrásokon, melyek a felkelők közös céljai érdekében igénybe vehetők, s közöttük a törököt is említi, mire Bethlen, aki talán aznap írta portai követének a harmincadik vagy negyvenedik segélyt kérő utasítást, ártatlan képpel kijelenti, hogy ő maga részéről nem merne a török segítséghez folyamodni. Végül is a pfalzi tanácsos tart neki előadást arról, mennyire megengedhető a törököt is igénybe venni jó ügy mellett.[109] Egy másik pfalzi követtel, Abraham von Dohnával fantasztikus terveket sző titkos beszélgetésekben a görögkeletieknek a protestánsokkal kötendő uniójáról, s megígéri, hogy ez irányban érintkezésbe fog lépni a konstantinápolyi görög patriarchával.[110] Közben pedig egyre sürgetőbben könyörögnek az ausztriai és cseh követek, hogy a Ferdinánd részéről akuttá vált veszedelemtől erélyes támadással mentse meg őket, ő nagy audiencián is fogadja őket, megindultan válaszol nekik, sajnálja sorsukat, melyért az anhalti herceget teszi felelőssé, akinek ő már 5000 embernyi segítséget küldött; ha pedig Ferdinánd segédcsapatai csakugyan megtámadnák az osztrákokat, azt tanácsolja nekik, hogy meneküljenek családjaikkal az erdőkbe, míg az ellenséges áradat el nem vonul.[111] Ezen és hasonló nyilatkozataiban egyre a Stájerországba való betörést ígérte, olyan helyre, irányba, hol sem Ferdinánd nem támadott, sem pedig segélyre szoruló konfederáltak nem voltak. Lovascsapatait június 7-én füvelésre bocsátotta, a csehekhez pedig, a morva határ felé küldött Thurzó Szaniszló

3000 főnyi seregéből mindössze másfélezernyi lovast küldött át, maga Kassán, Besztercebányán várta a dolgok fejleményét.

Mindez arra mutat, hogy Bethlen 1620 tavaszán a cseh fölkelést elveszett pozíciónak ítélte, melyből nyereséget nem húzhat saját vállalata érdekében. Ferdinánd ekkor már, igen hosszadalmas tárgyalások után, megmozdítá úgy a birodalmi katolikus liga seregét, Miksa bajor herceg alatt, mint a lutheránus szász választót, az utóbbi Sziléziába, Miksa pedig a két Ausztrián át Csehországba készült törni, hogy a felkelés fészkét végképp szétrombolja. A végső veszedelem Frigyes éretlen hanyagságát is tettre késztette, s a többi között ékszereit is zálogba téve, végre augusztus elején megküldi Bethlennek az annyiszor megígért zsoldsegély első részletét, 100 000 forintot. Ez volt a legnagyobb erőfeszítés, melyet Csehország tett az erdélyi segélyért, bár Bethlen pénzhiányában attól sem tartózkodott, hogy a konfederáltak nála levő követeit nyílt audiencián szidja le az üres ígéretekért. Mintha csak Buquoy, Tilly, Miksa és a szász választó világon sem volnának, oly nyugalommal várja be a momentumokat, melyek új akciójához, az ő elgondolása szerint, szükségesek és végül a szultán engedelme birtokában, a cseh pénzsegélyt is átvévén, erős kézzel hozzányúl a besztercebányai országgyűlés dolgához, az ott okvetetlenkedő és békét ígérgető császári biztosokkal szakítást hoz létre, augusztus 25-én elfogadja a Thurzó Imrétől indítványozott királlyá választást, a koronázást azonban óvatosan elhalasztja. Rá két napra megindul hadával, s mikor már Felső-Ausztria elesett, rendjei megtörtek, a katolikus hadak a Duna bal partjáról megindulni készülnek Csehország ellen, Bethlen nem a csehek segítségére indul, hanem Pozsonyon át a Duna jobb partjára, délre vonul, Hainburgot hiába ostromolja, majd a magyar határon keresztül visszahajolva, maga és alvezérei a Dunántúl várait veszik egymás után ostrom alá. Pápa, Sümeg, Egerszeg és Veszprém kezébe esnek, a hatalmas Batthyány Ferenc váraival melléje áll, s ő maga már Szlavónia felé készülne, hogy úgy látszik, csakugyan megvalósítsa régi tervét, Belső-Ausztriának elfoglalását. Stájerország, Karinthia és Krajna volt ugyanis az a terület, melyen keresztül Velencével egyenes összeköttetésbe lehetett lépni, Velence pedig kimeríthetetlen pénzforrást jelentett annak, akit a köztársaság érdemesnek látott a Habsburgok ellen zsoldjába

venni. Az erős roham azonban, melyet Bethlen a dunántúli területek ellen irányzott, a császári hadvezetőségnél némi reakciót váltott ki, Dampierre új liga- és spanyol csapatokkal előbb Lakompak felmentésére jön, hol Esterházy Miklós forgott veszedelemben, majd Pozsony visszafoglalására; a császári condottiere Pozsony alatt esett el.

Dampierre offenzívája, s nem kevésbé a cseh fővezér, Anhalti Christian kétségbeesett segélykiáltásai végre a Dunától északra irányítják tekintetét. 6–8000 lovast küld Bornemisza János vezetése alatt Anhaltnak, levélben közölve haditervét, mely szerint Morvában akar vele egyesülni – mikor azt már az egyesült császári és ligasereg a Pilsen–Prága közti területre szorította vissza. Még egy utolsó jajkiáltás Csehországból, Bethlen újra útnak indít néhány ezer lovast, akik azonban, Péchy Simon kancellár is velük, már útközben hallják a cseh katasztrófa hírét, és ütközet nélkül visszatérnek. Bethlen a távolból az ütközet elkerülését ajánlja Anhaltnak, aki azonban Prága védelmére kénytelen csatát fogadni el a Bethlenhez hasonlóan támadó természetű Miksa hercegtől és Tillytől; a csata a Prága előtti Fehérhegyen november 8-án lefolyik, a betegen fekvő Bornemisza helyett Kornis Zsigmond vezeti a magyar könnyű lovasságot, melynek nem lévén feladata nehéz lovassággal vagy gyalogsággal sáncok mögött ütközni, legelőször fut el a csatatérről. Frigyes király a csata alatt ki sem mer menni szomszédos kastélyából, s a vesztett csata után udvarával Sziléziába menekül.

A Besztercebányán tárgyaló királyi biztosok egy korábbi alkalommal csodálkozva jegyezték meg, hogy Bethlenék tárgyalás közben folyton belekeverik a magyar ügyekbe a cseh tragédiákat, melyek pedig ezektől különböző dolgok.[112] Valóban a cseh és erdélyi érdekek különbözősége szembetűnő volt, és a cseh szövetség, melyre támaszkodva indult meg Bethlen, csak vélt támasz volt, mely folyton kiábrándulást hozott neki. A cseh felkelés önző szervezetlenségében sem anyagi, sem katonai segítséget nem nyújtott, messzebbmenő személyes kielégítésének, a cseh korona megszerzésének, ausztriai terjeszkedési vágyainak pedig egyenesen útjában állt. Bethlen pedig nem Csehországért szállott síkra, hanem specifikus erdélyi fejedelmi érdekeiért, s amidőn ezek szolgálatában a cseheknek még csak jóakaratát sem látta, belsőleg sietett őket felál-

dozni, anélkül hogy nyíltan bármely kijelentést tett volna, amelyből a szakítás vagy csak elhidegülés szándékára lehetett volna következtetni. A cseh csalódás következtében igényeit igen gyorsan korlátozta magyar területekre, s ezek biztosítására indult el a dunántúli hadjáratra, ahelyett hogy minden erejével az Anhalti herceg folyton visszavonuló, katasztrófába hulló seregét támogatta volna. A Dunántúl és így egész Magyarország birtokában meg volt győződve, hogy a csehek leveretése esetén is el tudja érni azon területi engedményeket, melyeket Ferdinánd január 16-án már megígért neki. Ebben a helyzetben a csehektől nem kívánt egyebet, mint hogy ütközetet kerülve, folyton visszavonulva, fenntartsák magukat, nehogy a liga és a császár csapatai a cseh felkelést elintézve őellene legyenek fordíthatók. A vesztett csata hírére elkeseredve szidalmazza „Anhalt és Hohenlohe rettenetes bolondságát", melylyel seregüket döntő vereségnek tették ki.

Fehérheggyel megkezdődött a csehek igazi tragédiája, melytől Bethlen sietett magát külsőleg is elválasztani, amennyiben a csata hírét véve, azonnal lépéseket tett, hogy a francia királynak Bécsben levő követsége, mely már többször próbált a felek közt közvetíteni, indítsa meg a tárgyalásokat, s e célból salvus conductust kért követei számára. Közben a bajor herceg és szász választó seregei előtt meghódoló osztrák és cseh tartományok újabb segélykiáltásokat hallatnak. Bethlen azonban megelégszik dunántúli csapatainak a morva határra tolásával. Felindult levelei pedig, melyeket az egymás után meghódoló cseh, morva, szilézíai rendeknek ír, csak a visszavonulást fedező utóvédcsatározás jelentőségével bírnak. A császári csapatoktól megszállott morvákra és szilézitákra kevés benyomást tehetett, hogy Bethlen keresztényietlen eljárással, esküszegéssel vádolta őket azért, hogy az ő tudta nélkül meghódoltak, holott ekkor már ő is megkezdte a béketárgyalásokat, melyeket a konfederáció okmánya szerint csak mindnyájuk közös elhatározásával kezdhetett volna meg.[113]

Bethlen ekkor már egészen egyedül állott szemben az akkori világ legnagyobb hatalmával, az osztrák házzal.

Negyedik fejezet

BETHLEN EGYEDÜL

A fehérhegyi csata hírét a magyarországi rendekkel közölve, Bethlen felszólítja őket, hogy e csapás után még erősebb összetartásban álljanak mellette. Az erdélyi fejedelemnek merész vállalatában ekkor már csakugyan nem volt egyéb támasza a meghódolt magyar rendeknél, akikre azonban, másfél esztendő hadviselése után, alig hatottak többé rétori felszólítások.

A magyar rendek és az erdélyi fejedelem viszonya napról napra zavarosabbá vált.

Bethlen e kérdésben nem volt illúziók rabja, és kezdettől fogva igenis tisztában volt azzal, hogy sikereit a saját, erdélyi és zsoldos csapatain kívül csakis a felső-magyarországi nagyuraknak, nem pedig a vármegyei nemességnek, a német avagy a magyar lakosságnak köszönhette. A támadás első rohamát a főurak zsoldosai és udvari népei vitték előre, s csak később, az első roham ellanyhultával tűntek ki az ellentétek, melyek az erdélyi célok és a nyugati magyar érdekek közt a dolog természeténél fogva kellett, hogy meglegyenek. Olyan egyéniségnek, aki szóbeli vagy írásbeli dikciójával mindig valami célt, valamely adott helyzet megváltoztatását akarta elérni – aminő Bethlen is volt –, igen korán adódtak alkalmak, hogy a magyar lakosságnak a felkelés ügyétől való idegenségét szóvá tegye, sőt javítási célzattal erősen megrovogassa.

Már az első felvonulásnál Észak-Magyarországon keresztül, szomorú tapasztalatokra tett szert. Ő maga lovasaival gyors iramban haladt a nyugati határ felé, poggyászát, szekereit hátrahagyva, ezeket azonban a vármegyék nem voltak hajlandók területükön átszállítani, úgyhogy Bethlentől nemegyszer lövőszerszámai is elmaradtak. A vármegyék igavonó állataikat a havasokra hajtották, nehogy az erdélyi katonaság igénybe vegye azokat, s Bethlen nem tudja már e kezdő stádiumban sem elnyomni a panaszt: „minden barmokat havasokra hajtották, és csak jó szót sem adnak a jámbo-

rok, mintha mi ellenségek volnánk, úgy néznek bennünket, kin bizony kesereg az szívem". A nemesi vármegyék azonban egyéb, pénzbeli vagy katonai szolgáltatásra sem voltak készek: „megfogyatkozának hazájoknak – mondja Bethlen – azt nem mondhatja az nemes ország, hogy ezen hadukkal, sem maguk személyekben való szolgálatjokkal, sem pénzbeli segítségekkel engemet segítettek volna; dícsértessék istenünk nagy neve, valamit eddig az nemes országnak szolgálhattam, azt saját magam költségével, hadaival vittem véghez, istennel bizonyítom, egy pénz hasznom eddig az országban nem volt, senki egy pénzt nem adott". A vármegyék, sem a nyugatiak, sem a felső-tiszaiak nem akarnak mellette hadba állni, ez utóbbiak tétlenségét öldöklő gúnnyal szidalmazza, mondván, hogy „ugyan oly igen neheztelik az magok személyében való felülést, minthogy bizony nehéz is, mert itt minden nap erős strázsákat kell állanunk, az szörnyű havaseső éjjel-nappal leszakad, azonban harcolni is kell néha az ellenséggel, ottan maradjon otthon minden ember", ha már ilyen gyáva, teszi hozzá – gondolatban, különben megelégednék, ha kapunkint egy-egy kopjás lovast és gyalog puskást kiállítanának. Éppen ily panaszokat hallat a városok tétlensége ellen, így írja Lőcsének: „De Magyarországban nem akar senki semmit. Ha egy várostól zálogra kérnénk is, hetvenszer megesküsznek, hogy nincsen, nem gondolják meg, hogy ha az ország elvész, szabadságuk és minden javuk elvész, melyből a pénzt teremtették eddig." Mindenki kedvetlen és fél. „Mi vagyunk az ellenség előtt, s mégis a Fátrán túl való ország fél inkább minálunknál." Ez a hangulat, mely Bethlen ügyében nem látta a saját ügyét, mind inkább növekszik a háború tartama alatt, s Bethlent is mind erősebb kifakadásokra indítja. 1620 tavaszán hosszú tétlenségét már azzal is indokolja, hogy „kiváltképpen az hadakozástól oly idegen az mi nemzetünk", amint már a kiinduláskor is konstatálta: „Bizony uram – írja Rákóczi Györgynek –, mostan kívántatnék, hogy minden magyar megmutatná hazájához való szeretetit, de amint látom, abban semmi nem kell; s én mellém eddig egy úr, egy nemes ember nem jött, hanem csak az erdélyi haddal vagyok; én rajtam ha mi esik, nekem ne tulajdonítsátok uram, mert ha az jó országnak nem kell az maga megmaradása, mellém nem jövén senki, arról én nem tehetek..."[114] Máskor azt írja ugyancsak Rákó-

czinak, hogy nem ezt várta „jó Magyarországtól", ahol csak várja minden ember, hogy „mint lészen az dolgoknak vége, senki sem akar szolgálni, otthon való heverést szereti minden ember".

A magyar királyság rendjeinek e kedvetlenségét elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy ekkor még az egész országban, nemcsak a nyugati katolikus területeken, mély gyökerei voltak a király iránti lojalitásnak, melynek sérelme nélkül az erdélyi fejedelemhez nemigen csatlakozhatott senki sem. Láttuk az indokokat, melyeket maga Bethlen hozott fel támadása megokolására, s melyek mögött ott volt az erdélyi fejedelemség terjeszkedési joga és az ő saját hatalmas egyéniségének ütőereje. Mindez azonban egyelőre nem ért fel a szent korona hagyományos tekintélyével, mely ha másként nem, de öntudatlanul bizonyosan hozzájárult a felsővidéki magyar tömegek indifferens magatartásához. De nem hiányoztak kézzel fogható anyagi okok sem, hogy Bethlen támadását a magyarság előtt népszerűtlenné tegyék.

Ezek között ott vannak a háborúval járó súlyos anyagi terhek. Magyarország a tizenöt éves háború óta aránylag békét élvezvén, nem volt szüksége hadi kiadásokra, a végvárakon kívül, melyeknek fenntartására vagy senki nem fizetett, vagy ami zsold mégis kellett, abban az osztrák és cseh tartományok is segítették az országot. A királyi adózás hozadéka az egész 16. század folyamán fogyóban van, az állami kiadásokhoz mind kevesebb költséggel járulnak hozzá a rendek, akik rendszerint csak két–négy forint évi adót szavaznak meg, s például 1618-ban két esztendőre egyenként két forintot. Igaz, az ország még mindig pusztult állapotban volt, s az utóbbi Habsburgok kormányai valóban nem rendelkeztek gazdasági belátással, hogy az ország újjáépítését kezükbe vették volna. De a pusztulás az erdélyi csapatok beözönlése folytán nem hogy kisebb lett volna, hanem megnövekedett, és eddig sértetlenül maradt területekre is kiterjedt, amelyeknek súlyos katasztrófát jelentett, ha az eddigi két forintnyi kapuadó helyett Bethlen pozsonyi országgyűlése portánkint a jobbágyra hat forintot, ugyannyit a földesúrra, s így összesen tizenkét forintot vetett ki, a besztercebányai pedig tizenhatot az úrra, tizenkettőt a jobbágyra. Ilyen súlyos adóterhet a magyarság a Habsburg-uralom alatt nem viselt, s csak érthető, hogy az adózástól elszokott vármegyék nekikeseredve, a ki-

vetett adótól mindenáron szabadulni igyekeztek. Bars vármegye közgyűlése kijelenti, hogy ők személyesen felültek Bethlen hada mellett, ennélfogva kétszer nem kényszeríthetők szolgáltatásra. Persze ezek a megyei személyes felkelések sem voltak olyanok, minőkkel a saját fejedelemségében rendtartáshoz szokott Bethlen megelégedhetett volna, s ezért ahol lehetett, bekérte a vármegyéktől a listákat, hogy ki mennyi katona kiállításával tartozik. A vármegyei visszaéléseket Bethlen sokkal szigorúbban próbálta kezelni, mint előtte a bécsi vagy pozsonyi kormány, de a vármegyei autonómia megtörésére sem ideje, sem hatalma nincsen, így marad puszta szó minden fenyegetése, melyek közt nemegyszer igen drasztikusokkal is találkozunk, például mikor a szepesi kamaránál elrendeli: „A dicatorok szedjék fel a dicát, mind urakon, nemeseken, paraszton, mert sokat felakasztatok közülök."[115]

A magyar rendek, erdélyi megszállás alá kerülve, annyi hasznot mindenesetre akartak látni a szabadságból, melyet Bethlen hozott nekik, hogy lehetőleg még kevesebb állami terhet viseljenek, mint eddig. Bethlen szigora rosszul esett nekik, s utóbb a fejedelemnek magának is észre kellett vennie, hogy szigorú rendeleteivel jóformán semmit sem ért el. Tapasztalnia kellett, hogy a magyar királyi hatalom, melyet most készült átvenni, sokkal szűkebb körű, mint az erdélyi fejedelmi, mely utóbbinak segélyével hadjárata költségeire még a magyarországi új adóknál is nagyobbakat sajtolhatott ki erdélyi alattvalóiból. Még a jámbor városi polgárok is nehézségeket csinálnak neki, Pozsony városa például nem látja be, miért fizessen taksában többet, mint azelőtt, holott a régi, alacsony taksát is sokallja, és leszállításával zaklatja vég nélkül a fejedelmet.[116]

A magyar rendeknek azonban az adózáson kívül is megvoltak a maguk okai, hogy a háborúnak egész tovább folyását is rossz szemmel nézzék, és mielőbbi befejezését kívánják. Itt egyrészt a hadjárattal kapcsolatos katonai kihágások, másrészt a Bethlen támadásánál megnyilvánuló speciális hadfenntartási gondolat jön tekintetbe.

Úgy az erdélyi had, mely a felső-magyarországi főurak előcsapatait követve 1619-ben elözönlötte Magyarországot, mint ez uraknak kontingensei, túlnyomó részben zsoldosokból, úm. székelyekből, még inkább hajdúkból állottak, akik fegyelem dolgában sem-

mivel sem voltak jobbak a kezdődő harmincéves háború nyugati és közép-európai zsoldosainál. Már Bocskay seregében is rémülést keltettek a hajdúk, az ő „angyalai", s az öreg Illésházy nem tartózkodott elmondani, hogy Bocskay halálát az a sok átok okozta, amivel a szegénység halmozta el katonáinak rablásai és pusztításai miatt. Bethlen ugyan büszkén emlegette, hogy nem azért indult ki a támadásra, hogy „az hadak szegény Bocskay fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának szabadosan – ő hópénzt fizet hadainak, s ezért felel is érte, hogy „nemhogy szentegyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sehol fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vöttenek".[117] Az is bizonyos, hogy katonáit szigorúan tartotta, és rendszabályaival már a támadás előtt gondoskodott arról, hogy legalább az első hetekben élelmük és fizetésük legyen. De a katonai kihágás az akkori hadviselés lényegéhez tartozott, s még Bethlen sem volt elég erős a rendszerré vált kihágások megszüntetésére. A hajdúkról, mint rendetlen elemről különben magának is megvolt a véleménye, még támadás előtt rendszabályt adott ki a „csavargó hajdúk" ellenőrzésére és megvetéssel emlegette, hogy „hajdú soha országot meg nem veszen s meg nem tartja".[118] Ezek a hajdúk különösen sok galibát okoztak a háború kezdetén a felvidéki főurak zsoldjában, s az embertelenségek, melyekkel Bethlen támadását az ő tudta és akarata nélkül megterhelték, az ő rovásukra teendők.

A támadás első lendületében a túlnyomóan protestáns hajdúcsapatok a keleti felvidék katolikusai ellen fordultak. A legelső mozdulás a Jászón levő egri káptalan ellen irányult, melyet Fáy István, „maga mellé véve a nemes ifjúságot és hajdúkat, éjszaka fölvert és minden jószágokban, amit kaphatának, zsákmányt vetének"; a püspök Majthényi László ágyából ugrik ki, a hajdúk megfogják, és ötszáz forint sarcban bocsátják el. Hasonló zsákmányoló támadást intéztek ugyanekkor a leleszi papok ellen is.[119] A legsúlyosabb kihágást a Rákóczi György zsoldjában álló hajdúk követték el, köztük Nyári Istvánnak emberei, akik Leleszen is működtek. Kassa falai előtt 1619. szeptember 3-án jelent meg Rákóczi, tisztán protestáns szellemű seregével, és követelte a városnak, valamint a bentrekedt főkapitánynak, Dóczy Andrásnak átadását. A szintén protestáns városi tanács hajlandó is volt erre, de a hajdúsereg izgatott

beszédéből rosszat sejtett, és feltételek nélkül nem merte a várost átadni. Rákóczi emberei fenyegetőleg emlegették, hogy az utolsó országgyűlésen a katolikusok a protestáns vallás kiirtását határozták el, és ők addig nem mennek el, amíg Dóczyt a katolikus papokkal együtt kezükbe nem adják. Végre a városi tanácsosok kérésére Rákócziék megígérték, hogy a város szabadságait épségben tartják, a bent levő királyi kamarai hivatalnokokat Bethlen bejöveteléig hivatalukban megtűrik; lovas nem megy be a városba, csak kétszáz gyalogos, és végül hogy egyetlen polgárnak vagy lakosnak, katolikusnak se essék bántódása. Ezen feltételek mellett Rákóczi szeptember 5-én bevonul a városba, szolgái által Dóczyt elfogatja, s másnap fogolyként magával viszi Bethlenhez, aki aztán a volt főkapitányt láncokban küldi fogarasi fogságába – ugyanezen nap éjszaka, három órakor Rákóczi gyalogjainak kapitánya, Bay Zsigmond a városban levő három katolikus papot megfogva, megkínoztatja, és félig halottan a kloakába dobatja, ahonnan testüket utóbb a városi tanács vétette ki és temettette el. A katolikus egyház e három szent életű és keserű halálú vértanújának, Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuitáknak és Kőrösi Márk esztergomi kanonoknak megölésében a városi tanács nem vett részt, a gyilkosságot Rákóczi György hajdúi követték el, minden valószínűség szerint urok előzetes tudta nélkül.[120] A tiszai hajdúcsapatok, s velük Bethlen első seregei hangulatára jellemző, hogy a gyilkosság semmiféle megtorlásra nem talált, minél fogva a további előnyomulás folyamán a katolikus egyháziak nem érezték magukat biztonságban. Bethlen ez első rohamának kétségtelenül megvolt a szélsőséges, kihágásokra kész katolikusellenes iránya, ami már magában véve is megfosztotta őt a nyugati katolikus magyarok rokonszenvétől. Hadai elől nemcsak a papok futottak, Kassa városa is követelte tőle, hogy minden katolikust űzzön ki a városból: ezt ugyan nem tette meg, de ezzel a katolikus magyarság hangulatát még nem javíthatta meg.

Nem ismernők a korszak hadviselését és zsoldosviszonyait, ha azt hinnők, hogy a katonai kihágások valamely felekezetre korlátozódtak volna, és az előnyomuló hajdúk sokat kérdezősködtek volna a lakosság felekezete felől. Kis és nagy kihágásokat egyképp elkövettek protestánsok és jóbarátok ellen is. Elég itt azt a Szepes

megyei prédikátort említeni, aki nem győz eleget méltatlankodni, hogy amikor a fejedelem Poprádon tartotta táborát, az ő szomszédos falujában a katonák nemcsak minden aprómarhát elloptak, de még az ő fejéről is lehúzták selyemsapkáját.[121] Az ilyen és persze súlyosabb dolgoknak nyomasztó hatását egész vidékek lakosságára csak akkor tudjuk megmérni, ha tekintetbe vesszük az első támadást követő háborús időnek huzamos, három esztendőnél is hosszabb tartamát. Ahol akkor hosszabb ideig csapatok tartózkodtak, ellenség vagy jóbarát, az a terület többé nem kért a háborúból, legalábbis nem volt hajlandó többé bármivel is táplálni annak folytatását. Íme néhány a Bethlenhez hű pozsonyi polgárok panaszaiból: „A házakat erővel, hatalommal feltörik, a szegény gazdákat csaknem mindenestül az házukból kirekesztik. A gazdákat nemcsak iszonyú rút és illetlen szókkal és szitkokkal rútítják, de még kenényen megverik és sebesítik. Az utcákon, utakon és szőlőkben, mint az városban az szőlőt, mustot mind puttonyostul s mind hordóstul elragadják s elveszik, még az szegény szedőket is megfosztják és marhájukat elveszik. A városi csordát, mikor estve felé behajtják, valamit kaphatnak, az házakba beűzik és kergetik, ottan levágják és elosztogatják. Még az mezőkben is az csordákbul el kihajtják és ekképpen bánnak az marhával, annyira, hogy több immár másfélszáz baromnál az polgárságtul elveszett. Az lovakat itt az városban némely háznál nem az istállóban, hanem szép tiszta szobában, holott egy főembernek is tisztességes szállás lehetett volna, állítják és egyébféle illetlen dolgokat is cselekednek. Az határban az házakat igen elrontják és elpusztítják, és az öreg gerendákat is tűzre rakják és megégetik."[122] Bethlen hiába ígért és parancsolt rendet, hiába tiltotta meg a borivást és kockajátékot katonáinak, azok a polgárságnak minden keresetét akadályozták, károsították, és így legerősebb energiákat szolgáltattak a megszállott magyar területek békevágyának kifejlesztéséhez.

Ennek másik nagy előkészítője volt a fejedelem maga, azzal a módszerrel, melyet ő hadserege eltartására általában alkalmazott. Serege az egész három esztendő alatt alig szállott le 10 000 emberszám alá, és ezt a tömeget, leszámítva az erdélyi megyei katonaságot, melyet időnkint szabadságra hazaküldhetett, állandóan élelmezni és fizetni kellett. Honnan vegye az alacsony zsold mellett is

rendkívül nagy és ami fő, állandóan fizetendő összegeket? Wallenstein nevéhez fűződik az a rendszer, mely szerint nagy állandó seregeket tartott el minden különösebb pénzbevétel és kiadás nélkül olyképpen, hogy a seregtartás összes terheit kivetette arra a területre, amelyen éppen seregével tartózkodott. Ezt a rendszert ugyan előtte is már többen kipróbálták, így a csehek vezére, Mansfeld is; némileg hasonló gondolatok állapíthatók meg Bethlennél is. Ő zsoldot is fizetett, amikor volt pénze, így a háború első stádiumában, sőt később is akkor, amikor pénzhez jutott, többnyire a magyar területek birtokainak lefoglalása árán. Módszere, melyet többnyire egyházi birtokkal szemben alkalmazott, a következő volt: az előnyomulásnál sietett megszállani az egyházi birtokot, annak területére katonaságot osztva be, amely katonaságnak eltartásáról egyelőre az illető uradalom volt köteles gondoskodni. Ezzel azonban csak pillanatnyi szükséget tudott kielégíteni, s a hadi kiadások további fedezésére szolgált az egyházi birtokoknak lefoglalása és örök áron vagy zálogba eladása. Hasonlóképpen járt el azon urak birtokaival, akik nem csatlakoztak hozzá; ilyenek főként a Dunántúl akadtak. Az adományozásokat Pozsonyban kezdte meg, 1619. november 19-én a pozsonyi káptalan jószágait Pozsony városának 10 000 forintért zálogba adva. Birtokot kaptak ily módon egyrészt azok, kik valóban lefizettek neki zálogösszegeket, így magyar és német kereskedők, ez utóbbiak közt különösen egy Sremper János nevezetű, másrészt pedig hű hadi tisztjei, akiknek ezzel vérük ontását jutalmazta, s egyúttal hosszú időn át elmaradt zsoldjukat is megtérítette.[123] Mindezen egyenkint kiadott adomány- és zálogleveleit jóváhagyta és rendszerbe foglalta a pozsonyi országgyűlés, kimondva, hogy az összes egyházi javak a végvárak fenntartására fordíttassanak addig, míg a konfederáltaktól e célra ígért összegek be nem folynak, kivéve azonban azon egyházi birtokokat, melyeket a fejedelem már eddig is „a közjó céljaira" adományozott. A következő, besztercebányai országgyűlés ezt a rendelkezést olyképp egészítette ki, hogy az egyházi birtokokat egészükben a királyi birtoktesthez tartozóknak mondva, eltiltotta eladományozásukat, csakis zálogba adást engedélyezett, s ezt is a királyi tanács tudtával. A rendelkezés teljesen megegyezik azzal, melyet Bethlen Erdélyben adott ki a fejedelmi birtoktest helyreállítására: akkor már

maga is megsokallta a sok hiábavaló adományozást, melyekkel párthíveit kellett kielégítenie, egyedül annak lehetőségét tartotta fenn magának, hogy az egyházi birtokokból alkalmilag, ha jön értük gazdag ember, pénzt szerezhessen.

Ilyetén birtokadományozási politikájával sikerült ugyan a hadsereg fenntartására tekintélyes összegeket összeszereznie, de egyúttal a magántulajdon dolgában nagy bizonytalanságot teremtett: az egyházi birtokok zálogbavevői maguk is joggal tartottak attól, hogy a Habsburg-uralom helyreállításával új birtokuk és pénzük egyképpen veszendőbe megy, s ezért csak igen alacsony zálogösszegek fizetésére voltak kaphatók, másrészt pedig a főurak, akik Bethlennek tett szolgálataikért nagy birtokadományokat kértek, sőt az egyházi birtokokat donáció nélkül is lefoglalták maguknak, a háború húzódásával mind hajlamosabbak lettek arra, hogy a császár pártjára visszatérve, visszapártolásukkal biztosítsák maguknak a Bethlen pártján szerzett új birtokaikat. Bethlen maga is keserűen emlegette, hogy bár a katonák zsoldját a „pártos urak és papok majorságából, jószágukból" lehetne fizetni, az urak „idején elosztották és felsáfárlották", elvivén saját számlájukra a lefoglalt jószágok ingóságait és termését.[124] Viszont az egyházi birtokoknak törvénycikkben kimondott szekularizálása az ország katolikus népességét még akkor is elidegenítette volna a felkelés ügyétől, ha egyéb, már felsorolt szétválasztó momentumok nem is lettek volna; azok a katolikusok, akik a pozsonyi és besztercebányai országgyűlésen, a fejedelmi rendeleteknek engedelmeskedve megjelentek, megfélemlített ellenzék csöndes szerepét játszották, nagynéha próbálva meg a döntéseket ártatlannak látszó ürügyek alatt halasztgatni. Az ausztriai felkelők követei Besztercebányán igen jól megfigyelték, hogy a jelenlevő katolikusok belsőleg erősen dependeálnak a császártól, és a csehek kikapcsolásával szeretnék mielőbb megkötni a békét; ily irányú javaslatuknak Bethlen volt kénytelen útjába állani, erélyesen odakiáltva nekik a gyűlésben: „Deus avertat!" Csak ily személyes közbelépéssel tudta kivívni a szakítást a császári békebiztosok és az országgyűlés között.[125]

Ilyen általános momentumok készíték elő azt, hogy Bethlen nemsokára egyedül állott a háború folytatására irányuló akaratával. A fehérhegyi csata után kérésére Angoulème herceg és Bethune

márki megkezdték a közvetítést, és a rendes diplomáciai nehézségek leküzdése után összehozták a császár és Bethlen követeit a hainburgi tárgyalásokon. Ezek azonban Bethlen egyetlen szövetségesének, Frigyes királynak bukása következtében nem kapcsolódtak többé az 1620. januári császári levél ígéreteihez; Ferdinánd természetesen sokkal kevesebbet volt hajlandó adni most, győzelme tetőpontján, mint amikor még székvárosában fenyegették saját felkelő alattvalói. De Bethlen ragaszkodott tizenhárom vármegye birtokához, a császáriak négynél többet nem ígértek. A titkos tárgyalásokban, melyeket a fejedelem kancellárja, Péchy Simon folytatott a császári biztosokkal, köztük Dallos Miklós pécsi püspökkel és Esterházy Miklóssal, az akkori kifejezés szerint, a fejedelem személyes kontentációja volt a főkérdés, de a császári magyaroknak lehetetlen volt nem látniok, hogy Bethlennek legbizalmasabb emberei is békére hajlanak immár, belátva a magára maradt fejedelem pozíciójának folytonos romlását. A hainburgi tárgyalásokat megnyitó Péchy Simon hatalmas beszédben valóságos himmuszt zengett a béke áldásairól, melyre a szegény elgyötört halandóknak legnagyobb szükségük van; Jézus Krisztus is békét hirdetett, s az ő tanítása szerint, aki a földön békét tud csinálni, az várhat az égben a legnagyobb jutalomra,[126] a titkos tárgyalásokban pedig előterjesztette Bethlennek kívánságait, mindegyre biztosítva bizalmasan az ellenfélt, hogy a fejedelem hét vagy akár három vármegyével is meg fog elégedni. A felek 1621. április elejére, háromhavi tárgyalás során az akkori diplomácia minden naiv furfangját eljátszották már, és elkészültek a békeszerződés szövegével, melyben Bethlennek minden kívánsága kielégítésre talált, kivéve a területi gyarapodást. Ferdinánd csak Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg vármegyék birtokát ajánlta fel, a többi vármegyét megtartva a magyar korona hatósága alatt. Ha Bethlen elfogadja, ezzel kétesztendős küzdelmének magasra törő tendenciái végképp összezsugorodnak; a cseh királyság, az ausztriai tartományok birtokáról már korábban leszállott a csak magyar területek kívánásához, hogyan fogadja el most, annyi fáradság, vér- és pénzáldozat után a négy vármegyét ott a keleti határokon, mikor alig másfél esztendővel ezelőtt maga a császár hozta elébe a Fátráig terjedő tizennégy vármegye birtokát!

Bethlen nem fogadta el a béke ily feltételeit, s új támadásra kelt,

melyben azonban a királyi Magyarország legtöbb emberét magával szemben találta.

Magyar párthívei közt a hainburgi tárgyalások meghiúsulásával tört ki a krízis. A külpolitikai helyzettel, nagy vonásokban, mindenki tisztában volt, és senki sem hitte, mintha a cseh felkelés még valaha új életre galvanizálható volna; a török segélyben nem bízott senki, mióta a török ahelyett, hogy vazallusát megsegítette volna, még az ő kezéből ragadta ki, minden szerződés és szótartás félretételével: Vác végvárát. Amennyire mindenki megkönnyebbült, amikor Hainburgban a felek végre komoly béketárgyalásokba bocsátkoztak, annyira kiábrándult és elkeseredett Magyarország, megértvén, hogy a béke megint meghiúsult. Ferdinánd a béketárgyalások meghiúsultával külön oklevélben biztosítja az ország szabadságainak megtartását, és ezzel mindenki előtt világossá akarja tenni, hogy Bethlen tisztára a vármegyék birtokáért, mely tőle megtagadtatott, indítja meg újból a testvérharcot. Így áll elő az az általános politikai helyzet, melyben a magyar főurak elérkezettnek látják az időt, hogy saját személyes érdekeiket is tekintetbe véve Bethlen pártjáról, aki mégsem lett törvényes, koronás királyok, visszatérjenek a magyar király hűségére. Ezzel természetesen a magára hagyott fejedelemnek szenvedélyes kitöréseit hívják ki.

A legelső, aki elpártolt, s akinek Bethlen nem ok nélkül tulajdonította más uraknak is hűségbeli megtántorodását, Forgách nádor volt. Ő nem volt sziklaszilárd jellem, Pozsony várában fogság és Bethlenhez pártolás közt választhatott, s ő az utóbbit választá, teli hátsó gondolatokkal, és Bethlen-párti működésében is mindenkor a közvetítés, kiegyezés útjait szolgálva. Már a hainburgi béketárgyalások alatt Ferdinándhoz fordult, és tőle 1621. február havában ígéretet kapott, hogy hűségre térve szolgálataiért kárpótlást, jutalmat is fog kapni.[127] Egyelőre azonban nem vallott színt, továbbra is részt vett a tárgyalásokban Bethlen részén, ezek meghiúsulta után azonban óvakodott visszatérni a fejedelemhez, aki Nagyszombatban és környékén tartózkodott. Az időt közben jól felhasználta, rábeszélvén több hatalmas társát az elpártolásra, amiben különben Dallos Miklós és Esterházy Miklós is segítették, Buquoy pedig, aki a fehérhegyi csata után felszabadult és Magyarországra dirigáltatott, Bethlen alvezéreivel kezdette a pártütés szálait szövögetni.

Bethlent Széchy György elpártolása érintette legsúlyosabban, aki korábban is, úgy a király, mint Bethlen pártján zabolátlan rabló lévén, új rablásai megtartásáért és még újabb donatióért állott a nádor mellé, ezt oly ügyesen hajtva végre, hogy a fejedelem sógorát és fővezérét, Rhédey Ferencet is elfogta, a török és tatár követeket pedig, akik Rhédeyhez hasonlóan nem tudtak pártváltoztatásáról, részben levágatta, részben fogságba hurcolta. Vele egy csomó végvár is kiesett Bethlen hatalmából, őt magát pedig hiába ostromolta volna a megközelíthetetlen Murány várában, hová bezárkózott. Úgy látszott, mintha a fejedelem alatt egyszerre megremegne a föld. Széchy maga, a Ferdinándtól neki ígért Lipcse és Rozsnyó birtoka fejében szorgalmasan dolgozott, hogy a keze ügyébe eső urak és várkapitányok mind előbb kövessék példáját; Alaghy, Pethe, Révay urakkal, a füleki, szécsényi, gyarmati kapitányokkal, a bányavárosok egy részével megegyezett, Bosnyák Tamás, a hadvezér nyíltan elpártolt Bethlentől, mások váraikba zárkóztak, így Balassa Péter Detrekőbe, Illésházy Gáspár Trencsénbe, ahonnan a fejedelem barátságos hívogatására sem mozdult ki egyikük sem.[128] A fejedelem már életét sem érezte biztonságban, s Esterházy Dánielt fogságba vetette, őt gyanúsítván az élete ellen irányuló összeesküvés szervezésével, melynek úgy látszik, kevésbé előkelő tagjait a pozsonyi piacon ki is végeztette, a kivégzettekből árulóként megjelölt egyéneket, köztük seregének több vitéz kapitányát szintén elfogatta.[129]

Ezen események figyelmessé tették s felébresztették benne az önvédelmet, mely nála éppen a végső veszedelem pillanataiban lépett hatalmas és mindig sikeres akcióba. Most is sikerült tisztán az ő személyes közbelépésével két kiváló párthívét visszatartani az elpártolástól, melynek útjára pedig már ráléptek, mikor ő leveleivel, intéseivel és könyörgésével utánuk ment. Az egyik Rákóczi György volt, akivel már szintén érintkezésbe léptek Forgáchék, s aki a többi elpártolt példáját követve, eltávozott a fejedelem udvarából. De Bethlen nem engedte elpártolni, szemrehányóan felpanaszolván neki, hogy „igen elfeledkezék fogadásáról, mert immár az egy hónap szinte eltelik, de mégis semmi hírt az kegyelmed jöveteli felől nem hallunk... ezért tovább ne késsék és ígéretéről meg ne feledkezzék", s mondja meg Széchynek is, jöjjön be a fejedelemhez,

ha a gyalázatot el akarja kerülni, mert különben bizonyosan elhiheti, hogy kárát vallja. A fenyegetést Rákóczi megértette, bár nyíltan nem neki szólt, birtokai pedig úgyis részben Erdély torkában terülvén el, továbbra is megmaradt Bethlen hűségében.[130]

Rákóczi Györgynél sokkal egyenesebb jellem volt Thurzó Imre, a magyar ifjúság legnagyobb reménysége, aki immár nem új birtokért vagy a réginek megőrzéséért, de a magyar haza szeretetéért készült Bethlen pártját elhagyni. Meghatók a Péchy kancellárhoz intézett sorai, melyekben a további harcot szigorúan elítélve, a nemzet érdekében gyors békekötést követel. „Az én kicsiny tetszésem szerint, írja, valami bizonytalan hadért avagy ugyan nagy victoriáért a békességnek véghezvitelére talált szép útnak folytatását miért kelljen elvágni és félbenhagyni, a bizonyos békességnél a bizonytalan diadalt inkább választani, nem látom. Az ország teljességgel megunakodik s el is pusztul, és a rendek közül is sokak ő felségétől (Bethlentől) idegenednek, amint volt eddig is; szabadságunk is penig és religiónk is periclitálni fog. Bizony azért, kicsiny bosszúságért, haragért és bizonytalan hadért az bizonyos traktát nem köllene elvágni", ezért kéri Péchyt, édes apja urát, kösse meg a békét, mert „ha csak el akarjuk veszteni, pusztítani az országot, most vagyon jó mód benne", istenre kéri az öreg kancellárt, intse a fejedelmet a békekötésre.[131] A béke régi barátja, Péchy Simon nem szorult ugyan ily biztatásra, de Thurzó bizalmát felhasználva összeköttetésbe hozta őt Esterházy Miklóssal és Dallos püspökkel, akiknek hatása alatt Thurzó belátva a béke reménytelenségét, reverzálist állított ki, hogy visszatér Ferdinánd hűségére.[132]

Az őszinte ifjú, azon kevesek egyike, akiket a kor politikája mintha semmiben sem fertőzött volna meg, nem tudta lelki elhajlását a fejedelem előtt titkolni, s egy kérdésére, vajon háborút vagy békét akarnak-e a magyar urak, nyíltan kijelentette, hogy békét, s mikor erre Bethlen ellenveté, hogy a békét, négy vármegyével, most a török sem engedné meg, a törökre való hivatkozással csak még inkább eltávolítá magától Thurzó szívét, akinek keresztény érzelmei, mint láttuk, a török szövetséget úgysem tudták bevenni. Bethlen Thurzó Imre elpártolásában nem csak nagyhatalmú főúr távozását, s ezzel a császár hatalmának tekintélyes gyarapodását látta: Thurzó Imre volt az egyetlen, akihez a magyar urak közt poli-

tikai kapcsokon kívül személyes érzelmek is hozzáfűzték. Míg a többi nagyúr értékét tisztán hatalmi szempontból, az ő saját politikája érvényesülése céljából ítéli meg, addig Thurzó Imréhez való viszonyában a hideg politikai számításon kívül valami emberi meleg érzés, vonzalom is felcsillan. Talán ez a magyarázata, hogy míg a többi elpártolni kész nagyúrral szemben megelégszik egy-egy fenyegetéssel, az elpártolás után egy-egy szidalommal vagy átokkal, az ifjú árvai grófnak hűségében való megtartásáért az érzelmi indokok egész skáláját, hosszú episztolákban mozgásba hozza, s erős akaratának teljes megfeszítésével próbálja őt a megkezdett útról visszatéríteni. Soraiból világosan kitetszik, hogy itt egy lélekért folyik a harc, akinek belső összetételét ő alaposan tanulmányozta, és ahhoz idomítja argumentumait. Megírja neki, hogy az ő „gyenge természetit és nagy kételkedését" tekintetbe véve alakítá már eddigi békejavaslatait is, mikor pedig ez nem használ, és bizonyosra tudja Thurzónak Forgáchékkal megkezdett traktáját, a becsületre hivatkozik, melyről tudhatta, hogy annak, ha másnál nem is, de Thurzónál valóságos erkölcsi, nem pedig csak retorikai hatása lesz. Csodálkozik, hogy Thurzó „ily kicsiny dolgon mindjárt megcsökönik", s ilyen veszedelmes, jó hírének, nevének kisebbülésére szolgáló diskurzust kezd Forgáchcsal. „Bizony ides öcsém, nem illik kigyelmedhez, hogy az egész keresztyénségben kiterjedett jó hírét, nevét, hazájáért s annak szabadságinak helyére állatásaért egyszer oly keményen fogott fegyverét ily gyalázatosan levesse oldaláról – ha ez volt uram, mindnyájatoknak akarata, miért taszítottatok engemet is az sárnak közepibe", ebben Thurzó a főbűnös, mert ő maga soha Széchy vagy Rákóczi „hivataljára", hívására, házától, országának békességes, gazdag állapotjából meg nem indult volna, ha Thurzó akaratját is bizonyosan nem tudja a fölkelés dolgában. Különösen rosszul esik neki, hogy Thurzó szegi meg a besztercebányai reverzálist, melyet pedig éppen az ő kívánságára kötött a többi főúrral: ezt a „rettenetes reverzálist" privátim írták alá, „kit én, mondja most Bethlen, meg sem tudtam volna gondolni, hanem kegyelmed formálta s maga deákjával íratta is", a pozsonyi, prágai konfederáció is Thurzó Imre munkája, aki most nézze meg, illik-e ennyi hitit violálnia, és „abból minemű gyalázatos és históriákban beíratandó rút híre s neve maradjon

örökké", mikor a reverzálisbeli eskü alól „semmi adversa fortuna, félelem, kárvallás, megszorulás, rémítés", egyik felet sem oldhatja fel. Ezek után „igen nagy atyai szeretetből" inti istene tiszteletének, igaz religiójának, hazájához, nemzetéhez való igaz szeretetire, kötelességére, jó hírének, nevének becsületben való megmaradására, hogy a vármegyék elpártolásával nem törődve, maradjon meg mellette.[133]

Finom emberismerete és erős akarata győzött e harcban, Thurzó Imre megmaradt az ő pártján, hogy ezután is a békének legnagyobb munkálója legyen. A főurakon kívül a nemesség szervezetei, a vármegyék is folyton növekvő nyugtalansággal nézték a hainburgi békekeremények tűnését, nemsokára az ő elpártolásukkal is számolnia kellett a fejedelemnek, aki a magyar vármegyékkel általában érdesebb hangon beszélt, mint amihez ezek az eddigi Habsburg-királyok részéről szokva voltak. Ennek példáját adta az a jelenet, mely Kassán, 1620 húsvétján közte és Ung és Ugocsa követei közt folyt le, akik vármegyéjük nevében megtagadták a hadiadó fizetését, okul vetve, hogy megszavazásánál képviselve nem voltak. Mire Bethlen, saját szavai szerint, bosszúságában azt találta nekik mondani, hogy ha a nádor és az urak végzéseit nem fogadják el, az „Isten nyakatokat szakaszthatja, ha mind ilyen formán akartok viselkedni az urakkal, holott mostan nem némettel vagyon dolgotok, s nem annak contribuáltok, hanem magatoknak és ha az urak (az ország) maradását nem látnák az ilyen végzésből, kiknek az ország nagyobb része tulajdonuk, nem végeznének olyat, mely a szabadságnak derogálna". „Sokat prédikállék nekik, teszi hozzá, magok is megbánták, látám, az követséget",[134] azaz Bethlen személyes tekintélyének akkor még sikerült a vármegyék kétségeit lefegyverezni, melyeket az iránt tápláltak, hogy a háború terhei nemcsak túlságosan nagyok, hanem kivetésük is törvénytelen, nemesi szabadságukra sérelmes. Csírájában ugyanazon konfliktus látható itt, amely ekkor már minden európai államban folyamatban volt a rendiség és a fejedelmi hatalom között. Bethlen mint korszerű, modern fejedelem, kortársaihoz hasonlóan semmi belső szimpátiát nem érzett a rendi szabadságok, a vármegyei akadékoskodások iránt, s igen valószínű, hogy Magyarországot uralma alatt megtartva, a vármegyei rendiséggel még súlyos konfliktusokba keveredett volna.

Így merevedik meg a vármegyék ellenzéke, különböző motívumoktól táplálva, a hainburgi tárgyalások alatt. A fejedelem, tisztában lévén e hangulattal, hasznosnak látta, ha országgyűlésre gyűjti őket egybe, amikor egyszerre gyakorolhat nyomást mindegyik vármegyére. Így hívta össze 1621 januárjára a nagyszombati országgyűlést, melyen már nyoma sincs sem hívei lelkesedésének, sem az ellenzék alázatosságának, amik pedig korábbi gyűléseit, úgy a pozsonyit, mint a besztercebányait, jellemzik. Királyi előterjesztésében katonát és pénzt követelt a további hadfolytatásra, a hangulatnak csak annyiban téve engedményt, hogy egyrészt hajlandó volt a vármegyéktől túlságos súlyosnak talált személyes felkelés megváltásáról tárgyalni, másrészt a hainburgi béketárgyalások menetéről is ígérte a követeket állandóan tájékoztatni. A csekély számmal megjelent vármegyei követek csak panaszkodtak, békét követeltek, a fejedelem biztosainak nagy sürgetéseire végre kijelentették, hogy tovább nem akarnak harcolni, és csak azon feltétel alatt hajlandók a had folytatására jobbágyzsoldosokat állítani, „ha ő felsége az urakat és nemeseket mindjárt házokhoz bocsátja a portaszám után való gyaloggal együtt". Azaz Bethlen egész magyarországi seregét, amennyiben az vármegyei, bocsássa haza, ehelyett majd később, valamikor új csapatokat kaphat; a vármegyék erre megszavaztak háromezer gyalognak zsoldjára 10 000 forintot, de ezt is csak két hó tartamára, tehát két hó mulva Bethlennek, ha tisztán a magyar vármegyék jóindulatától függ, meg kellett volna kötnie a végleges békét. A fejedelem erre többet követel, mire a rendek felemelik a megajánlott katonaság számát 2000 gyalogosra és 2000 lovasra. A rendek kedvetlenségére mi sem jellemzőbb, mint hogy e katonaságot elosztva az egyes vármegyékre, a legtöbbre csak ötven-ötven gyalogos és lovas jutott. Mivel azonban Nagyszombat, a gyűlés helye és környéke a háború következtében annyira el volt pusztulva, hogy a követek ott élelmet hosszabb időre nem találhattak, az országgyűlés egészen szokatlan módon oszlott szét: az északkeleti vármegyék követei Galgócra vonultak, ott várandók be a hainburgi tárgyalásoktól óhajtott békét, az alsó-magyarországiak Modor környékén telepedtek meg, s mikor Bethlen udvarmesterével összekeresteti őket, nem hajlandók többé Nagyszombatba visszatérni. Végre nagynehezen újra összegyűlvén, meghozzák az

előbb említett legnagyobb ajánlatot, végighallgatják Péchynek hainburgi jelentései közül azokat, melyeket a fejedelem érdemesnek tartott velük közölni, sőt még egy huszonnégy tagú bizottságot is adnak Bethlen mellé, aki azt remélte, hogy ily módon háborús politikájának jóváhagyását mégis csak kicsikarhatja a rendektől. Csakugyan, ezek a háború és béke felől megkérdeztetve, pozitív ajánlataikkal ellentétben gáncs nélküli nyilatkozatot adnak ki, mely szerint vért és életet is hajlandók ősi jogaik és szabadságaik érdekében áldozni. Ezzel Bethlen formálisan megkapta a rendi felhatalmazást a béketárgyalások meghiúsítására – a rendek épp akkor oszlanak el Nagyszombatból, mikor az erdélyiek megérkeznek, akiket aztán Bethlen szintén hazaküldött –, azzal azonban teljesen tisztában volt, hogy a nagyszombati gyűlés a vármegyéknek a háborútól elfordulását jelentette.[135]

Amennyire komoly ügynek tartotta Bethlen az egyes nagyurak elpártolását, annyira félvállról vette a vármegyék ezen, szintén elpártolásnak nevezhető kedvetlenségét. Ő jól tudta, hogy az „ország nagyobb része" az urak tulajdona, és hogy ennélfogva a fegyveres erővel nem rendelkező vármegyék ki vannak szolgáltatva annak, aki csapataival területüket éppen megszállja. Ezért ír oly lenézően a vármegyékről Thurzó Imrének, aki a békekívánásban a vármegyei kérésekhez csatlakozott: a vármegyék haza akarnak menni, még a traktátust sem akarják kivárni, sőt megbízottakat se akarnak mellette hagyni; jó, mondja Bethlen – „én az gyeplőt nekik vetettem és szabadságot adtam ő kegyelmeknek, hogy valamint akarják az országot dirigálni, lássák; valamikor el akarnak menni, én nem tartóztatom, de én is ezt hitem szerént mondom, hogy valamely nap kegyelmetek megindul és haza oszol, én is második avagy harmadik napon minden hadaimat által hivatom és alá ballagok az a fagyos hátul járóban, tovább én sem szamárkodom senkinek, mert nem tartozom véle."[136] A vármegyék akár belátják, akár nem, hogy neki hálával és további kitartással tartoznak, ő nyugodtan határozhat nélkülük, sőt ellenük is a béke és háború kérdésében, mert ha háborúra kerül a sor, erdélyi seregei megszállás által úgyis ki fogják kényszeríteni a renitens magyar vármegyékből a támogatást.

A fehérhegyi csata, a hainburgi tárgyalások, a felső-magyaror-

szági elpártolások után az erdélyi fejedelem egészen egyedül maradt, és tisztán az ő erős akaratára, valamint erdélyi csapataira támaszkodva vette fel újra a fegyveres küzdelmet. Még kancellárját, Péchy Simont is kénytelen volt fogságba vetni, miután erről is kiderült, hogy háta mögött tárgyalt a császáriakkal. Az 1621. évi hadviselés Bethlennek legszemélyesebb munkája, melyet az ő energiái láttak el, s melyet minden külső befolyásolástól függetlenül vezetett. Most is, mint a fehérhegyi csatát megelőző kirohanásakor, a Kassa körüli terepen gyűjti össze hadait, miután Nyugat-Magyarország legerősebb várában, Érsekújvárott Thurzó Szaniszlót hagyta erős őrséggel, akinek hűségét állandó levelekkel, nagy ígéretekkel, török segítség biztatásával melengeti. Vele szemben Ferdinánd császár a nagy győzelem után sem képes túlnyomó haderőt kiállítani. A cseheket a birodalmi liga és Miksa bajor herceg verték le, amely szolgálatokért Ferdinánd kénytelen volt Miksának Felső-Ausztria birtokát a hadiköltségek fejében lekötni, hasonlóképpen a Sziléziát pacifikáló szász választónak a két Lausitzot. Míg utóbb Felső-Ausztriát ki tudta váltani, azaz a rajnai Pfalzért elcserélni, addig a Lausitzok ekkor, a cseh felkelés leverésének költségei fejében estek ki a habsburgi monarchiából. Annyi bizonyos volt, hogy amikor a bajor és szász fejedelmek még a tőszomszédságukban levő cseh tűzfészek oltását sem végezték ingyen, még kevésbé lehettek hajlandók csapataikat a magyar–erdélyi ügyek lecsendesítésére elkölcsönözni. Erről szó sincsen, Ferdinánd meg sem próbálja, s így neki Bethlen Gáborral szemben egyéb hadiereje nincs, mint Buquoy serege, mely korábban a csehek leverésére sem volt elégséges, még spanyolokkal történt megerősítése után sem. Buquoy, e tipikusan lassú, meggondolt, semmit sem kockáztató vallon vezér mellett rendelkezésre állanak a magyar csapatok, Forgách Zsigmond nádor, s más, Bethlentől elpártolt urak zsoldosai, nyugati vármegyék nemessége. Mindez együttvéve sem oly nagy hatalom, hogy Bethlennek, erdélyi seregére és a mellette megmaradt urak zsoldosaira támaszkodva, tartania kellene tőlük. Veszedelmes helyzetbe csak akkor kerülhetne, ha a háború még sokáig tartana, amikor is a császár megismételhetné a cseh felkeléssel szemben tanúsított eljárását: újabb spanyol csapatokat szerezve, bajor Miksával újabb szerződést kötve döntő csapást mérhetne

Bethlenre is, s ezzel a magyar választott királyság sorsát, a csehhez hasonlóan, egy csapásra elintézhetné.

Bethlentől azonban távol volt a gondolat, hogy ily veszélyesen huzamos háborút viseljen. Hadviselési szándéka egészen világos: gyors mozdulatokkal, összefogott erőknek energikus harcba vetésével a császáriakat pillanatnyilag megfélemlíteni, s tőlük legalább is azon békefeltételeket kiharcolni, melyeket már két évvel előbb, 1620 januárjában megígért neki a császár. Miután Forgách és Buquoy Pozsony várát és városát visszafoglalták, Érsekújvárra következett volna a sor, de közben a nádor hirtelen meghalt, Buquoy pedig Érsekújvár alatt egy jelentéktelen csetepatéban lelte halálát, a császári sereg teljesen feloszlott, Bethlen nehézség nélkül nyomulhatott előre egész a morva–alsó-ausztriai határokig, az ellene feltámadt magyarok csapatait már korábban szétverve. A két új császári-magyar vezér, Pálffy István és Bosnyák Tamás is fogságba esett.[137] Mindezen harcok újból bebizonyították úgy tetterejét, mint személyes bátorságát, de döntő győzelmet nem hoztak. Ilyent annál kevésbé hozhattak, mert hiszen a cseh felkelés és a felső-ausztriai parasztlázadás leverésével egész Közép-Európa, az örökös tartományok úgy, mint a német birodalom béke állapotába kerültek, a győzelmes császári fegyverekkel szemben senki sem merészkedvén egyelőre mozdulni. A földönfutó téli király bujdosása során Németalföldön állapodván meg, onnan írta könyörgő leveleit szövetségesének, Bethlennek segítségért, amire pedig igen csekély kilátása volt. Apósa, Jakab király mereven elzárkózott vejének segélykiáltásai, valamint az angol nép és parlament Habsburg-ellenes, harcias hangulata elől, még akkor is, mikor a győzők már hozzáfogtak Frigyes király ősi pfalzi birtokainak konfiskálásához. A rajnai Pfalzba Spinola spanyol serege vonult be, az Oberpfalzot pedig Miksa bajor herceg volt elveendő csehországi működése végleges jutalmául. Az ő nevében Tilly indult meg e területek elfoglalására. Pfalzi Frigyes bukott ügyét, s vele a monarchia Hispanica, a domus Austriaca elleni világküzdelmet ebben a pillanatban csak egyetlen ember, Mansfeld Ernő folytatta, a katolikus születésű, katolikusnak maradt kalandor, aki már a fehérhegyi csata előtt felajánlá ugyan szolgálatait Miksa bajor hercegnek, majd a cseh és császári hadak döntő mérkőzésekor semlegességi nyilat-

kozatot adott ki, de a vereség után egyedül folytatta tovább a harcot azon ügy érdekében, melyet korábban szívesen elárult volna. Mansfeld itt lép be Bethlen Gábor életébe, mint távoli, soha el nem érhető szövetséges, akinek seregét az erdélyi fejedelem állandóan bevonja számításaiba, anélkül hogy segítségéből valaha is pozitív hasznot tudna magának biztosítani. Mansfeld nemcsak abban elődje Wallensteinnak, hogy seregeit egyenesen eltartatja a területekkel, hol éppen tanyázik, a hadviselés nála is nagy üzlet, melynek végső célja a friedlandiéhoz hasonlóan, külön világi fejedelemség megszerzése. Egész életében égette a szégyen, hogy atyja nem törvényesítette, és nem engedett neki törvényes testvéreihez hasonlóan fejedelmi életmódot és rangot, innen egész működésében az a törekvés, hogy valahol, akárhol megvesse a lábát, s ott ügyes tárgyalások útján független állást biztosítson magának. Fehérhegy után seregének romjaival nyugatnak töri át a bajor és szász gyűrűt, a Rajnához vonul, és ott mindkét féllel folytonosan tárgyalva, az elsassi Hagenauból akar magának fejedelemséget kivágni. Miután ez a kísérlete nem sikerül, bár a brüsszeli főherceg-helytartót is megpróbálta e gondolatnak megnyerni, megmarad a protestáns ügy mellett, a hollandusoktól zsoldot fogad el, és a spanyol csapatoktól, valamint Tillytől szorítva, Ostfrieslandba vonul, hogy most ebből csináljon magának, hollandus protektorátus alatt, külön hercegséget.[138]

Ez az ember, az ő néhány ezer ide-odavonuló zsoldosával, akik a szegény nép szipolyozásából tartották el magukat, és csak akkor szaporodtak meg kétes elemekkel, mikor híre terjedt hollandus vagy angol segélypénzek érkezésének, nem lehetett Bethlen számára komoly szövetséges, bár Mansfeld mindent megtett, hogy ügyének az erdélyi fejedelmet lekötelezze. Két hóval Fehérhegy után, legnagyobb nyomorúságából ír Bethlennek nagyhangú levelet, melyben a pápai zsarnokság és a spanyol iga ellen további küzdelemre biztatja, vigasztalva, hogy a spanyol királynak úgyis elfogyott már a pénze, ő pedig a Savoyai hercegtől annyit kap, amennyire éppen szüksége van, a spanyol uralomnak épp most ütött utolsó órája, mert Velence, Hollandia, a svájciak összefognak ellene, az ő segítségükkel neki nemsokára megint 15 000 főnyi serege lesz, kitűnő gyalogság, csak lovasok kellenének még, küldjön tehát

Bethlen kétezer magyar lovast, és vigyázzon, nélküle ne kössön pacificatiót.[139]

A kalandor condottiere ezzel a levéllel ütötte meg a hangot, mely azután Bethlennek nemcsak a vele való érintkezéseiben, de mindegyik külföldi hatalommal folytatott diplomatizálásában is állandó marad: a saját eredményekről és saját kilátásokról bármily alaptalanul is a legjobb híreket közölni, hogy a tárgyalásban álló másik fél annál bizakodóbban és nagyobb kedvvel legyen hajlandó a maga részéről segítséget adni. Az ilyen levelezés célja a szövetségest minél mélyebbre belevonni a dologba, hogy onnan többé egyedül el ne távozhassék, amely törekvésnek egyetlen, de igen kiadós korrektívuma az volt, hogy a másik fél is teljesen tisztában volt az ilyen levelek és ígéretek diplomáciai jellegével és csekély pozitív értékével.

Ha Bethlen Mansfeld ígéreteire óvakodott építeni, még annál is kevesebbet adott a menekült téli király leveleire. A kettőjük közt 1621 folyamán mindegyre megújuló levelezés és diplomáciai érintkezés lomha, zavaros folyóként cipel magával üres ígéreteket, nagyhangú nyilatkozatokat és a másik féltől számba sem vett kérelmeket, könyörgéseket. Bethlen büszkén nyilatkozik előtte török szövetségről: a török segély közeli és hatalmas, döntő lesz, ő maga sohasem fog a császárral megbékélni, Frigyes se tegye ezt, hanem inkább közölje vele állandóan ügyei állapotát, s néhány ezer katonát küldjön Sziléziába, ahol még némely volt alattvalói fegyverben állanak a szász választóval szemben. A pfalzi, aki ekkor veszti el még Pfalzot is, keserűen panaszkodik Bethlennek a sors és az emberek gonoszságáról, de természetesen ő sem mond le a harcról, sereget ugyan nem küldhet, mert semmije sincsen, azonban ki fog tartani Bethlen szövetségében, a jövő az övék, mert hatalmas rokonai, az angol, svéd, dán királyok előbb-utóbb meg fogják segíteni.[140] A hanyag és könnyelmű fiatalember Fehérhegy utáni csúfos futásával bármennyire kiérdemelte is Európa megvetését, mint földönfutó annál nagyobb állhatatossággal ragaszkodott pfalzi és cseh királyi jogaihoz, erősen meg lévén győződve, hogy az európai protestáns hatalmak meg fogják segíteni. És ebben igaza volt: a harmincéves háború bevezető cseh periódusára következett 1625-ben az angol szövetségben álló dán királynak közbelépése, majd pedig 1630-ban Gusztáv Adolf támadásával a svéd periódus.

De mindez 1621-ben a távol jövőnek ködében volt, s Pfalzi Frigyes jámbor kívánságaiból Bethlen nem kovácsolhatott fegyvert és nem verethetett zsoldfizetésre pénzt. Pedig kifelé, a magyar uraknak és vármegyéknek bármily elszántan mutogatta is háborús elhatározását, belsejében tétovázva kereste a pénzforrást, mely a komoly hadviselést lehetővé tenné számára anélkül, hogy saját fejedelemségét kellene végsőkig kiszipolyoznia. Akkoriban Európának két országa volt, mely szerencsés fekvésénél, kereskedelmi működésénél fogva nagy gazdagságot élvezett, de hogy ezt élvezhesse és szabadságát túl hatalmas szomszédok közt fenntarthassa, zsoldosok tartására szorult. Ez a kettő Velence és Hollandia volt, közülük Hollandia részben maga is harcolt, s ilyenkor idegen zsoldosokat vett szolgálatába, részben pedig penziókat, hadi összegeket fizetett külhatalmaknak, hogy ezek tovább folytassák az ő ellenségeivel, a Habsburgokkal valami okból megkezdett harcokat. A tetőpontot ekkor már túlhaladt Velence inkább ez utóbbi eszközt kedvelte, önmaga nemigen mert a Habsburgokkal háborúba keveredni, de szívesen megfizette azokat, akik ezt helyette, az ő érdekében megtették. A köztársaság államférfiai maguk is jól tudták ezt, egyikük Velencét azilumhoz hasonlította, melyhez segítségért, azaz pénzért fordul mindenki.[141] Ehhez az azilumhoz már Pfalzi Frigyes is megtalálta az utat, már királysága rövid idejében felajánlva szövetségét a köztársaságnak, anélkül azonban, hogy a Signoria udvarias levélen kívül egyéb választ adott volna, amely levélben azonban Bethlent is üdvözölte, mivel Frigyes követe is főként azzal próbálta Velence harci kedvét felélesztení, hogy Bethlen akcióinak hasznos voltát csillogtatta előtte. Tudjuk már, hogy Bethlen egy darabig Stájerországot szerette volna elfoglalni, s innen egyenes érintkezésbe lépni Velencével, amely esetre Zengget volt hajlandó ennek a magyar királyság területéből átengedni.

A velencei szövetség és a belőle várható pénzsegély a hainburgi tárgyalások meghiúsultával lett égetővé. 1621 tavaszán és őszén egymás után két követség útján is szorgalmazta ezt Bethlen a Signoriánál, amikor is az olaszul nem beszélő magyarok helyett született olasz megbízottai vitték a szót, akik kalandos múlt után állottak szolgálatába. A köztársaságnál, mely a Vatikán mellett legelőször fejlesztette ki a diplomáciai érintkezés formáit Európában, nem volt

nagy eset, ha idegen hatalmak követei fantasztikus ígéretekkel és követelésekkel jöttek. Az alaptalan túlzásokat az idegen követek írásbeli vagy szóbeli beadványaiban igen könnyen felismerték a velencei tanácsurak, a Savi, akiknek feladata volt írásban készíteni elő a válaszokat, melyek azután a Signoria és a Senato kritikáján is keresztülmentek.[142] A korszaknak divatos diplomáciai túlzásai tehát sehol sem találtak oly hűvös megítélésre, mint éppen Velencében. Itt egészen hiába léptek fel Bethlen követei messzeható tervekkel, melyekben pozitívum csak egy volt, az, amit éppen kértek, a köztársaság pénzsegélye, enélkül az egész terv semmit sem ért. Pedig ezek az olasz kalandorok fölényesen tudták a megsértődöttet játszani, mikor a köztársaság uroknak nem adta meg a királyi címet, majd pedig elragadó szavakkal ecsetelték a Bethlennel való összeköttetés előnyeit. A Valtellina ügye akkoriban közismert volt, egész Európa tudta, mennyire kellemetlen a köztársaságnak, hogy a milánói spanyolok megkezdték előnyomulásukat: ily módon kísérelvén meg az osztrák Habsburgokkal a közvetlen érintkezést. Bethlen javaslatai e kérdés körül forogtak: a köztársaság fizessen neki rendes havi zsoldot, s akkor ő megmenti a Valtellinát, vagy egyszerűen azáltal, hogy a császár csapatait leköti, vagy pedig, ha ez nem volna elég, maga is küldene sereget Stirián és Karinthián keresztül, melyeket elfoglal a császártól. Ezt a pozitív javaslatot azután mindennémű ígérettel, félig vagy egészen megmutatott jó reménységgel burkolta be, követei lelkes szónoklatokat tartottak, hogy Európa nem hajlandó tovább viselni a Habsburgok tűrhetetlen jármát, hogy ebben velök éreznek a csehek (akik már rég meghódoltak), Angolország, Németország s a hollandi tartományok; egyesek még azt is közölték a Signoriával, hogy Bethlennek a szultánnal szerződése van, mely szerint ez annyi törököt, tatárt küld neki segítségül, amennyit csak akar, de mindenesetre szívesen ad 200 000 embert – máskor viszont előadatta, hogy a törökkel nem is akar szövetséget, sőt ellenkezőleg, ő a kereszténység antemuraléja a pogányok ellenében, s már ezért is segítséget érdemel Velencétől. Velence urai csöndesen végighallgatták erdélyi szolgálatba állott földieiknek e handabandázását, melyet egyébnek nemigen minősíthettek, miután úgy a konstantinápolyi, mint a bécsi velencei követtől nagyon is pontos értesüléseik voltak Bethlen valóságos

helyzetéről. Hasonlóképpen le tudták szállítani a valóság színvonalára azt a hírt is, hogy Bethlen parancsainak nem kevesebb, mint 90 000 katona engedelmeskedik, még pedig 14 000 Morvában, 12 000 Batthyány alatt a Dunántúl, 30 000 maga Bethlen alatt, s a többi a kanizsai basa seregében. Követei még az akkor annyira divatos ragione di stato-t is előszedték, többször hivatkozva Velence legsajátosabb érdekeire, melyek természetesen Bethlenéivel mindenben megegyeznek.

A valóságban Velence egyelőre még reménykedett, hogy Valtellina ügyét a császár beavatkozásától mentesen fogja elintézhetni, s különben is ha szövetséges kellett, sokkal közelebbit és hatalmasabbat találhatott Savoyában és Franciaországban, melyekkel folytonosan tárgyalásban volt, és már 1623-ban szerződésre is lépett. Így azután a Bethlen-féle koncepció, mely szerint Magyarország, a harcias emberekben gazdag és Velence, a zsoldban gazdag, kiegészítik egymást, Velence részéről igen udvarias szavakban elutasíttatott, a köztársaság csak a csehek bukott vezérét, Thurn grófot vette szolgálatába, Bethlen pedig, bár az új hadviselés folyamán a velencei segélyre nagyon is szüksége volt, végül is kénytelen volt lemondani annak reményéről.[143]

Az európai hatalmak közül senki sem merészelvén háborúba lépni, utolsó reménységét a törökbe kellett vetnie, akinél a konfederáció közös követségének kimúlta után is állandóan próbálkozott segítségkéréssel. A portai basák személyes viszonyainak alapos ismerete, követeinek kiterjedt összeköttetései és nem utolsósorban nagy pénzbeli vesztegetései nem is egyszer hozták közel a reményt, hogy a porta csakugyan megsegíti; ígéretet kapott is néha, sőt egyszer a porta szerdárt is nevezett a magyarországi hadjáratra, anélkül hogy ennek a kinevezésnek bárminemű következményei lettek volna. A portának ekkor a lehetetlenséggel volt határos a császárral a békét felbontva újra kezdeni a tizenöt éves háborút. A húszesztendős II. Ozmán szultán uralkodása egyenes vonalban haladt a katasztrófa felé, mely 1623-ban következett be: ez volt az első szultán, akit janicsárlázadás taszított le trónjáról, és szolgáltatott ki gyilkosainak. Ozmán kétségtelenül lelki betegségben szenvedett, bár világos pillanataiban harcias lelkületet tanúsított, és Szolimán császárt tartotta mintaképének. Háborúban Szolimán páncélját

hordozta derekán, viszont szerette felső ruháit gyapottal is kitömni, hogy serege vállas, derekas voltán csodálkozzék. Lelki depresszióit a basák jól felhasználták befolyásuk növelésére, amíg ő hirtelen elhatározásból el nem küldte őket. Kormánya alatt egyik napról a másikra minden megtörténhetett, ez adott Bethlennek is reményt útjai elérésére, a valóságban azonban az egymást váltogató basák uralma semmi energiát nem tudott kitermelni, s legkevésbé azt a nagy elhatározást, mely a császárral való szakításhoz szükséges lett volna.

A portának különben is érdeke volt a császári békét fenntartani, amíg a lengyel zavarok évről évre újra felmerültek. Ezeket pedig részben Bethlen Gábor keltette fel, aki a moldvai vajdával, a kalandor, korábbi császári ágens, majd török követ Gratiani Gáspárral rossz viszonyban volt, benne a katolikus, Habsburg-barát lengyel hatalom exponensét látta, s ezért letételén munkálkodott a portánál. Az 1620-i hadjáratban, mikor Szkender basa Gratiani letételét végre akarta hajtani, ezt a lengyelek csakugyan megsegítették, de a lengyel sereg vesztett ütközet után, hosszú hősies visszavonulásban teljesen felőrlődött. A lengyelek meg voltak győződve, hogy régi ellenségük, Bethlen vette rá a törököt a hadjáratra, hazug híreivel, mint mondták egymásnak, és régi dühös szenvedélyével,[144] különben minden erejük megfeszítésével készültek a jövő esztendőre, világos lévén, hogy a Nagy Szolimánt majmoló Ozmán nem fog most otthon maradni. Ez az új lengyel hadjárat csakugyan elfoglalta a török birodalom minden erejét 1621 tavaszától késő őszéig, és nagy fáradalmaival, vérveszteségeivel előkészítője lőn a janicsárok lázadásának. A szultán a kocomi erősített táborba vonult lengyeleket, köztük a Ferdinándtól küldött 8000 főnyi német segélyhadat körülfogta ugyan, de hosszú véres harcok után kénytelen volt eredmény nélkül hazatérni. Bethlennek sikerült a csatlakozási parancsokat kijátszva távol maradni, csak Erdélyből kiküldött élelemmel segíté a szultáni sereget.

A török hatalom gyöngülésének volt a jele, hogy mindezen hadjáratokban a korábban csak előharcos jelleggel bíró tatár csapatok már jelentős szerepet játszottak, a kocimi harcokban Kantemir nogaji tatár kánnak már döntő szava is volt, s ugyancsak ő okozta a lengyeleknek a legsúlyosabb veszteséget, széles területekről

25 000 embert rabszolgaságba hajtva. A tatárok e használhatósága Bethlen éles szemét sem kerülte el, viszont neki megvolt az elfogulatlan politikai érzéke is, mely lehetővé tette az egyszer felismert előnynek érzelmi felfogásoktól független kihasználását. 1621 áprilisában követséget küld Galga krími kánhoz, s követének, Harasztosi Balázs diáknak utasításba adja, hogy tizenötezer tatárnyi segítséget kérjen, amit ha „őnagysága megcselekszik, mi is egy napon tízezer magyar forinttal megajándékozzuk", ami kétségtelenül igen jutányos üzlet lett volna, egy tatár egy forintba se került volna, mikor magyar vagy német zsoldos 3-5-10 forintba is belekerült havonta. Ha a kán eljön, alkalmas útja lesz a Havasalföldön át, onnan a Duna mellett fel, Titelnél át a vízen, Zombor, Pestre, onnan Bethlen táborába, aki aztán meg nem áll velük Prágáig, mert a cél, mondja, hogy „ellenségeinket keressék ők meg házoknál".[145] Harasztosi Balázs levelet is vitt a tatár kánhoz, melyben a rábeszélés eszközei közt ugyancsak megvillogtatta a rablóvezér szemei előtt a gazdag zsákmány ígéretét, mely Bethlen vezetése alatt várható: megemlítette, hogy mindent megtesz a hadjárat előkészítésére, hogy „jobb alkalmatossággal mehessünk az ellenségnek gazdag országára", ebből az útból több zsákmányuk lesz a tatároknak, mint akármely lengyel hadjáratból, mert, teszi hozzá, „oly gazdag országokban hordoznók, kikhez hasonlót soha a tatár nemzet nem látott, kinccsel, rabbal mindnyájan megrakodhatnának a vitézek".[146] Igaz ugyan, hogy mire a tatárok, Dselál mirza vezetése alatt, 1621 telére eljöttek, addigra a császári béke elkészült, s így reájuk semmi szükség nem lévén, Bethlen a tatrosi utat és egyéb hágókat bevágatta előlük, mintha hívatlan vendégek lettek volna, amiért Ozmán szultán meg is haragudott rája[147] – a dologból azonban így is csak kára lőn, mert a Harasztosival küldött levél Forgách Zsigmond nádor kezébe kerülvén, nyilvánosságra jutott, a császári publicisztika rögtön elterjesztette Európában, nem ok nélkül remélve ettől a Bethlen törökbarátsága miatt úgyis meglévő idegenkedés növekvését.

A török- és immár tatárbarátság erősen hatott a magyarságra is; az még Bocskay példája és Bethlen kísérletei után is csak kezdetén volt annak a fejlődésnek, mely később Thökölynek lehetővé tette tisztán a török hatalomra építeni nemzeti politikáját. A leplezetlen

törökbarátság miatt való elkeseredést mi sem jellemzi inkább, mint hogy Bethlen törökországi követei is egymás után ellene nyilatkoznak. Így Rimay János után Sövényfalvi Dániel, aki egyszerű ember, Bethlen emelte ki a semmiből, s most mégis bátorságot vesz magának, urát a török szövetség további követéséről lebeszélni. Mert ez csak hiábavaló biztatást hoz, írja, mert „higyje el nagyságod, ő felsége mellé semmi derekas segítség nem megyen", különben sem várható semmi jó a töröktől, ha egészen elszakadunk a keresztény világtól: „Nagyságos uram, a keresztyén ugyan keresztyén. Micsoda tartotta meg, Istenem uram, eddig szegény hazánkat, bizony nem az mi erőnk, nem az hegyek és havasok, nem az mi okosságunk, hanem az keresztyénségtől való félelem", most ez a közös ellenség örvend rajta, hogy „az keresztyénségnek opponáltuk magunkat, elszakadtunk tőlük, és így ha meg akar nyomorgatni, ki segít rajtunk? kinek könyörögjünk? miképpen ellenkezzünk?"[148] Nemcsak az egyszerű nép, de a diplomácia kitanult emberei sem tudják tovább követni Bethlent azon az úton, mely látszólag végképp elszakadt a kereszténységtől, és odakanyarodott a sokszázados pogány ellenséghez. Az 1621-i hadjárat kényszerű végének nem utolsósorban a nyilvánossá vált törökbarátság lőn az oka, ez adta Bethlen alvezérei kezébe a tollat, mely föllebbezés vagy halogatás lehetősége nélkül pontot tett a fejedelem első, három éven át húzódó támadásának végére.

Kilenc önállóan működő alvezére, köztük Kornis Zsigmond, aki Fehérhegynél parancsnokolt, Horvát István és Petneházi István, a felső-magyarországi és morvai harcok bátor vezérei, közösen aláírt könyörgéssel fordulnak hozzá, és elmondják, hogy a rájuk bízott hadak szörnyen kedvetlenek a tovább való hadakozásra, sőt ez ellen protestálnak is, még hópénzüket se akarják felvenni, s mindez, ha tovább tart, „szegény hazánknak utolsó veszedelemre jutását jelenti", s ezért kérik, kösse meg minél előbb a békességet. Főindokuk pedig e bizonyára erősen fegyelemsértő lépésnél a töröktől való félelem: az ország nyomorúságáról beszélve végül saját sorsukat is megemlítik: „magunk is peniglen (felséged kegyelmesen megbocsássa) ennyi esztendőtől fogván édes hazánkat, szerelmes házunk népét, gyermekeinket otthagyván ilyen szörnyű halálos időben az pogány nemzetségnek szomszédságában és bizonytalan

barátságában mint hagyhassuk, felséged kegyelmesen megítélheti".[149]

Szerényebben nem lehetett volna figyelmeztetni a fejedelmet, hogy útjától, melyre térni látszott, a magyarság széles tömegei irtóznak. Kiindulásakor, harmadéve, senki se tudott török veszedelemről, most pedig a legbátrabbak szíve is remegett a pogánynak szomszédságában. A történetíró mély szemrehányás indokait találhatna mindebben, ha nem tudná, amit Kornisék és Petneházyék nem tudtak, hogy ti. Bethlen a török segély után járva éppenséggel nem szakítá el a kereszténységhez fűződő kapcsokat.

A háború folyton folyt ugyan, az erdélyi seregek nemcsak Morvaországban pusztíták el a császár híveinek birtokait, hanem Sziléziáig is elkalandoztak, ahol Bethlen szövetségre talált János György jägerndorfi őrgrófban, a brandenburgi választó fiában, korábban Strassburg protestáns, de a katolikus szomszédoktól elűzött püspökében. Ez volt az egyetlen, aki a cseh tartományokban a felkelés zászlaját még fenntartotta, s mikor a megszálló szász választó seregével szemben már nem tudott védekezni, több ezerből álló seregével 1621 augusztusában Magyarországra vonult, és Bethlen vezetése alá adta magát. Döntő siker azonban így is kilátástalan volt, hiszen még Pozsonyt sem sikerült Bethlennek hosszas ostrommal sem elfoglalnia, annál kevésbé gondolhatott a két év előtti bécsi expedíció megismétlésére. Így a hadi helyzet kilátástalansága nem kevésbé sürgette a békét, mint a saját táborában mutatkozó elégületlenség és a külföldi segély elmaradása; üzenetei a császári udvarba, a magyar tanácshoz már a nyár elejétől kezdve egymást érték: még a Nagyszombatban elfogott jezsuitákat, köztük Káldy Györgyöt is azzal bocsátotta el a császárhoz, hogy a béke ügyét előremozdítsák, míg végre 1621 októberében a két fél legtekintélyesebb emberei, Pázmány, Esterházy és a több német, Bethlen részéről Thurzó Imre, összeülhettek Nikolsburgban a béke megbeszélésére. Az ifjú Thurzó, a béke lelkes előmozdítója, pár nap múlva ugyan, huszonhárom éves korában meghalt, helyét Thurzó Szaniszló hasonló békevággyal foglalta el, s a szerződés végleges szövege most már gyorsan, 1622. január 6-ára, el is készült.

A tárgyalások most is túlnyomó részben Bethlen személyes ki-

elégítése körül forogtak, melynek nagy méltányossági alapot szerzett az, hogy némi vonakodás után hajlandó volt a magyar királyi címről lemondani, ha ennek fejében illően kielégítik. Az alkudozás most is a szokásos nehézkes formákban ment végbe: mindegyik fél elfogadhatatlan követelésekkel lépett fel, s abból csak lépésről lépésre engedett. A vallás szempontjából nem annyira a protestáns, mint a katolikus egyház dolgai szerepeltek: Bethlen a neki átadandó területeken az egyházi javak szekularizálását követelte, Pázmány pedig ezt visszautasítva, a katolikus vallás szabad gyakorlását akarta biztosítani e vármegyékben is. A magyar rendi kívánságok nemcsak hogy egészen mellékes szerepet játszottak, melyeken egyik fél sem indult fel, de magukban véve is igen szerények voltak: az 1606, 1608-i engedmények megerősítését, Ferdinánd választási feltételeinek törvénybe iktatását, amnesztiát, a végvári katonaság rendes fizetését követelték, csupa oly természetes dolgokat, melyeknek artikulusba vételét bármely békés országgyűlés elérhette volna; ezeken kívül a jezsuiták kitiltása, az egyházi rend országgyűlési képviseletének megszorítása voltak a legszélsőbb feltételek, mely utóbbiakkal azonban a béketárgyalások komolyan nem is foglalkoztak.[150] Politikai és területi kérdések teljességgel kizárták a vallási dolgok iránti érdeklődést, s úgy a nikolsburgi béketárgyalások menete, mint maga a kész békeszerződés is, a protestáns kívánságoknak a felkelés korábbi idejéhez képest nagymérvű visszafejlődését mutatja.

A háború kezdetén, a prédikátoraiktól vezetett felső-magyarországi csapatok hatalmas lendülete egészen más határozatokat hozatott az 1619. pozsonyi országgyűléssel, melyen, tudjuk, Alvinczi Péternek és protestáns egyházi társainak személyesen is nagy befolyásuk volt. Ez az országgyűlés törvénybe iktatta a templomok, temetések, harangok használatára nézve a protestáns követelést, s ezzel a katolikus templomoknak a kegyúr akarata ellenére is lehetővé tette a jobbágyok kívánságára leendő protestantizálását. Ennek a magában véve is nevezetes újításnak nagy jelentőségű szankciót is szerzett azzal, hogy cseh mintára defenzorok választását mondta ki – mind a négy főkapitányságnak megfelelő kerületben mind a három felekezet: ágostai, helvét, katolikus, négy-négy

defenzort választ, ezek elé kerülnek a templom, temető, harang használatát illető panaszok, melyekre ők a vármegyei hatóság segélyével akár jószágvesztés büntetését is kimondhatják. A pozsonyi országgyűlés egyúttal elrendelte a katolikusoktól lefoglalt templomok visszaadását és mint már tudjuk, az egyházi birtokok teljes szekularizálását. A következő, 1620. tavaszi besztercebányai országgyűlés még tovább haladt ezen az úton, mert megszüntetve az egrin, nyitrain és győrin kívül a katolikus püspökségeket, kimondta, hogy e három püspököt is a királyi tanács segélyével Bethlen, mint magyar király nevezze ki, s nem lévén egyházi vagyon többé, ők a kincstártól évi kétezer forint fizetésben részesüljenek. Mindkét országgyűlés határozatait törvényerőre emelvén Bethlen jóváhagyása, csak természetesnek tarthatnók, hogy a béketárgyalások során úgy Bethlen, mint a magyar rendek megpróbálták ezen országgyűlési artikulusok elismertetését kieszközölni a császár és magyarjai részéről. Hogy ez nem történt meg, abban csak kis részben felelősek a magyar rendek, akik egy Bethlentől összehívott új, eperjesi, majd kassai országgyűlésből kiküldöttek ugyan néhány tagot a fejedelem mellé, a béketárgyalásoknak figyelemmel kísérésére, ezeknek azonban a fejedelem erős egyénisége mellett jóformán semmi szerepük nem lehetett. Amint Bethlen volt az, aki a hainburgi, majd nikolsburgi tárgyalások során eréllyel harcolt a területi kérdésekben, ugyancsak őneki kell tulajdonítanunk, hogy a vallási kérdések, a fenti artikulusok Nikolsburgban még csak meg sem említtettek. Kétségtelen, hogy a pozsonyi és besztercebányai törvények a katolikus egyháznak nemcsak anyagi alapjait, de belső berendezését is megtámadták, amennyiben a püspöki kinevezést protestáns fejedelemre és annak természetesen protestáns többségű tanácsára ruházták; az is kétségtelen, hogy a katolikus vallásgyakorlat szabadságát ily erősen támadó artikulusokat csak protestáns többségű országgyűléseken lehetett elfogadni, ahol a katolikusok, mint az egész egyházi rend is, távol voltak, s aki a világiak közül megjelent, a fejedelem fegyveres tekintélye által akadályozva volt véleménye nyilvánításában: mindezt Bethlen bizonyára tudta, s így azzal is tisztában volt, hogy az ő két országgyűlésének vallási artikulusait a Pázmány és Esterházy, meg Dietrichstein bíbornok vezetése alatt álló császári békedelegáció soha-

sem fogja elfogadni; feltehető tehát, hogy józan belátás, a lehetőségek mérlegelése, a szükségtelen komplikációk kikerülésének vágya tartották vissza e kérdések felvetésétől.

Lehetséges, hogy ezen indokok is vezették a vallási kérdés fel nem vetésében, elmellőzésében, de itt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy már támadásának indokai közt is alig, csak másod-, harmadfokon szerepelt a vallási kérdés, a protestáns vallásgyakorlat szabadságának ügye. Érthető tehát, ha ez elsősorban politikai természetű támadást hasonlóképpen politikai jellegű béketárgyalások és békeszöveg fejezték be, és hogy a vallási sérelmek a háború kitörésekor, befejezésekor pedig a vallási követelések igen szerény szerepet játszottak. Amint Bethlen nem a vallásszabadság elvont teóriájáért, hanem a korszak adott viszonyaiban gyökerező politikai követelésekért szállott harcba, úgy békekötése sem célozza a protestáns vallásgyakorlat szabadságát vagy annak bárminemű kibővítését. Látni fogjuk, hogy a templom, temető és harang ügye egész későbbi uralkodása alatt sem szerepel többé, későbbi békeszerződéseiben sem tér ki rájuk, és Rákóczi Györgynek kellett jönnie 1643-i támadásával, hogy a protestánsok e régi kívánságát újra felkarolja, s a linzi békében megvalósítsa. A nikolsburgi békének Bethlentől Nagyszombatban történt aláírása után Thurzó Szaniszló és tárgyaló társai 1622. január 12-én külön tiltakozó oklevelet adtak ugyan ki, de ebben távolról sem a pozsonyi és besztercebányai radikális követeléseket ismételték, hanem csak az ellen tiltakoztak, ha netalán a meglévő vallási törvényeket a katolikusok nem Mátyás főhercegnek 1606. szeptember 25-i nyilatkozata értelmében akarnák interpretálni, amely nyilatkozatot a bécsi békének a „katolikus vallás sérelme nélkül" kifejezésétől elvett minden, a protestánsok ártalmára használható értelmet.[151] A nikolsburgi császári biztosok nem lévén hajlandók ezt a Mátyás-féle deklarációt újból kiadatni, Thurzó Szaniszlóék attól tartottak, hogy az 1606, 1608. és 1618-i vallási rendelkezések a Mátyás-féle értelmezésnél szűkebb, szigorított értelemben lesznek ezután végrehajtva. Tehát ez az utólagos protestáció, távol attól, hogy Pozsony és Besztercebánya szélsőséges határozatait képviselné, csak annak akarta elejét venni, nehogy a protestánsok szabad vallásgyakorlata a fölkelést megelőző gyakorlathoz képest is korlátoztassék.

A háromesztendős küzdelem, végső eredményében a protestáns vallásgyakorlat számára semmi új jogot nem hozott, lényegben a békeszerződés után, az 1622-i magyar országgyűlés ott folytatta a vallási dolgokat, ahol az 1618-i és 1619-i elhagyta.

Mégis tévednénk, ha azt hinnők, hogy Bethlen támadása és makacs küzdelme semmivel sem erősítette a magyar protestantizmus helyzetét. Politikának és vallásnak akkori sajátságos összefüggéseit ismerve, természetesnek kell tartanunk, hogy Bethlennek, a protestáns fejedelemnek minden hatalmi gyarapodása, területi terjeszkedése a protestantizmus erősödését szolgálta. Az ő személye ekkor magában véve is protestáns hatalmat jelentett, s ha most a nikolsburgi béke nemcsak biztosítá őt Erdély birtokában, melytől a pozsonyi és bécsi kormányok korábban oly állhatatosan meg akarták fosztani, hanem élethossziglan neki adta Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaújvár hét vármegyéjét, Kassa városával együtt, német birodalmi hercegi címet, családjának Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket biztosítá, Munkácsot örökjogon, Ecsedet zálogba beírta, a területén levő végvárak fenntartására a német birodalmi adóból évi 50 000 forintot ígért: akkor mindez nemcsak az ő méltóságát, hanem a protestantizmus erejét is gyarapította. Hét keleti vármegye került most protestáns uralom alá, s bennük már nem a protestáns vallásnak, hanem csak a katolikusnak szabadsága lehetett kérdéses, ezért mondta ki e területekre a békeszerződés a katolikus vallás szabad gyakorlatát.

Bethlen Gábor kiadta a szent koronát, lemondott a magyar királyi címről, lemondott a protestáns vallásgyakorlat további biztosításáról a magyar királyság területén, de ezek fejében megalkotta saját vezetése alatt a területében szinte megkétszereződött új protestáns erdélyi hatalmat.

Ötödik fejezet

A TETŐPONTON

1. Az egyéniség és kifejezésformái

A nikolsburgi béke, ez a papirosokmány, mely az akkori felfogás szerint csak ideig-óráig, a viszonyok változtáig bírhatott érvénynyel, magában véve nem tudta volna megalapozni Bethlen Gábor hatalmi állását, ha ez már a béke megkötésekor rég készen nem lett volna. Bethlent nem Ferdinánd és a nyugati magyarok elismerése tette tekintélyes fejedelemmé, nem a birodalmi hercegi cím, de még a hercegségek és vármegyék birtoka sem, amellyel a szerződés megajándékozta, az ő tekintélyét és tényleges hatalmát megalapítá már az ő háromesztendős küzdelme, s benne egyéniségének sajátos megmutatkozása. Bethlen valóban a kortársak szeme előtt nő személyi tulajdonságainak kifejtésében, mióta erre támadása teret és mozgási szabadságot adott néki. Átalakulását ha megfigyeljük, nem is annyira a kis erdélyi fejedelemtől és török vazallustól a Közép-Európa ügyeiben döntő jelentőséget nyert nagyhatalmú dinasztáig vezető út a nevezetes, mint inkább az a másik, amelyen ő egyszerű főúrból, magánemberből valódi szuverénné fejlődött.

Ebben a régi században, melytől a demokrácia minden fogalma idegen, amelyben az individualizmus is csak a társadalom legmagasabb fokain kezd még bontakozni, rendkívüli jelentősége van annak, ha valaki társadalmi osztályából tudatosan, készakarva, a körülmények felhasználásával az uralkodónak magányos magaslatára emelkedik. A fejedelemség nemcsak megsokszorozhatta hordozójának energiáit, nemcsak teret nyitott akcióképességének, de egyúttal lehetővé tette neki, hogy tehetségeit egészen új mezőkön fejlessze ki. Bethlen tehetséges és jellemes kortársát, Esterházy Miklóst csupán azáltal is messze túlhaladta, hogy fejedelemmé lett, amíg ez, bár mint nádor az anyagi hatalomnak nem csekély mértékével rendelkezett, mégis egész életében alattvaló, szolga maradt.

Pázmánynak ezt a függetlenséget, mit Esterházytól megtagadott a sors, egyházi mivolta és a katolikus hierarchia magas állásai szerezték meg, amelyek birtokában ő is elérte azt a nagy formátumot, melyet e korban világiaknak csak a fejedelmi méltóság adhatott.

Az egyéniségnek e legmagasabb, fejedelmi fokra emelkedését a háromesztendős küzdelem során folyton szemmel kísérhetjük. A támadás elhatározásától és előkészítésétől kezdve a katonai, politikai és diplomáciai vezetés kizárólag az ő kezében van, tanácsát senkinek nem kéri ki, hacsak azért nem, hogy kész elhatározásait utólag elfogadtassa. Mindenütt az ő akarata uralkodik, immár azzal a kizárólagossággal, azzal az ellentmondást nem tűrő határozottsággal, mely a korszak fejedelmeinek tulajdona, legyenek ezek több-kevesebb szuverenitással bíró német rendi fejedelmek, vagy pedig szuverenitás nélküli, de tényleges hatalommal annál inkább rendelkező nagyurak, mint például Richelieu, Buckingham vagy Wallenstein. A kibontakozásnak ez új, egyéni irányát az alattvalók eleinte nem veszik észre, innen van, hogy Bethlen kénytelen őket nem is egyszer figyelmeztetni arra a tiszteletre, mellyel vele szemben tartoznak. Ilyen figyelmeztetésre annál inkább szükség van, mert az erdélyi fejedelmi tiszt az utóbbi évtizedekben éppenséggel nem emelte ki viselőjét a főurak tömegéből, igazi szuverenitást János Zsigmond óta tulajdonképpen senki sem gyakorolt. Bethlen kioktatja tehát alattvalóit, hogy „nem volnék játszótársa senkinek", tehát nem is szenvedheti, ha parancsolatának valaki nem enged[152] – ilyen megokolását a fejedelem iránt tartozó engedelmességnek született szuverén aligha mondhatta, csakis olyan, akit még nem régen alattvalói magukhoz hasonlónak tartottak. Hasonlóképpen fáradságába kerül egyes előjogokat elismertetnie, amelyek pedig az igazi fejedelmeknél, például a Habsburgoknál természetesek voltak. Így kell alattvalóival szemben magának formuláznia azt az „írott vitézlő törvényt", mely szerint „minden főrab az fejedelemé, valamelyet az fizetett hadak fognak, kik fejedelem fizetésén vagynak". Ez volt Rudolf császárnak is joga, aki alatt, ha valami főtörököt fogtak a magyar urak, kötelesek voltak fizetés, váltságdíj nélkül a császárnak adni, ugyanily jogokat gyakorolt Bocskay fejedelem is, csak éppen tőle tagadják meg fizetett szolgái, alvezérei, akikkel ily esetekben igen szigorúan lépett fel.[153] Általában, minél újabb

keletű a fejedelmi hatalom, annál inkább kell azt folyton hangsúlyozni, ezért tart ő is gyakorta előadást a fejedelemség kötelességeiről, hogy azok szerint mi illendő és mi nem, hogy fejedelmi tisztét úgy kell viselnie, nehogy Isten és világ előtt méltán vádoltathassék gondviseletlenség vétkével. Ezért van neki joga még keményebb szókra is, az engedetlenség és restség eltávoztatására és a „haza szolgálatjának oltalmazására".[154]

Erdélyi fejedelmi szuverenitás – Bocskay rövid uralmát leszámítva – Bethlen Gáborig ismeretlen fogalom volt. Az ő elődjei nemcsak kivétel nélkül elismerték a habsburgi magyar király szuverenitását, eleinte nyilvánosan is, később titkos szerződésekben, de ettől függetlenül nem vették igénybe saját fejedelmi személyük számára a felségjogoknak azon teljességét, mely ekkor már, a római jogi teóriák terjedése folytán, minden nyugati trón megszilárdulásának alapja, leghatékonyabb segédeszköze volt. A magyarok közt a szuverenitás fogalmai ekkor is a szent korona járulékai voltak, az erdélyi fejedelemségben nem is fejlődhetett ki külön, a szent koronától független szuverenitás. Az erdélyi fejedelem Zápolyai János és fia óta igazi primus inter pares volt, nagy főúri családnak tagja, hasonló nagy családok fiai között, az alattvalók köztudatában még személyének sérthetetlensége sem élt, innen a folytonos összeesküvések a fejedelmek élete ellen akkor, amikor a magyar királyságban az uralkodó felségét az emberek rossz szóval is alig merik érinteni. Az erdélyi fejedelemnek ezt a hiányzó szuveréni tekintélyt Bethlen Gábor szerezte meg, az ő nagy formátumú egyénisége az első (és szinte egyetlen), mely Erdély trónjának is biztosítani tudta a szuverenitással járó előjogokat és személyes tiszteletet.

Ez az erdélyi szuverenitás Bethlen Gábor személyében kitűnőleg protestáns jellegű, az ő reformált hitű prédikátorai, udvari papjai képezik ki, szoros kapcsolatban a protestáns Nyugaton uralkodó felfogással, s elsősorban pedig református hittételekkel megalapozva. A kálvini reformáció, melynek támadásra mindenkor kész energiáit szeretik a jezsuita rend állandó harci készenlétével összehasonlítani, egyházpolitikai elmélkedéseiben a világi hatalmat erős gyökerekkel ereszté le az egyházi talajba, a fejedelem kötelességeit és jogait mindenekelőtt vallási parancsokból vezetve le. Ehhez képest Bethlen Gábor fejedelmi hatalma is elsősorban vallási vonat-

kozású: eredeténél és végső céljánál egyaránt Isten rendeletét látják a kortársak, akik egyházi vonatkozásoktól elvált világi hatalmat sem a protestáns, sem a katolikus félen nem tudnak még elképzelni. Laicizált világi hatalom ismeretlen az egész akkori Európában, így érthető, ha Bethlen új szuverenitásának igazolását és egyúttal határait is református hittételekben találjuk meg.

Lipsiai Pál debreceni könyvnyomtató 1616-ban újra kiadta a helvét hitvallásnak magyar fordítását, melyet Szenci Csena Péter készített Oppenheimben, a pfalzi választófejedelem területén, Szenci Molnár Albert támogatásával. Az új hazai kiadást Bethlen Gábor sürgette és támogatta, mert hiszen a „magyar nemzet még ez ideig nagy része nem tudta és nem olvasta ez vallást". Ebből a fordításból idézzük a helvét hitvallás harmincadik részét, mely a fejedelemségnek fogalmát, értelmét, jogosultságát és kötelességeit magyarázza.

„Mindennemű fejedelemség Istentől rendeltetett az emberi nemzetnek békességére és csöndességére és úgy, hogy az világon legfőbb hele legyen. És ha ellensége lejend az Anyaszentegyháznak, föiötte igen megbánthatja és háboríthatja azt, ha penig jóakarója és igyan tagja az Ecclesiának, hasznos lészen az Anyaszentegyháznak, mint főtag, ki annak sokat használhat és azt szépen is segítheti." A fejedelemség viselőjének békesség a főkötelessége és ezt eléri az anyaszentegyház szerint való keresztyén, istenfélő élettel, valamint „ha az igazságnak predikálását és az igaz hitöt promoveálja (előmozdítja), az hazugságot és idegen isteni tiszteletet minden hitetlenséggel és bálványozással együtt kiirtja és az Istennek ecclesiáját oltalmazza. Mert tanítjuk, hogy az hitnek gondgya főképen néz az szent fejedelemre. Tartsa azért kezében az Isten igéjét és hogy az ellenköző dolog ne taníttassék, gondot viseljen."

Ebből a kötelezettségből a fejedelemre nézve a háborúnak és békének vallásos megkötöttsége származik: „Azért az Istennek kardját kivonja minden gonosztévőkre, pártütőkre, tolvajokra avagy gyilkosokra, nyomorgatókra, káromlókra, hamis hitöekre és mindazokra, kiket az Úr megbüntetni és meg is öletni parancsolt. Megtiltson minden szófogadatlan eretnekeket is (azkik valóban eretnekek), kik az Istennek fölséges voltát káromlani és az Istennek Ecclésiáját háborgatni, sőt elveszteni nem szünnek meg. Hogyha szükséges haddal is az népnek megmaradását oltalmazni,

hadat támasszon az Úrnak nevében, csak hogy először békességet keressen minden módon és semmiképen meg nem tarthatja az övéit, hanem csak had által. És mikor ezeket az Magistratus hitből cselekszi és ő cselekedetivel mint jókkal szolgál az Istennek és áldást vészen az Úrtól."[155]

A világi politika praktikumára nézve mindebből a fejedelemnek vallási megkötöttsége következik, mely a helvét hitvallástól ilyképpen megszabva, semmivel sem kevésbé szigorú, mint az a megkötöttség, melyben II. Ferdinánd, a hithű katolikus császár intézte világi politikai ügyeit. A reformált hitű fejedelemnek, bár távolról sincs egyházával oly szerves összeköttetésben, mint a lutheránus „püspökfejedelmek", egyházi kötelessége vallásának fenntartása, terjesztése, mindennemű világi eszközzel, még háború által is: az egyház megmaradásáért hadat kell támasztania az Úr nevében. Viszont ennek az egyházi parancsnak kiegészítését képezi az akkori magyar protestantizmus teológiai irodalmában hasonlóképpen előjövő parancs, mely szerint egyházellenes fejedelemnek, aki az egyházat el akarja nyomni, nem tartozik senki többé engedelmességgel. Amint ezt pl. Kecskeméti János, kállai prédikátor 1615-ben felvetette: „Szabad-e pogány és istentelen fejedelemnek engedni? Ha az pogány és istentelen fejedelem parancsol és kíván oly dolgot, mely az keresztyéni szabadsággal és Isten igéjével s tisztességével ellenkezik, nem szabad és nem köteles engedni, sőt az Szent Pál reguláját kell ez ellen megtartani", ki azt mondja: „Melius est obedire Deo, quam hominibus", – elég baj, teszi hozzá, hogy „ez mostani időben mely keveset gondoljanak az emberek mind az Isten igéjével, mind pedig lelkek ismereteivel, úgyannyira, hogy az birodalom alatt levő emberek az ű tisztviselőjüknek szabadságosan engednek lelkök ismereti ellen is" – félelemért, barátságért, kedvért, ajándékért.[156]

Ezeket a gondolatsorokat kell tekintetbe vennünk, ha Bethlen Gábor új erdélyi szuverenitását és annak az ő lelkében való tükröződését meg akarjuk érteni. A protestantizmusnak e vallásilag indikált felfogása már csírájában hordozta az oppozíciót a szent koronának középkori, kizáróan katolikus jellegű tekintélyével szemben. Itt két folyamat esik egybe, egymást kölcsönösen erősítve. Az egyik Erdélynek a magyar szent korona alól való felszabadulása,

mely Bocskay István gondolata, s utána Bethlen próbálja kifejleszteni; a másik az a protestáns felsőbbségi tan, mely a katolikus magyar király ellen irányul, s melynek a protestáns egyházi férfiak nyilatkozatai, prédikációi, s nem utolsósorban a Querela Hungariae panaszai adnak folyton növekvő energiákat. A kettőnek egybefolyó hangjai folyton erősbödve viszik és adják át későbbi nemzedékeknek a hírt Bethlen Gábor protestáns és erdélyi szuverenitásáról, melynek képe azután mindenkor megelevenedik, amikor a nemzettest egységében szakadás, az ősi királyság elleni oppozíció jön létre.

Ez a magyar földön eddig ismeretlen protestáns szuverenitás a korszak felfogásához képest szinte egészen korláttalan, abszolutisztikus természetű. Amint az erdélyi államból hiányzik centrumként a szent korona, éppen úgy hiányzik belőle annak állandó korlátozója, a magyar rendiség. Erdélyben nincsenek rendek, csak három nemzet, három külön, önmagának élő csoportosulás, melyek csak a fejedelem parancsára mozdulnak meg közcélok érdekében. A fejedelmi hatalomnak távolról sincsenek oly korlátai, mint a nyugati királyságban, igazságszolgáltatás, hadvezetés, pénzügyek az ő kezében vannak, s ha katonasága van – darabontjai nemcsak testőrség, de egyúttal országos haderő is –, akkor mindenki fejet hajt neki. Politikai oppozíciónak nemcsak szervezete nincs, de a népességben hajlamosság sem található a protestáns fejedelem isteni eredetű jogait megtámadni. Ismeretes I. Jakab angol királynak fia számára írt oktató munkája a fejedelem tisztéről, amely a protestáns abszolutizmusnak, sőt legitimizmusnak e korbeli legmerevebb összefoglalása; ez a munka szintén közkézen forgott Magyarországon, Szepsi Korocz György, Bocskay egykori íródeákja fordításában, ellátva Szenci Molnár Albertnek, Bethlen jó emberének bevezető verseivel. Jakab király, a protestantizmusnak nagy tekintélye, itt a nép és király viszonyában az előbbit tökéletesen passzívnak, az utóbbit irányítónak, mindent cselekvőnek rajzolja: a király igyekezetét arra igazgassa és vezérelje, hogy „az alatta való népnek megmaradására és épületire szolgáljon és hogy az szép törvényeket kiosztván ő közéjek, ez nép csendesben és békességben megtartassék". A jó törvényeket a nép javára a királynak kell hoznia az országgyűlésen, mely utóbbit csak komoly törvényhozás kedvéért

ajánlatos összehívni, nem pedig valami magánszemélyek érdekében, s így is minél ritkábban. Fő maximája, hogy az „együgyű szegény község" szabadon panaszolkodhassék, de egyúttal megakadályoztassék, hogy a „gonoszok, néminemű demokratia, azaz, az köznépnek uralkodása felől kezdjenek gondolkodni magokban és így a fejedelemségeket hátra akarják vetni".[157]

Bethlen Gábor, majd szinte ezerre menő ránk maradt levelében szokatlanul beszédes fejedelem – aki szívesen szól fejedelmi kötelességeiről és uralkodási maximáiról. Vallási vonatkozású nyilatkozataiban a protestáns fejedelem szólal meg, aki magasabb parancsnak engedelmeskedve tör céljaira, köztük elsősorban a protestáns egyház, az ő egyháza erősbödésére. Ez természetes is, amit ha tekintetbe veszünk, tudni fogjuk, hogy a vallás szabadságát követelő kifejezései mindenkor protestáns értelemben veendők: a helvét hitvallású és Magyarországon az ágostai protestáns felekezetek szabad vallásgyakorlatainak érdekében. De nem kevésbé hibás volna, ha a magyar szabadságra vonatkozó kifejezéseit vennők a szónak mai értelmében, amikor szabadság csak az egész magyar közösségre, az egész nemzetre gyökereztethető, s fogalmából magyar területek vagy népességek nem zárhatók ki. Bethlennél a magyar szabadság a protestáns magyarokra korlátozódik, a katolikus magyarok kizáratnak belőle, vagyis mindazok, akik a nyugati királyhoz ragaszkodva a protestáns érdekeknek ellene szegülnek. Azaz a nemzet politikai gondolkodásában és egyúttal frazeológiájában is végbement immár a gyökeres szakadás, hasonlóan a vallási gondolkodáshoz: amint vallási kifejezéseken, ugyanazon kifejezéseken mindkét fél mást, egymással ellentettet ért, úgy különbözik értelemben a politikai szabadság is, ha azt protestáns, Bethlen vagy katolikus, mondjuk: Esterházy alkalmazza. Esterházy frazeológiájában éppoly bőséggel merülnek fel a magyar szabadságot illető kifejezések, de mindenkor olyképpen, hogy annak elnyomói az erdélyiek, maga Bethlen Gábor. Ő a magyar szabadság végveszedelmének tartja Bethlen támadását, mert éppen ez sérti a szabad királyválasztás jogát; Bethlen választás nélkül is Magyarország fejedelmének hívja magát „fegyverrel vonván minden rendeket maga kötelességére"; ugyancsak Bethlen sérti a magyar szabadságot, mikor jogtalanul proskribáltat, sokak jószágát elveszi és másoknak adja min-

den per és perbeli ítélet nélkül, mikor az egyik rendet totaliter extirpálja az országból, s mikor a szabadon választott koronás király megvetésével azt akarja, hogy „egyszer megkoronázott urunkat, fejedelmünket cseréljük el egy török-feltartott és nevelt rabon, ki most is jármában az töröknek" és így tovább, Bethlennek összes török érintkezéseit szemére hányva, mint a magyar szabadság elleni bűnöket.[158]

Vallási szabadságnak így szegzik ellene a saját vallási szabadságukat, mely kizárja a másikét, politikai szabadságnak a saját politikai szabadságukat, mely szintén ellene mond a másikénak. Itt a kifejezésnek mélyére tekintve, a szakadék mélységét is megmérhetjük, mely a két koncepciót egymástól elválasztja, s amely lehetetlenné teszi, hogy bármelyik politikában is az egész magyarság, a nemzeti egység képviselőjét ünnepeljük. A nemzeti egység mintha visszavonhatatlanul elveszett volna, szintézis a két, egymás ellen fordult törekvés között hosszú időre most válik először lehetetlenné. Korábban, Bethlen uralkodása előtt még voltak némi kilátásai a nyugati magyarságtól kiinduló egységesítő mozgalomnak: hiszen Bocskay rövid függetlenségét még epizódnak lehetett tartani, mely után talán újból sikerülni fog egyesíteni a kettészakadt területet – most azonban, miután Bethlen annyi sikerrel mutatta be az ő új Erdélyének életerejét és békekötésében oly súlyosan megcsonkítá a nyugati királyságot, ez utóbbinak végképp le kellett mondania a szintézis újabb kísérletéről. Esterházy és Pázmány, bármily expeditív is észjárásuk, többé nem próbálják meg Erdély visszacsatolását, leszámolnak a protestáns erdélyi szuverenitással, mely legföljebb külsőleg rendelhető a szent korona alá, mellyel ellentétben fejlődött ki. Viszont Erdély sem elég erős arra, hogy az erők egybefogását, a nemzeti szintézist Keletről próbálná meg – erre való teljes alkalmatlanságát leginkább az dokumentálja, hogy úgy Bethlen, mint utóda, I. Rákóczi György csak újabb magyar területek leszakításához tudnak nekilendülni, az egész: sok nekik, nem tudnának mit csinálni vele. Egyedül Bethlennek fantáziája, valóságos erő híján, próbálja meg egész Magyarországot valamiféle viszonyban hozzákapcsolni a protestáns erdélyi szuverenitáshoz, amint azt alább látni fogjuk.

A nemzeti élet egysége szempontjából egyik félt sem fogadhat-

juk el tehát a nagy emberi és nemzeti jogok előharcosának, mindkettő egy végzetesen szétszakadt nemzet egyik vagy másik felének alkotásra most alig képes képviselője. Mind e tényleges ellentéteken felül azonban úgy Bethlen Gábor, mint nagy nyugati ellenfelei egyképpen utódai a 16. század magyarjának, aki a török nyomása alatt éles tudatossággal ébredt rá az ő magyarságára és valami egészen új, fájdalmas szívbeli hazaszeretetre. A 16. század magyarja az, akibe belenyillalik a haza sorsán való fájdalom, aki a magyarok közti összefüggést keserű és szent dolognak érzi, mely egymás iránt szeretetet és kötelességteljesítést és önfeláldozást követel. A heroikum magaslatáig emelkedett ez az érzés Zrínyi Miklósban, aki Szigetbe zárkózott, hogy az „édes hazáért", a fájdalmas kollektivitásért ontsa ott vérét és áldozza életét. Őutána, talán Balassa Bálint verseinek közvetítésével is, úgy az érzelem, mint kifejezésmódja elterjed az egész országban, s ugyanazt az egységes hazafias frazeológiát találjuk meg a 17. századnak egymást marcangoló magyar pártjainál, ahol a kifejezések bár nem képesek többé valóságos nemzeti egységet alkotni, mégis őszinte, lélekből fakadó kifejezések. Ezt az egyetemes hazafias frazeológiát teljes kifejlésében találjuk meg Bethlen Gábornál, azon különbséggel, hogy míg a 16. század embere a török hódításra vonatkoztatva érezte a magyar hazafiság súlyát oly édesnek és oly keserűnek, melyért vérét is kell ontania, addig Bethlen, s utána a 17. század keleti magyarja a nyugati fél elleni küzdelemben érzi ugyanezen érzelmeket és használja ugyanazon kifejezéseket. Azok a szavak, melyek Zrínyi Miklós ajkain az egységes magyarságnak török elleni lendületét vitték előre, ma már a koronás király, a papi rend, a nyugati egész magyarság ellen szólnak, és nem képviselve többé a nemzeti és keresztény egységet a török ellenében, valóságos tartalmukban kétségtelenül megfogyatkoztak. Így mondja, Nyugat elleni éllel Bethlen: „Az nemes Magyarország, nekem szerelmes nemzetem, kiért örömest meghalok, megbántatott sokképpen koronás királytól és az papi rendtől", kiindulásakor pedig lelkes kifejezésekkel biztatja a felső-magyarországi urakat a fölkelésre: „Minthogy én is minden elmémet, kicsin erőmet az kegyelmetek megmaradására, igaz vallásunknak megótalmazására, nemzetünk szabadságának helyére való állítására fordítottam, *vagy élet vagy halál,* de nem gon-

dolok sem magam személyével, békességes és erős fundamentummal épített fejedelemségemnek kockára való vetésével, valamit ad az Úristen kegyelmetekért, mivel ím megindultam, élni-halni akarok." Ez a hazáért való készséges önfeláldozás minden vállalatában kísérője öntudatának, már attól kezdve, hogy a háborút megelőzőleg Várad bástyáit saját költségén kireparálva, ez az áldozata is, mint láttuk, ily magasztos kapcsolatban jelenik meg önmaga előtt.[159]

Bethlen itt, az érzés beszédes kifejezésében messze túlhaladja nemcsak kortársait, hanem szinte századának minden emberét, aminthogy kifejezésmódja az érzések egész skáláját fogja át, s ebben a régi magyar világban szinte egyedülálló. Szakszerű kutatás bizonyára észre fogja venni rajta úgy a törökös levélstílus hatását, mint a barokk korszak hatalmas mondatkialakító erejét, minket Bethlen egyénisége miatt főként az érdekel, hogy ő gyönyörű magyarsággal megírt leveleiben mindenkor politikai célokat követ, s ilyenek szolgálatába állítja érzelmi kitöréseit is, saját lelki hangulatainak rendkívül friss rajzolatait. Körülményességében, szélesen festő, részletekre örömest kiterjedő előadásában akár törökös, akár barokk hatást, akár mindkettőt vegyük is fel, leveleinek maguk e túltömött részletei is valami valószerűséget adnak, melyet még inkább emel a személyes szenvedély, nemegyszer a legszemélyesebb kitörések egész sorozata. Ha Bethlen valakit rá akar beszélni valamire, nem kíméli sem a papirost, sem a kérlelő, könyörgő, panaszkodó, megsértődő, majd kibékülő kifejezések egész özönét, s ha valakit le akar hordani, akkor hasonlóképpen a magyar szidalmazó levél típusát alkotja meg. Levélíró és rábeszélő tehetsége legmeggyőzőbben ott dolgozik, ahol diplomáciai tárgyalások során a vérontásban, a hadüzenetben való ártatlanságát és igaz békességes hajlandóságát akarja bizonyítani. Ilyenkor védekezve egyúttal támad is, ugyanezen bűnökkel ellenfelét terhelve meg. Így írja 1623-ban Thurzó Szaniszló nádornak: „Én uram, amit sokszor megmondtam kegyelmednek, most is egyebet annál nem mondhatok, valami keresztyén embertől kívántatott nemzetének megmaradására való dolgokhoz s az keresztyén vérontásnak megszüntetéséhez, mindeneket megcselekedtem, de ha ő felsége nem akarja követni azokat az utakat, melyeken birodalmának tökéletes, ál-

landó csendes békességet szerezhetne, engemet is magáévá tehetne, az nem én vétkem; aki oka, az Úristen előtt adjon számot róla."[160]

Levélbeli nyilatkozatainak aktuális politikai jellegéből következik egészen különös dialektikája, mely talán legjobban mutatja Bethlen Gábornak vele született zseniális tehetségeit. Iskoláztatásban alig részesült, latinul igen keveset tudott, s amit tudott, az is csak utóbb, államügyekkel foglalkozás közben ragadt rá, s ehhez képest későbbi leveleiben több latin szó és fordulat is található, mint a korábbiakban; annyi azonban bizonyos, hogy sem a római klaszszikusok, sem a korabeli teológusok nem hatottak rá, s így borotvaéles logikája és rábeszélő, meg cáfoló előadásának hatásos fordulatai nem klasszikus vagy hitvitázó latin örökség, hanem saját egyéniségének adekvát megnyilatkozása. Leveleit olvasva és a korszak hasonló termékeivel összehasonlítva csakhamar rátalálunk egyes vonásokra, melyek csakis Bethlen Gábor egyéniségére jellemzők. Leginkább szembetűnő előadásának egy bizonyos dialektikus tagolása, melynek segélyével az ellenfél nyilatkozatait felhozva és megcáfolva, a vádakat nem is egyszer, hanem többször is visszafordítja a másikra. Eljárása rendesen az, hogy a vádakat idézve, nem akar védekezni, mert hiszen ő ártatlan, bár mondhatna ő is eleget, de nem mond, a valóságban ilyen ártatlansági és jóindulatbeli obtestatiók során simán elmondja mindazt, amivel ellenfelét meg akarta támadni. Íme egy ily részlet bevezető formulája: „Klezelius uram én felőlem az sok idegen ítéletet amint látom, mind ezideig le nem tette, akármint és hogy essék állapotunk, de mindeneket nekem tribuál őnagysága. Volna és lehetne sok és igaz mentségem, melyekkel felőlem koncipiált opinióját avagy cenzuráját refutálhatnám, de én nem disputálok őnagyságával, ám meglátja, mint ítél bennünket. Ahol azt írja..." s ezzel már bent is van Khlesl püspök vádjainak cáfolásában.[161] Tipikus e részben egy korai, 1614-i kísérlete, mellyel a Magyarországgal való viszony megromlását eleve is a magyaroknak rója fel, a maga lelkiismeretét teljesen megnyugtatva; itt szeretet, békenyilatkozat, panasz, a másik fél lelkére beszélés, tiltakozás és burkolt fenyegetés szinte ritmikus egymásutánban váltják fel egymást. Kezdi a megható emlékezéssel, miképpen esküdtek magyarok és erdélyiek Bocskay korában örök hűséget egymásnak, bár ilyen esküre nem is volna szükség, hiszen anélkül is

békességet és egyességet kíván az igaz atyafiúi szeretet, hogy „egymáshoz igaz, tökéletes szívet viselnénk az szent békességnek megőrzésére és egymás vérét, romlását, kárát nem különben kellene fájlalnunk, mint a magunkét". Ezen általános megállapítás után három tárgyi bizonyítékát hozza fel, hogy ezen atyafiságos békességnek ő a „tiszta tökéletességgel való őrizője". Viszont a császári magyarok a békesség örök háborítói; ezek bűnei felsoroltatnak. Utána saját tiszta lelkének újabb megmutatása: „mi az Úristent és magunk jó lelki ismeretit hívjuk bizonyságul", hogy a magyar vármegyék javát „nem különben igyekeznénk őrizni, mint szintén az magunkét és azon édes hazánkat, melyben lakunk, nem különben őrizzük a szent békességet, mint az saját szömünk fényét". De még a vér szerinti atyafiság sem ér semmit, ha nem viszonoztatik: itt megint jön a vád, hogy a magyarok folyvást kapdossák az erdélyi határokat, holott – itt pedig újra visszatér a saját bűntelenségére – ő az ő igazságával meg van elégedve, azontúl semmit nem kíván, azontúl senkit se háborít. De ha ez így megy tovább, akkor magának is gondoskodnia kell magáról, azaz a törökhöz fordul, de ezt nem mondja nyíltan, csak sajnálkozik, hogy a német–török frigy fel fog bomolni, amit ő dehogy is kívánna, hiszen „annak sokáig való fennállásában mi bizony szívünk szerént és nem haszontalanul is fáradni és munkálkodni akarnánk; tudván azt, ha annak fölbomlása következik, az mi szegény nemzetünknek" lesz abból legtöbb kára. E burkolt fenyegetésre következő mondatban már ismét „igaz atyafiúi szeretetből és körösztyény indulatból" kéri a békesség fenntartását, újból harmadszor elpanaszolva annak a túloldalról történt sérelmeit. Erre következik az „Isten előtt, mind az szent angyalok és egész világ előtt" tiltakozás, hogy ha a frigy felbomlik, a magyar vármegyéktől lesz ez, nem pedig tőle – „legyen azok számadása mind lelkekben, tisztekben, valakik indítói lesznek afféle zűrzavarnak". Ez már megint fenyegetésszámba mehetne, ezért utána azonnal tiltakozik ily felfogás ellen: „Ezeket kegyelmeteknek mi nem azért írjuk, hogy valakit fenyegetni akarnánk, mert efféle gondolatunk, ne adja Isten, hogy legyen kegyelmetek ellen semmi üdőben, hanem inkább igaz atyafiúi szeretetünk és kegyelmetek békességes megmaradására teljes szívből való igyekezetünk viszen arra, hogy efféle aggályos dolgoknak és gyulladozó tüzek-

nek jó idején az kegyelmetek részéről vegye elejét és ne adjon okot káros, ártalmas veszekedésekre és másoknak is adni ne engedjen semmiképpen." Itt azután be is fejezi a levelet, de nem anélkül, hogy még egyszer ki ne emelje a „mi kicsiny állapotunk szerént minden időbeli nagy békességes, szent, igaz jó akarattal való szomszédságot és annak megmaradására, őrizésére hasznos szolgálatainkat".[162]

Az egész dialektikának specifikus sajátosságát abban kell látnunk, hogy bár az előadás egyes alkatrészei élesen körülhatárolt nyilatkozatok, az egésznek értelme mégis többféleképpen magyarázható, aszerint, hogy melyik, egymással ellentétes alkatrészt veszi az olvasó az egész levélre nézve irányadónak. Bethlen elméje ezekben a hosszú levelekben, melyeket maga kezével, maga fejéből írt, úgyhogy naponta több órát kellett levélírással eltöltenie, a dolgok mivoltát sok oldalról veszi szemügyre, és ezeket a különböző oldalakat nagy stilisztikai készséggel, szinte mesemondó kedvvel rajzolja le. Leveleit végigolvasva észre kell vennünk, hogy írójuk napokon, heteken, éveken át szinte kizárólag politikai dolgokkal foglalkozott, s hogy ez a foglalkozás teljesen kielégítette az ő érdeklődését. Bethlenben, bár kitűnő, lelkes katona is volt, ez a politikai érzék és érdeklődés gyakorolja a hegemóniát minden egyéb működés felett, írásbeli nyilatkozatai pedig politikai törekvéseinek állnak szolgálatában. Innen a tendenciának gyakori elhalványítása, akár olyképpen is, hogy egyszerre többféle tendenciát belegyömöszöl egy és ugyanazon nyilatkozatba, hogy ily módon a valódi politikai cél felől homályban hagyja olvasóit, innen a vád–ellenvád, érv–ellenérv, baráti nyilatkozat–fenyegetés, békeszeretet–halálos önfeláldozás ellentétjei, s ezeknek már szinte ritmikus halmozása. Bizonyára ez is barokk stílus, hasonlóan Pázmánynak nagyarányú és logikusan is szenvedélyes körmondataihoz, meg Esterházy Miklósnak terjengős, de igen gyakran keserű, barátságtalanul szúrós leveleihez; ami a levélírást illeti – Bethlennek nem lévén egyéb irodalmi munkája, csak ebben hasonlítható össze két nagy kortársával, és ő ebben azoknál komplikáltabb jelenség, akinek levelei nyíltan vagy rejtve politikai célokat szolgálnak, vagy legalább azt, hogy akaratát változatos fordulatok ráncaiba rejtse, és a félrevezetett olvasó előtt elleplezze.

Az események további folyamán látni fogjuk, hogy Bethlennek éppoly kevéssé hitt legtöbb szövetségese és pártfele, mint ellenségei. Már eddig is láttuk, hogy a cseh királyi udvar államférfiai bizalmatlanságot tanúsítottak iránta. Talán nem tévedünk, ha azt hiszszük, hogy ez a gyanú nem kis részben dikciójának itt taglalt sajátosságaiból táplálkozott: államférfiú és diplomata olvasói, akik maguk sem szokták meg az őszinte igazmondást, az ő törökös simasággal folyó átmeneteiben nem tudták megtalálni azt a hírt, melynek közlése végett készíthette Bethlen az illető levelet. Így nemcsak a barokk stílus divatos cikornyáiról van szó, nemcsak a korszak ornamentális túlterheltségének nehezen kihámozható pozitív értelméről, inkább arról a specifikus bethleninek tetsző tulajdonságról, hogy pozitíve állított és elfogadott ténybeli körülményekből kiindulva, észrevétlen átmenetek sima útján a kiindulóponttól teljességgel eltérő következtetésekre jut. Még minket, késői olvasókat is impresszionálhat a könnyedség, mely Bethlen leveleiben, a stílus mesteri kezelésével, váratlan szakadékokat nyit meg, s egy hosszú körmondat, mely a béke őszinte kívánságát hangsúlyozza, végső kieresztésében fegyverkezést, s erre vonatkozó pozitív rendeleteket tartalmaz. Legyen itt elég épp az utóbbira egyetlen hosszú mondatot idéznünk Rhédey Ferenc váradi kapitányhoz írt leveléből.[163]

„Palatinus uram izenetit, uram, az mi illeti, őnagysága mint keresztyén úr úgy int, melyet én engedelmes elmével hallgatok, bizonyára uram senkinek ez országban, csak egy gyermeknek is hozzám való kedvetlenségre okot nem adtam, de ha az nyughatatlan elmékben az megrögzött rossz természet nem nyughatik, hanem újabb újabb változást kívánnak magok veszedelmekre, arról nem tehetek, az jámborával való egyességet és azoknak promótiójokat bánják az latrok és azért nem nyughatnak, noha bizony a latrának is ez ideig igen sokat kedveztem és senkit meg nem büntettem, sőt sok jóval voltam némelyeknek, mellyel ezt használtam, hogy minden ottan ellenem való praktikákat forralni meg nem szűnnek most is, de immár tovább nem fogom állhatni, mert valóban meg kezdék nyilatkoztatni praktikájokat, amint hallom meg is futamodtak immár az árulókban, de a feje, feje körültem vagyon mostan, csak egyik hia, kit minden órában várok hozzám, ha

eljönne, kegyelmedet kérem, erőltessen minden rendet táborában szállani, és minden nemes embert kopjára szerszámra, hajdú módon a nemes ember ne legyen. Kapu szám után való gyalogokat megmustráltassa..." – így zengi túl a mondat második felében fegyverzörej a kezdetnek békés idillszerű hangjait.

Aki így ír, s aki ilyen írásművészettel tölti életének esztendeit, az nemcsak korához képest, de az egyetemes magyar fejlődésbe beállítva is a szellemi élet rendjének elsőrangú, kiemelkedő jelensége. Aminthogy nála a szellemi felsőbbség öntudatosan is megnyilatkozik igen gyakran szatirikus megjegyzésekben, melyek sokkal fölényesebbek, mint például Esterházy Miklósnak inkább a szidalom fokára leereszkedő gúnyolódásai. Bethlen egész stílusát jellemzi az a képesség, mellyel a szatírát, pillanatnyilag felvillanó gúnyos mosoly után, át tudja vezetni a politikai célnak megfelelő komoly elmélkedésbe, mintha el akarná felejteni ezáltal az imént kiosztott szúrást. Íme egy ily enyelgése Esterházyval, akinél nagyobb ellensége, saját szavai szerint, nincsen az ég alatt: „Kegyelmed, hogy legyen olyan ember, mint mi, megengedjük; hogy minálunk bölcsebb, vitézb, gazdagabb – lehet; mert isten minket talán abbeli gratiájával nem akart meglátogatni, mi affelett kegyelmeddel nem altercálódunk. De nem illik egy eszes és vitéz emberhez is az, hogy valamely felebarátját, sőt ellenségét is gyalázatosan traktálja, annál inkább, hogy okot azokra nem adtunk, keservesen szenvedjük. De ha Isten így akarta, legyen az ő szent akarata."[164] A levél 1626-ból kelt, amikor Bethlen már nagyon érezte, hogy a nádornál ő a gazdagabb, vitézebb, bölcsebb, az első rész tehát véres gúnyt tartalmaz, melyet fordulatos stíluskezeléssel visz át néhány kis mondatban a jogos sértődöttség kifejezéséhez és az Isten akaratában való fölényes megnyugváshoz; az egész, egyetlen vonalban, folyton fokozódó megterhelése az ellenfélnek. Máskor meg azt koncedálja Esterházynak, hogy az ő saját „elméje alacsonyabban diskurrál az kegyelmedénél", amit csakhamar követ a fölényes politikai kioktatás.[165]

Még csak egy jellemző sajátságát kell kiemelnem ennek a törökös-barokk politikai stílusnak: s ez a rendkívül érzékeny panaszkodás hangja, mely diplomáciai tárgyalásokból hangzik felénk egész váratlanul, sőt akárhányszor bevezetője, irányt adója is a politikum-

nak. Emlékszünk, hogy első támadásának is egyik okát abban adta, hogy a király főemberei becsmérlőleg nyilatkoztak felőle. Hasonló panasz, a sértődött ember keserűségével és méltatlankodásával igen gyakori nála, s csak részben vezethető vissza azon bizonytalanságérzetre, mely benne, az alacsonyabb sorból fölemelkedett homo novusban régi családokkal való érintkezésben talán öntudatlanul megvolt. Abban az időben a hatalom, rang és gazdagság teljes jogcímet nyújtottak ugyan a legfelsőbb társaságba tartozáshoz, de akik már régebben benne voltak, alkalomadtán a mai fogalmak szerint a legdurvább módon is kifejezést adtak lenézésüknek az utóbb jött iránt. Ilyen brutális vádak hangzottak el a főurak részéről Esterházy Miklós ellen Bethlen pozsonyi országgyűlésén, aki felháborodva tiltakozik ellenük: „sem kocsisa, sem jobbágya fia azoknak az jámboroknak nem voltam", de egyúttal kiemeli, hogy a haza legjobb szolgái, Illésházy István meg Nádasdy Tamás, két palatinus, sem voltak „úri ágyból",[166] Bethlent, különösen első támadása óta, nem érték ilyen támadások, az ő gyakori sértődöttsége inkább politikai jellegű, aminthogy belőle igen gyakran politikai következtetéseket von le, gyakorlati követeléseket is állít fel.

Összefoglalva ezt a kutatást, melynek adatait Bethlen Gábornak ebből a szempontból még nagyon is elhanyagolt saját nyilatkozataiból vettük, egy minden ízében, egész belsejében protestáns fejedelemmel ismerkedtünk meg, aki tudatában van az ő vallási elhívottságának, s aki magyarországi politikájában is mindenkor vallása előmozdítását tartja kötelességének. Ő az első igazi protestáns fejedelem, aki a közmagyarságból kinőtt, s aki ennélfogva maga alkotja meg céljait és feladatait. Már eddig szemügyre vett működésében is eredeti gondolkodású, hatalmas államférfiúi egyéniség, aki töretlen utakon járva, magának egészen eredeti, sajátosan egyéni formanyelvet alakít ki. Stílusában törökös és barokk elemek találhatók; mindkettő természetes abban a korban: törökök magyar nyelvű levelei, törökökkel való évtizedes érintkezés, több éven át köztük lakás szerezte meg számára a törökös hosszadalmasságot, az átmenetek törökös simaságát és alkalmilag a többféleképpen érthető, szántszándékos homályt. A barokk-stílus sajátságai viszont a keresztény világban s benne Magyarországon voltak divatosak: Bethlen beszéd- és írásmodorának barokk túlterheltsége

rokona Pázmány és Esterházy stílusának, de sokkal inkább öntudatosan politikai. Ha Bethlen semmi egyebet nem alkotott volna, mint a magyar politikai levél mintáit, ezzel is előkelő helyet szerzett volna magának a magyar szellem történetében. Stílusa is azt mutatja, hogy lelke mélyéig politikus természet volt, s amihez hozzányúlt, mindennek egyszerre politikai értelme lett. A magyar magánlevelezés családias hangja, atyafiságos közvetlensége szinte a vérében van, de ezt soha cél nélkül nem szólaltatja meg, annyira, hogy valóságos politikai céljait ismerve nemegyszer arra kell gondolnunk, hogy ez atyafiságos hangot csak mímeli, távoli célok érdekében.

De maradtak neki ennél nagyobb horderejű alkotásai is. S most e talán túlságosan formális vizsgálódás után meg kell néznünk Bethlen Gábort, amint az erdélyi protestáns trónszéken ülve uralkodói kötelességeit teljesíti.

2. Az erdélyi protestáns fejedelem

Magyar fejedelem és magyar udvar Európában ekkor már száz esztendő óta ismeretlen volt. A Habsburgok udvarának színpompás szivárványában a német, cseh, spanyol, olasz mellett a magyar színt csak egy-egy udvari familiárisnak törökösen öltözött lovasai, ünnepi alkalmakkor pedig néhány magyar zászlósúr csapatai képviselték; magyar nemzeti köntösben felvonuló katonaság már a 16. század közepén is annyira idegenszerűnek tűnt fel, hogy a nyugatiak csodálkoztak rajta, néha meg is mosolyogták. Az erdélyi fejedelmek udvara pedig távol Keleten élt, ahova idegen alig jutott el, s ha igen, akkor elsősorban a váratlanul ott talált idegen, olasz elemeken: muzsikusokon, táncosokon csodálkozott, mint még Báthory Zsigmond udvarában. Bethlen Gábor az első, aki igazi magyar fejedelmi udvart tart, és azt, Pozsonyban, a morva és ausztriai határon tartózkodva, megmutatja idegen diplomatáknak, katonáknak, államférfiaknak. Ezek nem minden meglepetés nélkül látogatják udvarát, melyben barbárokat véltek ugyan találni, de

örömmel állapítják meg csalódásukat. XIII. Lajos francia király rokona, d'Angoulème herceg követtársaival bevonulva Bethlen pozsonyi udvarába, amit ott talál, abban „rien de barbare", csak egyes vonások mutatják az éles szemű franciáknak, hogy még sincsenek Nyugaton. A francia urakat messze Pozsony előtt pompás magyar lovascsapat fogadja, több mágnás, Thurzó Imre vezetésével, összesen négyszáz lovas, ez utóbbiak aztán a franciák előtt vonulnak Pozsonyba, az ő szokásos rendjükkel, ami a könnyű lovasság gyors mozdulataihoz nem szokott franciáknak inkább konfúziónak, mint rendnek tűnik fel. Pozsony főterén zárt sorokban állanak Bethlen kék egyenruhás testőrei, ezerkétszáz gyalogos hajdú, akik aztán szállásukra kísérik a franciákat, mielőtt a fejedelem fogadná őket.

A fejedelem udvarában az audiencia hasonlóképpen igen udvariasan és művelten „fort civil et poly" folyik le, Bethlen vörösbársony aranyos trónszéken ül, de mint rendesen, felkel és kezet fog vendégeivel, finoman, de tartózkodóan beszél, a díszebéden pedig nagy tisztelettel illeti vendégeinek királyát.[167] Személyes megjelenésében volt valami különös, ami azon szemlélőket, kik már láttak török méltóságokat, a törökökre emlékeztette. Testalkata középmagas, arca hosszúkás, hatalmas lehajló, alul vastagodó orral, széles magyaros fekete szakáll, mely a jól kifejlődött szájat nem födi el, sem pedig az abban rendetlenül nőtt fogakat, vörös atlasz és bársony köntös, prémmel cifrázva, törökös bőségben, ami nem utolsósorban keltett alakjáról törökös benyomást. Ez a benyomás még inkább erősödött, ha táborában találkoztak vele az idegenek; sátora belül tiszta atlaszszövettel bevonva, fegyverekkel díszítve, de – ez már bethleni volt – szép művű íróasztal sem hiányzott belőle.[168]

Méltóságát fejedelmi rangjához illően tartá fenn idegenek és alattvalói közt egyaránt. Míg nyugati ellenségei nem győztek részegségéről, kicsapongásairól történeteket koholni, s eleinte még a francia urak is azt hitték, hogy vele csak délelőtt lehet tárgyalni, ebéd után már nem józan többé, addig a valóságban kora reggeltől késő estig tárgyalt, követeket fogadott, akikkel órák hosszat beszélte meg a legkomolyabb diplomáciai ügyeket. Tudunk eseteket, mikor délután két és fél órás audienciát adott, mégpedig az európai műveltség legmagasabb fokán álló pfalzi tanácsosoknak, Plessen-

nek, a Dohnáknak, s ezek szellemi képességeitől teljesen kielégítve távoztak tőle. Pedig az audienciák után nem ment pihenni, hanem íróasztalához ült, és írásban folytatta azt, amit szóbelileg csak most hagyott abba: az emberek akaratának az ő céljaihoz hajlítását. Ünnepi alkalmakkor a borivásban is kitett magáért: a boritalt bírta, sokkal jobban, mint vendégei, s mikor például egy besztercebányai lakomán császári vendégei már annyira elvesztették fejüket, hogy a főbiztos, Meggau egyre azt hajtogatta: „mit tehetek otthon én magam, annyi német között", Bethlenen, bár maga többet ivott, mint vendégei, egyéb változást nem lehetett észlelni, mint hogy hangosabban és többet beszélt, és utóbb nemcsak kinyittatta, januárban, a terem ablakait, hanem könnyebb ruhát is vett fel.[169] Abban a korszakban, mikor a német fejedelmek tanácskozásai rendszerint rút részegségbe fulladtak, Bethlent csak a rosszindulat vádolta hasonlóval, az ő megfeszített munkás életében ilyen dolgok nem játszottak szerepet.

Uralkodása kezdeteiről egykorú szemlélőtől úgy tudjuk, hogy Erdély népeinek rokonszenvét nem tudta magának megszerezni, mivel túlságosan szigorú, zsarnoki módon uralkodott; ezt később maga is észrevette, s iparkodott alattvalói érzéseihez közel férkőzni.[170] Ha nem is az ellenszenv, de valami distancia kétségtelenül megmaradt közte és alattvalói életfelfogása között később is. Úgy a magyarság túlnyomóan hadi, mint a szászság polgári felfogása idegent látott, azt kellett látnia, Bethlen Gábornak egyrészt szokatlanul tartózkodó fejedelmi szokásaiban, másrészt pedig az ő folytonos írásbeli és szellemi foglalkozásaiban. Bethlen Gábornál alig találunk úri passziókat, mintha ilyenekre neki államférfiúi gondjai soha időt nem engedtek volna. II. Ferdinánd szinte a korlátoltsággal határos passzióval tudott a legfontosabb ügyektől is elmenekülve szarvas után iramodni, vallásos gyakorlatai után a vadászatnak áldozott legtöbb időt életéből. Bethlennek viszont írásbeli és szóbeli kormányzás, tárgyalások és levélírás a legfőbb, életét leginkább igénybe vevő foglalkozása; családjával, beteges első feleségével, Károlyi Zsuzsannával is aránylag kevés időt tölt, s iránta való gondoskodása inkább arra törekszik, hogy az asszonyt komoly dolgokkal, birtokok kezelésével, ellenőrző utazásokkal foglalja el. Majdnem elmondhatnók róla is azt, ami a kifejlődött abszolutiz-

musban az uralkodó legnagyobb dicsérete: alattvalóinak első szolgája. Valóban, magyar földön Bethlen Gábor mutatja meg először, mennyire megfeszített szellemi munkát kell annak a fejedelemnek végeznie, aki a korszak divatjaként magát rendi befolyástól függetlenítve, egyedül akarja népét magasabb anyagi és szellemi színvonalra emelni.

A kezdő abszolutizmusnak mindenütt pénzügy és hadügy a mankója, míg meg nem erősödve, a rendi ellenállást teljesen megtörve, a modern nemzeti államokat ki nem alakítja. Bethlen mindkettőt erősen tartja kezében.

Fejedelemségének jövedelmeivel ő maga rendelkezik, a három nemzet gyűlései alatta csak arra jók, hogy a rendkívüli, portális adót megszavazzák neki, és tilalmakkal gondoskodjanak, nehogy az állami bevételekhez, a fejedelmen kívül, valaki hozzányúljon. Jövedelmei úgy hódításai, mint különleges kereskedelmi politikája következtében, uralkodása folyamán szinte megkétszereződtek. Előtte Erdély és a partium jövedelmei, a fejedelmi várbirtokokkal, bányákkal és vámjövedelmekkel együtt nem egészen 300 000 forintot tettek ki, ami magában véve is igen tekintélyes összeg, különösen pedig összehasonlítva gazdag német fejedelemségek 16. század végi bevételeivel: a szász választófejedelemség ekkor mindössze 207 000 forint jövedelmet hozott, a még ennél is sűrűbb lakosságú Rheinpfalz és Oberpfalz, Frigyes király tartományai pedig csak 150 000 forintot.[171] Bár Bethlen, mint már láttuk, rögtön trónraléptekor megkezdte az elidegenített állami javak visszafoglalását, első támadása előtt aligha vitte többre a Báthoryak korabeli 300 000 forintnyi évi jövedelemnél.[172] Egy csapásra megjavítá jövedelmeit a nikolsburgi békében reá szállott hét vármegye birtoka, amelyeknek bevételeit kezelő kassai vagy szepesi kamara már a királyi uralom alatt is a legsikeresebben működő hatóság volt, most pedig: Bethlennek mindenre kiterjedő, szinte pedáns felügyelete alatt még inkább meg kellett feszítenie erőit. A szepesi kamarásoknak, akarva, nem akarva, mintaszerűen kellett dolgozniok, mikor a fejedelem sajátkezűleg írta meg nekik, hajtsák be a Széchy Györgynél kinnlevő pénzeket, s intsék meg „ne vesződjék velem, mert isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe", és a kamarásoknak maguknak is szemükre hányja, hogy „mentől több

jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább nincsen semmijök; ím az Úristen megment bennünket az sok jószágtól, nem kelletik azok miatt búsulnunk, könnyen élhettek, ezután is talám a semmiből több leszen immár.[173] Az ilyen metsző gúnnyal és életveszélyes fenyegetésekkel dolgozó gazda mellett a pénzügyigazgatás emberei dehogy is mertek volna a rájuk bízott jövedelmekhez hozzányúlni, amikor pedig ez majdnem minden államban, így a Bourbonok és Habsburgok országaiban természetes és éppenséggel nem becsületbevágó dolog volt. A kassai kamara a rábízott portális adókból, a munkácsi, tokaji uradalmakból, az immár legálisan is szekularizált egyházi tizedekből évenkint legalább 100 000 forintot vett be, de ez a jövedelem felment 120 000 forintra is, ami egészében a fejedelemnek állott rendelkezésére, mert a hét vármegyét és Kassa városát ő kapta meg, saját személyére, s azok kezelésére az erdélyi három nemzetnek semmi befolyása nem volt.[174] Első háborús szerzeménye tehát az eredeti erdélyi jövedelmet majdnem ötven százalékkal gyarapítá, s mivel ez az összeg az erdélyi rendektől függetlenül folyt be és volt felhasználható, Bethlen helyzetét a rendiséggel szemben még inkább megerősíté. Ugyancsak háborúból származó bevételeknek tekinthetjük egyrészt a subsidiumokat, melyeket a további támadások során külföldi szövetségeseitől követelt, de nem nagy eredménnyel, másrészt azon hadikártalanítás-számba menő összegeket, melyeket a nikolsburgi békében Ferdinánd megígért ugyan, de sohasem fizetett. Mindkettő: hadi subsidium és kártalanítás gyakori bevétele a kora kapitalizmus pénzügyi fejlődésében azoknak az államoknak, amelyekben nagy hadi erőre és folytonos hadjáratokra támaszkodva készül megszületni az abszolút fejedelemség.[175]

Kereskedelmi politikája hasonlóképpen tipikus jelenség erre a korszakra, amikor a francia királytól kezdve egész a kis, évi 15–20 000 forintos jövedelmű német territóriumokig minden fejedelem a kezdődő kapitalizmus szövevényes útjain, tilalmakkal, monopóliumokkal, kereskedelmi társaságokkal, saját személyes kockázatú kereskedelmi vállalataival iparkodik anyagi helyzetét javítani, s magát ezzel is függetleníteni a rendek befolyásától. Míg azonban külföldön egy-egy fejedelem mellett rendesen több kamerális képzettségű szakember irányítja ezt a működést, bár a kis

német fejedelmek közt is akad, aki maga jár utána mindennek, Erdélyben megállapíthatólag Bethlen akarata és agyveleje az, amiből az egész kereskedelempolitika táplálkozik. Pénzügyi tanácsosai alig vannak, mindenütt csak végrehajtó szerveket tart magának, akikkel úgy bánik, mint előbb láttuk, a kassai kamarásokkal, de gondolatokat és új módszereket nem vár tőlük. Ilyenek az ő fejéből pattannak ki, időhöz és körülményekhez alkalmazva, el nem halványítva élettől idegen teóriáktól. Mikor első támadásaiból először tér meg Erdélybe, nagy tömegét hozza magával a magyar háborúban zsákmányul esett lovaknak, s ekkor hirtelen elhatározással rábeszéli, rákényszeríti a szászokat, hogy szántóvető ökreiket elcseréljék az ő lovaival – a szászok így lovat fognak ekéjükbe, ő pedig az ökröket saját üzemben, mondanók ma, elhajtja a bécsi vásárra.[176]

Ilyen alkalmi kereskedés és alkalmilag elrendelt monopólium éles kereskedelmi érzéket és gyors elhatározást bizonyítanak. Kiviteli tilalomnak mindig az az értelme ekkor, hogy az államhatalom valamely árucikkből nagyobb mennyiséget vél eladhatónak a külföldi piacon, vagy akár bizonyos, többnyire háborús okból itthon; hogy tehát az alattvalók konkurrenciájától ne kelljen tartania, elrendeli a kiviteli tilalmat, vagy ezenfelül és az egész ország területére vételi tilalmat, azaz monopóliumot. Igen gyakori ehhez képest a külkereskedelem legnagyobb exportcikkét képező marhára, továbbá lovakra, bőrökre a kiviteli tilalom, mindenkor kapcsolatban a fejedelem magánkereskedelmének fellendülésével, akár Bécs felé, akár Velencébe vagy Oláhországba. Arany, ezüst, vas kiviteli tilalmával is találkozunk, melyek háborús célokkal vannak összefüggésben. Igen tanulságos a fejedelemnek részletekbe is bocsátkozó gondosságára a méz és viasz monopóliuma, melyet több kísérlet után uralkodása végére, 1629-ben rendezett be, méz- és viaszgyűjtőket nevezvén ki, akikkel külön számukra készített esküt tétetett le, hogy a falvakban hordókba gyűjtsék az árut, s a fejedelem tárházába szállítsák be; egyúttal maximális árat is rendelt, melyen a termelők annál inkább kénytelenek eladni áruikat, mert mindenki másnak, a fejedelem emberein kívül, tilos a vétel.[177] Különösen sokat törte a fejét a velencei árukereskedelem fellendítésén, s itt oly nagy méretű tervei voltak, hogy ezek a Fuggerek utódainak e korbeli áru- és pénzüzletei mellett is számba jöhetnének, ha megvaló-

sultak volna. Velencei követei politikai szövetség és subsidium kieszközlése mellett az erdélyi szállítások megszervezését is utasításba kapták. Bethlen szállítani akart török területen át Spalatóba, s onnan tovább tengeren Velencébe 120 000 arany értékű ökröt, 25 000 darab állatbőrt 106 000 aranyban, rezet 72 000-ben, kénesőt 35 000-ben, viaszt 20 000-ben, összesen egyetlen kereskedelmi ajánlattal, 353 000 arany értékű árut, aminek fejében részben legalább velencei árut kért volna. Ágensei azzal biztatták a köztársaságot, hogy ebből az erdélyi kereskedelemből évi másfél milliónyi nyereséget lehet csinálni. Annyi bizonyos, hogy az otthon monopolisztikusan összevett viaszt Velencében dupláján akarta eladni, így nyeresége lett volna, ha nem dolgozik nála is túl sokat a fantázia, mint e korai nagykereskedelmi tervekben majdnem mindenütt. Török területen át, utak és személyes biztonság hiányában teljességgel utópisztikus volt a terv ily nagy tömegű áruk szállítására, még Bethlennek is, aki pedig itt kétségtelenül számított a töröknek régi jóakaratára.[178]

A kora kapitalizmus legnagyobb állami pénzforrásai közé tartoztak a bányák és a pénzverés – a legnagyobb vagyonok, melyek a most beköszöntő új világ küszöbén létrejöttek, bányák kitermeléséből és a bányatermékek szállításából, eladásából állottak elő. Amelyik fejedelemnek területén bányák voltak, az boldognak érezte magát, mert a bánya és pénzverés ekkor még eminensen fejedelmi jog volt, melybe a rendek nem szólhattak bele. A fejedelmek tehát szívesen költöttek a bányák felvirágoztatására, mert munkájuk hasznát egyedül, osztatlanul élvezhették. Így járt el Bethlen is, akinek erdélyi só- és aranybányái a Báthoryak korára következő zavarokban az elpusztuláshoz közel jutottak, beszakadoztak, mindenütt benyomult a víz és beléfulladt az egész üzem. Az alsómagyarországi bányavárosokat elfoglalva nem elégszik meg tehát azok nemesérc-készletének lefoglalásával és elszállításával, sem pedig a bányák üzemének további fenntartásával, hanem az ottani képzett bányászok egy részét áttelepíti Erdélybe, az ő saját bányáinak helyreállítására. Az a 150–200 német bányász, akit ekkor áttelepít, későbbi telepítésekből is megsokasítva újra biztosítja az erdélyi bányajövedelmet, melynek kisebb része a zalatnai aranybányákból, nagyobb a sóbányákból származott; ez utóbbi 30 000 forinton felül hozott évenkint.[179]

Amint az ipari és kereskedelmi, általában technikai ismeretekkel bíró lakosságnak egyik területről a másikra telepítése is hozzátartozott a kezdődő kapitalisztiko-abszolutizmus módszereihez – francia királyok és miniszterek, német fejedelmek egyformán gyakorolták – ugyanilyen eszköz volt a fejedelmi gazdagság szolgálatában a pénzverés, illetőleg a pénzrontás rossz, értéktelen kis pénzek veretése által. A harmincéves háború borzasztó pénzkiadásait mindegyik hadviselő fél elsősorban a pénzverés fortélyai és csalafintaságai segélyével próbálta elviselhetővé tenni: már a cseh direktorok és Frigyes király is így kezdték a hadviselést, ugyanezt cselekedte Ferdinánd császár és Bethlen Gábor is. Bethlen hadviselése alatt állandó az országgyűlések panasza a rossz pénz miatt, amit a fejedelem iparkodik a rossz lengyel pénz beözönlésével mentegetni, de végül kénytelen maga is megígérni, hogy jobb pénzt fog veretni. Ami azonban aligha történt meg, mivel az alattvalók ezt az állítólagos új pénzt sem akarták elfogadni. Az volt a híre, hogy a legroszszabb pénzt oppelni hercegségében verette, melynek jövedelmével csakugyan nem volt megelégedve, s nincs kizárva, hogy sziléziai jövedelmeinek emelésére készített fantasztikus tervei között – nagyarányú méhészetet akart ott létesíteni, melynek hét-nyolcezer kosár termésével évi jövedelme onnan 300 000 forintra volt emelkedendő – a pénzrontásból származó haszon is szerepelt.[180] A korszaknak éppen legmozgékonyabb, legtöbb kereskedelmi és politikai érzékkel bíró államférfiúi estek bele pénzügyi álmokba, kalandos tervekbe, mintegy bizonyítandók, hogy a 17. században igen nagy szerepet játszik a fantázia még oly tereken is, hol ma a hideg számítás és mérlegelés uralkodik. Ilyen fantasztikus tervet ajánlott a nagy svéd kancellár, Oxenstjerna Bethlennek, közölve vele követe által, hogy az európai rézpiacot Svédország és a magyar-erdélyi bányák uralhatnák, ha ők ketten megegyeznének egymással olyképpen, hogy rézpénzüknek a valódi értéknél sokkal nagyobb névértéket adnának; a többi állam kénytelen volna ezt tőlük elfogadni, még az ezüstös Indiák birtokosa, Spanyolország is rájuk szorulna rézpénz dolgában, úgyhogy ők ketten, Svédország és Erdély így könnyűszerrel fizethetnék zsoldosaikat és kereskedelmi megrendeléseiket.[181]

Bethlen mindezen terveiben és rendszabályaiban fel kell ismer-

nünk azokat az ideákat, melyek együttvéve a merkantilizmus gazdasági gondolatvilágát alkotják. A merkantilizmus tudvalevőleg, ha nem is e néven, már a 16. században készen volt, elveit teoretikusok megírták, s ami fontosabb, fejedelmek dolgoztak megvalósításukon. Bethlennek nem volt sem teoretikusa, sem szakszerűleg képzett gyakorlati tanácsadója, az is kétségtelen, hogy sem a 16. századi francia és angol merkantilistákat, sem a most fellépő német kameralista-irodalmat nem ismerte, de annál biztosabb érzékkel vette észre azon szükségleteket, melyeket országában ki kellett elégíteni, ha Európában szerepelni akart. Ezek a merkantilista elvek akkor éppúgy a levegőben voltak és mindenkire hatottak, aki Európában, a keresztény közösségben élt, mint a föntebb leírt valláspolitikai elvek is. Hatásuknak keleti vonala ismét Erdélynek keleti határai: ezeken túl nincs többé európai gazdaság, az oláh vajdaságok földjét nem termékenyíti meg, termését nem osztja el és teszi pénzzé merkantilista gazdasági elveket valló fejedelem; Erdély keleti határain gazdasági tekintetben is megkezdődik Kelet, Ázsia, török, orosz, magatehetetlen terménygazdaság.

A merkantilista ideákhoz képest Bethlen Gábornak gazdasági elgondolásaiban is Erdély mint egy államgazdasági, szerves egység szerepel, melynek pénzbeli elővitele a fejedelem gazdasági működésének legfőbb célja. Minél több pénzt hozni be a határokon, s e cél érdekében minél több árut termelni benn, ami haszonnal legyen kivihető: ennek érdekében szükséges a fejedelemnek tettleges részvétele, közbelépése, ami a gazdaságnak bizonyos nemzeti centralizációjára vezet. Ne felejtsük el: a merkantilizmus a kifejlésben levő nemzeti államok, nemzeti abszolutizmusok gazdasági rendszere, mely utóbb Colbertnek Franciaországot naggyá tevő működésében csúcsosodik ki. Erdélyben is a nemzeti fejedelem az, aki országának gazdasági életét minden divatos eszközzel iparkodik fellendíteni, s ezáltal nemcsak a saját abszolutisztikus hatalmának szerzi meg a gazdasági alapokat, hanem országát és alattvalóit is az anyagi műveltség magasabb fokára emeli. Az már nem Bethlen hibája, hogy egy gazdasági egységet nem lehetséges tíz esztendő munkájával kiépíteni, és hogy utóda, I. Rákóczi György, ahelyett hogy folytatta volna e korszerű merkantilista politikát, visszaesett a Magyarországon akkor, de még azután is divatos középkori, ter-

ménygazdasági szemléletbe, fáradozásait tisztán a kezében levő nagybirtokok terménygazdasági üzemének emelésére fordítá, az abból nyert összegeket zsugori rövidlátással tezaurizálván, ahelyett hogy Bethlen mintájára a nemzetgazdaság ereibe vezette volna át. Erdélyben Bethlen után az anyagi termelésben is visszaesés állott be.[182]

Bethlen a már említett tilalmakon és monopóliumokon kívül is minden módon belenyúl a gazdasági életbe, láthatólag magának követelve annak irányítását. Ezt szolgálják az akkor még mindenütt divatos limitációk, az egyes piacra kerülő ipari és mezőgazdasági árucikkek árának hivatalos megállapításai, melyek nála már nem annyira a céhek érdekeit, mint inkább a népesség általános gazdasági szükségleteit szolgálják, részben pedig a folytonos pénzromlással szemben próbálják az emberek életszínvonalát valamiképpen fenntartani. Nevezetesek a limitációk végrehajtását s az ellenőrzést illető, részletekbe menő utasítások, Bethlen praktikus érzékének tanújelei. Azokat az „áros rendeket", akik a limitációk alacsony áraitól elkeseredve be akarnák szüntetni kereskedésüket, Bethlennek joga van, az országgyűlésektől elfogadott rendelkezések értelmében, kereskedésük folytatására kényszeríteni, vagyonuk elvesztésének terhe alatt. Viszont ahhoz is joga van, hogy általuk ne csak olcsó, a „közönséges rendeknek való marhákat", azaz árucikkeket, hanem luxuscikkeket is hozasson be, sőt ezt nekik egyenesen meg is parancsolja, az országban hadd terjedjen a vontarany, ezüst, bársony, kamuka, atlasz, tafota, selyemszövetek használata. Erdélynek belsőleg megszervezett gazdaságát mindenáron egy színvonalra akarja hozni az európai gazdasággal, ezért is küldi ki évenként embereit Bécsbe, Krakkóba, Ilyvóba, Nándorfejérvárba, hogy ezek ott az egyes árucikkek árát feljegyezzék, az onnan Erdélybe szállítás költségeit kiszámítsák, s ez adatok tekintetbevételével állapítsák meg az új limitáció árait.[183]

Iparnak és kereskedelemnek még a régi tisztes privilégiumok megsértése árán is emelése: a szuverén feladata. Ha az országban nincs elég errevaló elem, idegenből kell hozni. Ilyen, a hazaiaknál tanultabb mesteremberek voltak a morvaországi anabaptisták vagy új-keresztények, akik mind a katolikusok, mind a protestánsok részéről kemény elnyomást szenvedtek, s ez elől már évtizedek óta

folyvást szivárogtak Magyarország nyugati vármegyéibe. Bethlen morvaországi hadjáratai alkalmával ismerkedett meg e szorgalmas és józan életű népséggel, melyből több száz családot telepített át, első támadásának vége felé, Alvinc mellé, a szász városok iparos lakosságának nagy elkeseredésére, akik bennük veszedelmes konkurrenseket kaptak. Volt köztük kalapos, varga, kocsigyártó, szíjgyártó, késes, kovács, lakatos, tímár, takács, fazekas, akiknek szabad volt termékeiket a limitációban a szászok és székelyek számára megszabott árnál magasabban adniok el, mivel ezeknél sokkal jobb árukat készítettek. Betelepedésük valóban súlyosan érintette a szász ipart, melynek eddig túlhatalmát Erdély területén senki se vonta kétségbe. A szászok viszonya a fejedelemhez ettől kezdve megint rosszabbodik, Bethlen időnkint nem zárkózik el a székely és magyar nemzetnek a szászok elleni animozitása elől, s megpróbálja fejedelmi befolyásával kivinni ezek kívánságait, köztük a legfontosabbat, hogy székely és magyar is lehessen háztulajdonos a szász városokban. Ettől ugyan eláll a szászok nagy deputációja kérésére, akik huszonnyolc hintóban vonultak fejérvári palotája elé, de gazdasági téren nem habozik igen radikális eszközöktől sem, nehogy a szászoknak sikerüljön az állam érdekében szükségesnek felismert konkurrencia letörése. E célból arra is gondolt, hogy minden szász városban három boltot állít fel, ezek által szabályozandó a városi árak kialakulását. Egész haláláig az volt a nézete, hogy a két Küküllő völgyében, a szászság és a székelység földjén olcsóbbak a megélhetési viszonyok, ott „Isten minden élést bővebben adván", ezért a szász és székely iparosnak olcsóbban kell mindent adnia, mint a nyugati és északi, vármegyei részek iparosainak.[184] Emellett a szász városi iparost és kereskedőt az új keresztényeken kívül a megszaporodott zsidóság konkurrenciája is nyomta, melyet szintén a fejedelem hozott be. Zsidó kereskedőknek nemcsak külön biztosító levelet állított ki az országban való szabad járáskelésre, hanem portai követét is utasította, hogy zsidó doktoron kívül kereskedőket is hozzon magával, akikre, ha nekik az erdélyi állapot tetszeni fog, „úgy viselünk gondot, amint maguk állapotja kévánja". Ezek a törökországi zsidók „drága marhákkal", ékszerrel, finom szövetekkel, fegyverekkel, keleti fűszerszámmal kereskedtek, s áruiknak az országot megnyitva, a fejedelem a lakosság életszínvonalát akarta emelni.[185]

Mindezen kereskedelempolitikai intézkedéseknek pénzbeli eredményét nehéz volna leméri, meg kell elégednünk azzal, hogy egykorúak Bethlen jövedelmeit 400–450 000 forintra teszik, így a világi dolgokban is igen jártas Carafa bécsi nuncius, aki még hozzáteszi, hogy kereskedése és zsarnoksága által annyit tud kipréselni országából, amennyit akar.[186] Annyi bizonyos, hogy az állami jövedelmek nagy része tisztán az ő személyes akaratától és gondoskodásától függött, s ő az állami érdeket hidegen, emberi érzésektől mentesen képviselte, mintha már nála is az államérdek volna a legfőbb mozgató, a későbbi abszolutisztikus uralkodók mintájára. Bethlen Gábornak ezt a nemegyszer szívtelenségnek tetsző ridegségét is itt kell megemlítenünk, mert bizonyosnak látszik, hogy részben legalább összefügg azon magas felfogással, melyet ő fejedelmi kötelességeiről, a század szellemében táplált. A lakosság jólétéért, megmaradásáért ő a felelős, a fejedelem, s ezt a munkát senkivel meg nem oszthatja, aminthogy nincs is egyetlen minisztere, egyetlen bizalmas tanácsosa se, akivel a dolgok menetét mélyebben megbeszélné. Mindent magának kell a nép és ország érdekében elvégezni – közrejátszik itt protestáns vallási felfogása is, mely szerint neki Isten szolgálatában, az ő megbízásából kell népeiről gondoskodni, tehát mindebből következőleg az eszközök megválasztása is az ő dolga, neki abban sem segíthet senki. Döntő esetekben gyorsan és nemegyszer erőszakosan kell határoznia és cselekednie, tekintet nélkül emberi sorsokra, melyek ha útban állnak, eldobhatók, ha kihasználhatók, kihasználandók. A korszak nyerseségétől, melyet történeti távlat nélkül durvaságnak mondhatna valaki, ő sem mentes, érzelmesség és érzelgősség távol állanak tőle, akárcsak Richelieu-től, Wallensteintől, emberi életek e nagy pusztítóitól, vagy a magánéletében jólelkű, szelíd, de állami vonatkozásban szenvtelen, egyéb fejedelmekhez hasonlóan érzéstelen II. Ferdinándtól. Bethlennek szigorú nyilatkozatai is ebből a szempontból érthetők meg: ő is az államot képviseli, és ez a pályája kezdetén álló nemzetállam még nem tud kegyetlenség, emberi életek romba döntése nélkül megélni. Hozzátehetjük, Bethlen még nem egészen tanult bele az államfő szenvtelenségébe, emberi érzéseit nem mindig tudja elnyomni, így mikor a hainburgi tárgyalásokban szinte pótolhatatlan Péchy Simon kancellárnak felesége meghal, ő állam-

érdekből nem közli vele a rossz hírt, nehogy megzavarodjék a fontos tárgyalásokban: „az felesége megholt s nem tudom, mit tegyek, mert ha megírom neki, minden esze, kedve, konceptusi elbomolnak nyavalyásnak és az egész trakta a mi részünkről nagyon fog periclitálni; ha meg nem írom neki, egyik keserűsége a másikat öregbíti" – ebben az érzelmi dologban egyelőre győz az államérdek, hozzáteszi: „Eddig még eltitkoltam."[187] A legtöbb cselekedet és kifejezés, mi manapság visszataszítana bennünket mai politikus szájában, a korszak fejedelmi felfogásából származik, sőt Bethlennél legtöbbnyire csak fenyegetés vagy pedig korlátozatlan érzelmi kitörés, melyet ritkán követ való szándék és végrehajtás. Hirtelen szenvedélyből vagy taktikázásból, hogy félelmet keltsen, nagy fenyegetésekre és erőteljes szidalmakra képes, városoknak elpusztítást jósol, ha elpártolnak tőle, így Trencsénnek, így Pozsonynak, melyet kitanít a magyar szokásra: ha a városnak akármi kicsi rebellióját tapasztalja, a „magyar nemzetségnek régi szokása szerint" elveszti a várost: „tűzzel-vassal rajtatok lévén, magatokkal együtt feleségtek, gyermektek is fegyverre hányattatik, mert ebben az igyekezetben, melyet szabadságunkért kezdettünk, általán fogva senkinek is szömélyválogatás nélkül s tinéktek is azonképpen egy cseppet sem kedvezünk, holott az közönséges jót egy s két város tekinteténél följebb becsüljük"[188] Íme a „közönséges jó", a ragione di stato magyar megjelenése, mely az új nemzetállami célok szolgálatában emberéletekkel, városok sorsával rendelkezik, s amelynek egyetlen kifejezője, Isten és ember előtt egyetlen felelős mozgatója az új korszak fejedelme! Ez előtt még a régi, rendi korszak korlátjai is ledőltek: a nemesi szabadságokat, ha az állam és a háború kívánja, Bethlen sem respektálja már, s ugyancsak kigúnyolja az alvezérét, aki nem meri kivégeztetni katonáit, ha „nemes személyek"...[189]

Az új fejedelmi szuverenitásnak megvan a maga hadserege is, mely immár a rendi erőktől alig függ. Jellemző a kezdődő nemzetállami fejlődésre, hogy a legtöbb államban a fejedelem saját rendelkezésére álló csapatok nem az illető nemzet fiaiból, hanem idegen zsoldosokból állnak össze. A franciáknál az egész 16. században németek harcolnak, a Reître-lovasok és svájci gyalogosok, olasz udvarokban szintén svájciak és spanyolok szolgálnak, a hollandusok szabadságharcában németek véreznek a jó hollandi forintokért,

a harmincéves háború katolikus seregei, mint pl. Wallensteiné, szinte túlnyomólag protestáns németekből, tehát más, ellenséges fejedelmek alattvalóiból állanak. Bethlen seregében már a kiinduló ponton is igen sok az Erdélyen kívüli, így a hajdúk és a felső-magyarországi főúri csapatok, később pedig újra meg újra szolgálatába fogad német zsoldosokat, belátván, hogy tisztán a magyar könnyű lovassággal sem döntő csatát nem nyerhet a külföldiekkel szemben, sem várostromra nem vállalkozhatik. Ez a belátás azonban csak első támadása folyamán születik meg, eredetileg ő is, mint magyar–török harcokon kívül egyebet nem látott honfitársai, meg volt győződve a magyar könnyű lovasság nagy értékéről, sőt több esetben ausztriai és cseh-sziléziai szövetségeseinek is a magyar hadviselési módot ajánlotta: folytonos támadást, csipkedést, a vidék elözönlését, az élelmiszerek elpusztítását, amik szerinte annyira elgyöngítik az ellenséget, hogy a végén egyenes támadást is lehet ellene irányítani. Első támadása alatt maga is személy szerint részt vett a harcokban, többször életveszedelemben is forgott, amikor is zsoltáros hittel, Szent Dávid verseivel vigasztalta és az Úristen segítségével bátorította magát és seregeit.[190] Döntő győzelmet azonban túlnyomóan lovascsapataival el nem érhetvén, megkezdi a császári szolgálatban elfogott német knechteknek felfogadását, német serege nagyban gyarapodik a Jägerndorfi őrgrófnak állítólagos ötezer főnyi csapatával, akiket azonban nem tud eléggé fizetni, úgyhogy ezek a magyarok iránt egyébként is bizalmatlansággal viseltetvén, alig várják, hogy a császártól pardont kapjanak.[191] Német csapatainak magvát a Buquoy eleste után hozzá állott ezerkétszáz német képezte, akiket a háború után az anabaptisták mellé Vincen telepített le, amíg második hadjáratába magával nem vitte őket.[192]

Német katonaságot azonban nehéz volt magyar úrnak, fejedelemnek szolgálatába venni. Magyar hajdú és lovas egyképpen olcsó katona volt, a tizenöt éves háborúban még két forintért is szolgáltak, ekkor már drágábban, de lovasnak négy, gyalogosnak három forintnál akkor sem járt több. Magyar országgyűlések folytonosan maximálták a magyar katona zsoldját, az urak önző érdekeiből nyomván le a vérét áldozó katona életszínvonalát mélyen a németeké alá, akiknek bizony ekkor már havi 8–12 forint zsoldot kellett

fizetni. Ha német zsoldba fejenkint és havonkint csak nyolc forintot számítunk, akkor is kitesz ötezer katona zsoldja egy esztendőre 480 000 forintot, körülbelül annyit, mint Bethlen Gábor összes jövedelmei. Már most igaz, hogy ezekben a harcias századokban minden államban a hadügy volt a legköltségesebb, XIII. Lajos például összes bevételeinek hatvan százalékát fordította hadügyi célokra, kisebb szuverének még többet, így Savoya néha 72%-ot is,[193] mégis Erdélynek jövedelmei magukban véve is túlságosan alacsonyak voltak ahhoz, hogy Bethlen akár 2–3000 német zsoldost is tarthatott volna. Innen első támadása óta soha meg nem szűnő diplomáciai akciója, hogy gazdag protestáns államoktól, mint Anglia vagy Hollandia, állandó subsidiumot kapjon rendes zsoldos sereg tartására. Subsidium nélkül nem hogy idegen zsoldost, de saját hazai csapatait sem tarthatta huzamosabb ideig szolgálatában, innen két utolsó támadásának feltűnően gyors lefolyása és váratlan vége.

Hadviselésének mindvégig a gyalogság hiánya volt az igazi betegsége, ezen még az ő gondoskodása és megoldásokat kutató észjárása sem tudott segíteni, bár bizonyos, hogy csapatai így is nagyobb hadi értékkel bírtak és a korhoz hasonlítva modernebbek voltak, semmint félszázad múlva Thököly, majd II. Rákóczi Ferenc seregei. Hadi erejének zömét magyar, székely és német testőrzői képezték, kiknek száma háborúban több ezerre is felment, közöttük a székely és magyar „kék darabontok". Ezek mellett megkövetelte a régi hagyományos katonatartás minden módját, így a portális katonaságot, a nemesi felkelést, a székelyek fejenkinti szolgálatát, külföldi, azaz magyarországi hadjáratain azonban inkább magyar és székely zsoldosok és a váruradalmakkal bíró főurak katonái kísérték.[194] A szászok alig vettek részt fegyverrel a hadjáratokban, ők adót fizettek, amin azután a fejedelem zsoldosokat fogadott magának. A rendszeren változtatni nem tudván, hazai katonaszolgáltatás dolgában csak szigorú ellenőrzésre, a visszaélések üldözésére szorítkozott. Így lépett fel erélyesen a székelyek azon meggyökeresedett szokása ellen, hogy háború idején a szabad székelyek jobbágyszolgálatba léptek, ily módon próbálva kikerülni a zászlók alá állást. Ez a törekvése gyakran megzavarta kezdettől fogva amúgy sem igen bensőséges viszonyát a székelyekhez, akik-

nek azonban, ha hadjárataiban jól harcoltak, bőkezűen osztogatott birtokadományokat. A hadba szállt katonaság dolgaival rendkívül sokat foglalkozott, a legaprólékosabb dolgokra is kiterjesztve figyelmét: maga készít szigorú felülési rendet, mely alól fortélyos rendelkezései miatt, semmiféle fajtájú nemes ember ki nem vonhatja magát: jószágos, jószágtalan, egyházi nemes mind tartozik engedelmeskedni, s nem „valami bocskoros jobbágyokat", nem is oláhokat, hanem szolgálatra valókat, jól felfegyverezve küldeni.[195] Nem kevesebb szorgalommal szabályozza a már összeállított és vonuló, harcoló sereg életét: mustrát tart újonnan bejött csapatok fölött, amikor is egész nap lovon ül, csak estve, sötétben száll le, miután 13 400 embert megmustrált;[196] maga szabályozza a tábor életét, tiltva a részegséget, az asszonyoknak táborban tartózkodását, ami ha seregeit nem is tette erkölcsben és komorságban Cromwelléihez hasonlóvá, de valamiképpen mégis kiemelte a harmincéves háború erkölcsi fertőjéből. Csapatainak telelésére ő ír szabályzatot, lövőszerszám szállításáról ő gondoskodik, és nehogy utolsónak hagyjuk: seregének taktikai és stratégiai vezetése is az ő dolga. Alvezérei többnyire egyszerű emberek; olyan helyre, melynek betöltése tőle függ, lehetőleg nem tesz be magyar vagy erdélyi főurat, ez utóbbiak hadjárataiban alig szerepelnek, magyarországi főúr is csak a magyar vármegyék és főúri kontingensek élén. Bizonyára megvolt az oka, hogy erdélyi nagyurat vezető állásban nem alkalmazott, megemlékezvén a folytonos összeesküvésekről, melyekben ezek már nemzedékek óta töltötték és vesztették is el életüket. Önálló vezérnek csak sógorát, Rhédey Ferencet tartja, s másodsorban Kornis Zsigmondot, akit éppen előkelő származásánál fogva környékez meg a bécsi kormány, és ajánl Erdély fejedelmének maga Wallenstein. Legtöbb alvezére, úgy mint diplomatája is, egyszerű sorsból való ember, akit ő emel ki, s akinek hűségére ezért számot is tart. Ilyen szentpéteri Bornemisza János, a konfederátusokhoz küldött segélycsapat generálisa, akivel alkalmilag elég lenézően bánik, tudva róla, hogy más sem szereti, de becsületes, megbízható szolgálataiért mégis megtartja.[197] Nem barátokat, nem nagy tehetségeket vagy fényes lovagokat keresett maga körül, hanem parancsait végrehajtó egyszerű embereket, akik helyett ő úgyis eléggé tudott gondolkodni. Egy ízben, annak megbeszélé-

sekor, ki legyen alvezére, döntőleg veti föl a kérdést, mit kíván a commune – a közjó, az államérdek – a privatummal szemben. Az állam egyedül ő, úgy pénzügyi, mint hadügyi vonatkozásban is.

Külföldi szemlélők gyakran lenézéssel nyilatkoztak Bethlen Gábor lovas seregeiről, melyekben harminc ember közül jó, ha egynek van lövőfegyvere, az is csak pisztoly,[198] a felfuvalkodott Wallenstein is ócsárlólag és gúnyolólag beszélt róluk, annyi azonban bizonyos, hogy Bethlen serege az akkori kezdetleges középeurópai viszonyok közt igen jól használható instrumentum volt politikai céljai szolgálatában, mindenesetre jobb, mint amit a cseh vagy ausztriai felkelők ki tudtak állítani, és hogy ez a sereg teljesen az ő munkájából, az ő agyműködéséből és energiájából állott elő. Magyar sereg, magyartól vezetve, kevés van a mi szerencsétlen újkorunkban, de Bethlennek serege miatt nem kell szégyenkeznie még Görgey előtt sem, annál kevésbé a katonailag többé-kevésbé sikertelen Thököly és Rákóczi előtt. Seregének egész külön specialitása, hogy a rendes hadi adót leszámítva, fennállásával alig terhelte az erdélyieket, akik fejedelmük távol-nyugati sikereiről szívesen hallottak, anélkül hogy a háború fúriáit maguk testén kellett volna elszenvedniök. Erdély élete nyugalmas tó tükre volt, melyet alig fodorítottak ártatlan szellők, mialatt Magyarországon a fejedelem hadai véres harcokat folytattak, Pozsony város minden borbélyüzlete tele volt sebesültekkel és haldoklókkal, s Észak- és Nyugat-Magyarország virágzó területei évenkint újból és újból elpusztított harcszíntérré váltak, melyek utóbb éveken át éhhalállal küzdöttek. Erdélybe szűkszavú hírek, kevés izgatottságot keltve érkeztek, hogy a fejedelem megint megverte a németeket, majd hogy ez vagy az a jámbor vitéz ember is elesett – mi volt ez a pusztulás Erdélynek Báthory Zsigmondra következett évtizedéhez, amikor főnemességének virága pusztult el, és az országot egyszerre öt-hat ellenfél sanyargatta! Most otthon Bethlen István, csöndes ember, tartott régi rendet, s a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsánna, kék darabont testőreitől kísérve járt körül az országban „szelíden és kegyesen", s akivel beszélt, az később is megemlékezett róla, hogy minő becsület érte. Amikor pedig a távollevő fejedelem újabb adót vagy újabb katonaállítást követelt, összegyűltek a rendek országgyűlésen, megyegyűlésen, szászok összejövetelin

„kurta gyűlésre", melyen először rendesen „nem adánk", mondották, másodszori felszólításra aztán megígérték a fizetést. Mindenki tudta, hogy mindez csak mellékes, a háborút a fejedelem viseli, a saját javaiból, saját felelősségére, és majd abbahagyja, mikor kell, mert elég esze van a pillanat szükségeinek megítéléséhez. Abból a lelkesedésből, mely a felső-magyarországi, kassai részeken, protestáns érzelmekkel kísérte legalább kezdetben Bethlen fegyvereit, alig találunk nyomokat Erdélyben, hol a támadások alatt oly nyugalom és biztonságérzet honol, aminőt csak annak tudata ad, hogy a dolgokat erős, főképp értelmes fő vezeti, másrészt pedig, hogy mindezen külföldi bonyodalmakban Erdély létérdekei nem forognak kockán. A vármegyei előkelő nemes, folytonos utazásai, tolvajok és gonosztevők utáni cirkálásai és törvénykezési dolgaiban távoli morajként figyel fel egy-egy háborús hírre, s különben istenes nyugalommal írja be naplójába: „Vettem új ruhát rám, gondviselő Istenem s édes Atyám, az te neved legyen áldott örökké, hogy én reám kegyelmesen viselsz gondot."[199]

De bármennyi momentummal találkozunk is a háborúnak úgy megszervezésénél, mint végrehajtásánál, melyek összegükben dinasztikus, egyetlen fejedelmi akaratból kiinduló hadviselésre mutatnak, ez a fejedelmi akarat a valóságban emelkedett, magasb szempontból is képviselte országát. Mindenki tudta, hogy Bethlen Gábor protestáns világérdekek szövetségese, azok szolgálatában harcolnak seregei s győzelme egyúttal a protestáns Erdélynek is győzelme lesz. Erdély akkor protestáns ország volt, és fejedelme protestáns szuverén. Ez a protestáns szuverenitás pedig nemcsak külpolitikai és hadügyi eszközöket állított saját szolgálatába, nemcsak diplomácia és véres hadjáratok által szolgálta a katolicizmus előnyomulásával szemben a protestáns érdekeket, hanem befelé is erősen óvta az ország protestáns jellegét, tetterős aktivitással fejlesztve annak protestáns kultúráját.

Itt még a vallásügyet és a közoktatás dolgát kell szemügyre vennünk. Mindkettőnek irányát döntőleg szabta meg az országnak és a fejedelmi szuverenitásnak protestáns, közelebbről helvét hitvallású, kálvinista jellege, mely éppen akkor, Bethlen Gábor uralkodása alatt lesz mindent szabályozóvá. Vallási téren a kálvinista államnak kétfelé kellett figyelmét megosztania: egyrészt az újonnan

keletkező hitfelekezetek, szekták felé, melyekkel szemben az újítás, innovatio eltiltásával kellett fellépnie, másrészt a katolicizmus felé, mely Európa-szerte új lendülettel próbálta az előző században elveszett pozícióit visszaszerezni. Bár a katolikus vallás az államtól befogadott religiók közé tartozott, és ehhez képest szabad gyakorlatára minden fejedelem, így Bethlen Gábor is ígéretet tett, ez az ígéret távolról sem jelentett teljesen szabad vallásgyakorlatot, mert csak az érvényben levő országgyűlési artikulusok fenntartására vonatkozott, amelyek közt a katolicizmusra még akkor is az 1566-iki tordai artikulus volt irányadó. Ez volt azon országgyűlési törvény, mely „afféle egyházi renden lévő személyeket, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodtak, és abból megtérni nem akartak, őfelsége (János Zsigmond) birodalmából mindenünnen kiigazította", azaz kiűzte. Azóta ugyan Báthory Zsigmond alatt az 1581-es országgyűlés megengedte a jezsuiták behozatalát, s nekik nagy óvatossággal bizonyos helyeken működési teret is nyitott, de mindez már 1588-ban visszavonatott, s ha a jezsuiták később ismét vissza is jöttek, csak tűrt egyének voltak, akiket aztán 1610-ben végképp kiűztek. Közben a gyakorlat úgy fejlődött ki, hogy egyes katolikus nagyurak tarthattak ugyan házuknál katolikus papot, községek azonban nem, egyes területekre pedig egyáltalában tilos volt katolikus papnak lábát betenni. Mindezen rendelkezés és a mögöttük álló felfogás semmiben sem különbözött a nyugati vallási felfogástól, ahol német, francia, angol, olasz területen az uralkodó vallás fiai mindenképpen gátolták a többi felekezet térfoglalását, jól tudva, hogy térfoglalás egyúttal hódítást és az egyeduralom veszedelmét is jelenti.

Ezen a helyzeten a hitéhez hű és annak uralkodását vallási parancs értelmében is elősegítő fejedelem elvileg nem változtatott, aminthogy ilyen hegemoniális helyzeten változtatni és a saját uralmát aláásni akkor józan eszű, vallási dolgok iránt érzékkel bíró uralkodó nem is tehette. A nagyszombati szerződésben, Pázmány Péter sürgetésére elvállalta ugyan a katolikusok vallásgyakorlatát leginkább akadályozó néhány rendelkezés meglazítását, ezen ígéretét azonban nem hajtotta végre. A katolikusok az ő uralkodása alatt vallásgyakorlat dolgában a régi korlátok közt éltek, protestáns földesúr alatt sem templomuk, sem istentiszteletük, annál kevésbé mehetnek ki

körmenetekre, kereszttel kezükben – egy ilyen kísérletüket éppen a katolikus Báthoryak most már protestáns somlyai uradalmában akadályozta meg a fejedelmi tiszttartó. Bethlen azonban a vallási gyakorlat terén nem zárkózott el a politika parancsszava elől, s amennyiben Mátyás királlyal, utóbb Pázmánnyal folytatott tárgyalásai megkívánták, kisebb-nagyobb engedményeket szívesen tett. Így adott vissza, részben tőle javasolt országgyűlési határozat által hat-hét templomot a katolikusoknak ott, ahol ezek többségben voltak, két helyen kötelezve őket, hogy előbb a reformátusok részére, ezekkel együtt, auditóriumot, imaházat építsenek. A politikán kívül jól felfogott államérdeke is megkívánta azt a nagy szolgálatot, melyet a katolikus egyháznak püspöki vikárius beengedésével tett, úgy látszik, egyenesen a bécsi nuncius, Carafa püspök kérésére. Izabella kora óta nem volt Erdélyben püspök, az 1566-i törvény formálisan is kimondotta a tilalmat, minek következése nemcsak a teljes paphiány lőn, hanem úgy a megmaradt néhány székelyföldi papnak, mint általában a katolikus hivőknek elvadulása. Már Báthory Zsigmond alatt is a jezsuiták álmélkodva látták, hogy a papjaiktól megfosztott hívek közt mesteremberek hirdetik az igét, a szektaképződés jelei azóta is felmerültek, s végre is politikusabb volt a katolikus hierarchiát a protestáns fejedelemtől kinevezett püspöki vikárius alatt helyreállítani, semmint az országot egy újabb szektamozgalom kiszámíthatatlan esélyeinek kitenni. Egyébként a helvét hitvallás uralkodó helyzetének biztos tudatában Bethlen Gábor nem habozott szórványosan jezsuitákat is bebocsátani, és magas állásokba, így a kancellárságba katolikus urakat is kinevezni. A pápistákban különben ő is másféle embereket látott, akiktől tartani kell, mert belsejükben a protestantizmusnak ellensége. Fiatal barátját, Thurzó Imrét szeretettel óvja a pápista veszedelemtől: „Kegyelmetek szorgalmatosan vigyázzon magára, ótalmazza felérkezésünkig magokat kegyelmetek a pápista csalárdságtól, nekik sok stratagemájok vagyon", s mikor Bosnyák Tamást elpártolása miatt elfogatja, utasításba adja, szó szerint: „vasat veretvén lábaira, semmiféle pápista embert mellé beszélleni nem engedvén". Tipikus akkori felfogás: a saját felekezet emberei egy kör, a másikéi másik kör, s a kettő között polgári bizalom, kölcsönös hit és becsülés, de még érintkezés is alig lehetséges akkor, mikor

mindegyik fél kimondottan saját vallásának uralmáért száll a harcba. Ezt a harcot Bethlen kálvinista hithűséggel harcolta végig, ami azonban nem akadályozta politikus cselekedetekben, minő volt, hogy Erdélyben gyakran megjelent katolikus istentiszteleten, és Pozsonyban, a korona átvétele után Szent Márton templomában, mielőtt azt a katolikusoktól, mint kisebbségtől elvették volna, egymás után katolikus, helvét és ágostai hitvallású istentiszteletet tartatott.[200]

Helvét hitvallású szuverenitására jellemző, hogy nemcsak ő nevezi ki a katolikus vikáriust, hanem az ágostai konfesszióhoz tartozó szász papok is őhozzá kénytelenek megerősítésért fordulni, megerősítést még nem nyert papoknak pedig letiltja jövedelmeiket. A szász egyház oly mély gyökereket vert már a szászok politikai nemzetében, hogy terjeszkedésétől nem kellett tartani, ezért a fejedelem mindvégig jó viszonyban volt vele. A helvét hitvallásra a múltban az unitarizmus, a jövőben a szombatosság látszott veszedelmesnek, mindkettővel szemben erélyes rendszabályokkal védte a fejedelem az állam vallását. A szombatosok helyzete nem volt könnyű, mert ellenük régóta kipróbált fejedelmi jog állott rendelkezésre, melyet legelőször a katolikus Báthory István használt fel a kálvinizmusnak is védelmére. Német protestáns mintára az államhatalomnak éppen a hegemon vallás érdekében joga, sőt kötelessége is volt az innovatiót, újabb hitbeli javítási és változtatási kísérleteket eltiltani – ez történt Dávid Ferenc elítéltetésekor és máskor is az unitarizmus mindent magával sodró árjának megállítása érdekében. A nyolcvanas és kilencvenes évek erdélyi törvényhozása teli van az innovatio tilalmával: eddig és ne tovább!, mert minden további lépés istenkáromlás és eretnekség, melyért a hirdetőket legalábbis tisztességes fogsággal kell büntetni, nehogy Istennek nagy haragja szálljon az országra. Ezzel a joggal élt Bethlen Gábor a zsidózó szombatosok ellenében, akiket az 1610-i törvény után az őtőle javasolt 1615-i törvény szolgáltatott ki vizsgálat és elítéltetés végett a világi hatalomnak, a fejedelem igazságszolgáltatási hatalmának, az ő jogügyi igazgatója közbejöttével. A szigorú törvényt Bethlen vallási parancsnak engedelmeskedve hozatta meg, mert fejedelmi tiszte szerint van, hogy az istenkáromló szektákat birodalmából kitisztítsa, és az ezekhez tévedteket személyük-

ben és javaikban kedvezés nélkül megbüntesse. A később is megújított törvényt Bethlen nem hajtotta végre, nem látván veszedelmesnek a szektát, és egyéb dolgokkal lévén elfoglalva. Sőt azáltal, hogy kiváltságlevelet adott a bejövetelre a konstantinápolyi zsidóknak, bár öntudatlanul is, elősegítette a szombatosok hittételeinek kialakulását. Míg azelőtt Péchy Simonéknak Konstantinápolyból titokban kellett talmudi könyveket hozatniok, most mindent megkaptak a bejött zsidóktól, akik a szefárdi, spanyol ághoz tartozva a legjobb talmudi hagyományokat adták át a szombatosoknak.[201]

Az unitarizmussal, mint bevett vallással szemben nem lehetett az innovatio-tilalmat alkalmazni, bár ez a felekezet éppen most, Bethlen uralkodása alatt kezdett újra nekilendülni a hódításnak, újra kezdvén félszázad óta elhagyott hitvitákat, s újra kiadván régi alapvető vitairatainak néhányát. Vele szemben a küzdelmet a református egyházi férfiak vették fel, harcos püspökük, Keserűi Dajka János vezetése alatt, akinek sikerült is a szentháromság-tagadók mozgalmát visszaszorítani, több faluból erővel eltávolítván az ő nézete szerint jogtalanul betolakodott unitárius papokat. Bethlen ezekbe a dolgokba nem avatkozott bele, bár Keserűi Dajka Jánosnak az egyházi élet és erkölcs emelését célzó javaslatait szívesen meghallgatta, sőt abba is beleegyezett, hogy a helvét hitvallású egyháziaknak könyörgések, imák tartásáról, penitenciatartásról, ünnepek megüléséről szóló intései országgyűlési törvénycikkbe is felvétessenek. Teológusainak vitáiban részt venni, azokkal foglalkozni nem volt ideje, de talán érdeklődése sem; úgy látszik, Alvinczi Péterhez, a lutheri és kálvini tanok kiegyenlítésén fáradozó kassai paphoz inkább vonzódott, mint a zelosus erdélyi kálvinista püspökhöz, aki a hagyomány szerint is látva a fejedelem „akadékoskodását", „merő ambrosiusi lélekkel és buzgó bátorsággal" intette meg, mire Bethlen, nagy maga-megalázásával eleget is tett püspöke intésének.[202]

Bethlen Gáborban nem tisztelhetné egyháza egyik legnagyobb fiát, ha fejedelmi öntudatával a protestáns, kálvinista kultúrát oly alkotásokkal nem gazdagítja, melyek valóban fejedelmi látókörről és akaratról tesznek tanúságot. Itt tanügyi működésére gondolunk, melyben talán legvilágosabban tükröződik le az ő, korabeli erdélyi korlátokon messze túlnőtt egyénisége. A protestáns iskolaügynek

Erdélyben régi múltja volt, mindjárt az Izabella idejebeli szekularizáció alkalmával protestáns iskolát alapítottak néhány kolostorban, a középkori katolicizmus tanító helyein. Bethlen azonban nem egyszerű folytatója ez iránynak, őt e téren sem lehet beállítani a rendes folyamatba anélkül, hogy egyénisége ki ne ütköznék. Szenvedélyesen akar alkotni, de nem valamit, ami a magyar fejlődésben már benne van, ezt a magyar fejlődést ő lenézi, szinte megveti, és magyar földön egész akaraterejével valami külföldit akar meghonosítani. Iskolát akar, egészen újat, olyant, ahol „ne magyar iskolákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csinálásokban".[203] A gondolat kútfőjét keresve, nem tudnánk pozitív adatot találni, honnan, milyen iskola speciális eredményeinek szemléletéből vette Bethlen ezt a kívánságot, meg kell elégednünk azzal, hogy ő távolról, nagy vonalakból szemlélve az előtte tornyosodó katolikus mozgalmat, bár kardot vont, hogy annak határokat szabjon, bírt annyi önuralommal és éleslátással, hogy a szedett-vedett császári zsoldosok sorai mögött felismerje a magasabb tanultságot, a fölényes szellemi képzést, mely az ellenreformáció erőit expanzióra, hódításra képessé tette. A gondolat, külföldi, katolikus mintára „közönséges akadémiát", tehát egyetemet alapítani, eléggé idegenszerűen ütötte meg az erdélyiek fülét, s mikor a fejedelem az 1622-i országgyűlésen elébük terjesztette szándékát, meg is jegyezték, hogy az akadémiához „csendességes, nyugodalmas, békességes hely" kell, pedig szegény hazánk gyakorta annyi változást szenved, hogy nemcsak az akadémia, de egyéb nagyobb állapotok is megháborodhatnak benne. Bethlennek azonban sikerült még idegenszerűbb gondolatokat is megértetnie velük, így azt, hogy „a tudós emberek hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgálhatnak", és ha az ő soraik a hazai zavarokban igen megfogyatkoznak, akkor rövid időn az ország és a jövendő maradék is veszedelmes állapotra jut. Mintha csak Széchenyi István szenvedélyes küzdelmének, a tudomány nélküli nép ellen, a kiművelt emberfő gyarapítása mellett, egy 17. századi, utilitáriusan színezett harci kiáltását hallanók, mely a kezdő abszolutizmus tipikus gondolatmenetébe belesimulva, állami, fejedelmi beavatkozást követel, mert az állam érdeke, az államraison követeli a tudósok fenntartását, a nevelésnek

általuk való elterjesztését. A törvény szövege szerint elpusztul az ország, ha a nevelésre „gondviselés nem lészen", s ennek elejét veendő jelölik ki a kolozsvári, egykor pápista puszta kolostort, hogy ebben állítsa fel a fejedelem az ő akadémiáját. A főiskolát azonban székhelyén, Gyulafejérvárott építette ki, nagy és folytonos adományozásokkal; a legnagyobbszerű ajándékot élete utolsó évében, oklevélben és végrendeletében hagyta meg: öt egész falu, több részbirtok, tokaji szőlők, Enyed város évi 200 forint dézsmája, Debrecen évi 2000 forint taksája, 20 000 forint készpénz, tízes kamatra tőkésítve, végrendeletében újabb 6000 forint az építkezések befejezésére, mindez ha az évi 400 000 forintot meghaladó fejedelmi jövedelemhez képest nem látszik is túlságosnak, de abban a korszakban magas dotáció, és példátlanul komoly megbecsülését jelenti az oktatásügynek.

Mindez összegek a tanhelyiségek felépítésén és a tanári testület fizetésén kívül elsősorban a szegény diákok eltartására fordíttattak az alapító fejedelem intenciója szerint. Bethlen Gábor kollégiumot akart alapítani bennlakással, hogy abban szegény családok gyermekei képeztessenek ki a teológiai tudományokban. Ez a gondolata tökéletes ellentétben állott a magyar rendi felfogással, mely csak nemrégen mondotta ki, hogy püspök ne lehessen nem nemes, jobbágyfiú, s amely még az ő felkelő országgyűlésein is folytonosan a nemesi rend kizárólagos életjogához ragaszkodott. Nem tudjuk, érezte-e Bethlen, hogy az a rendiség, mely gyökereit a talajból kivonja, mely lemond és ellene áll az alatta lévő osztályokból való részleges megújhodásnak, kimondta magára a halálos ítéletet; mondom, a szociális belátás öntudatosságát alig mernénk ekkor még oly szabad szellemnél is feltételezni, s inkább arra az eshetőségre hívjuk fel a figyelmet, hogy Bethlen, mint szuverén, már lélekben is elvált a rendiség érdekközösségétől, és az állam érdekét, a ragione di stató-t tartva fő maximájának, az általános nevelés, a szélesebb körű kiválasztás érdekében ragaszkodott annyira a jobbágyok szellemi felemelkedésének lehetőségéhez. Amint nagy kortársa, Pázmány Péter is, rendi gondolkodástól felszabadulva teszi nagy alapítványát, hogy annak áldásaiban nem nemes ifjak is részesüljenek. Bethlen ezt a szociális gondoskodást az erdélyi törvénykönyvbe is beviszi, szigorú büntetéssel tiltva el a földesurakat,

nehogy jobbágyfiaikat, kik tanulás okáért és nem is öreg korukban mennek az iskolákba, onnan kedvük ellen, azaz erőhatalommal kivegyék. Ezen és hasonló intézkedései kétségtelenül közreműködnek abban, hogy a század végén és a 18. században Erdélyben nincs oly merev különbség, oly tátongó űr a privilegizált és jogtalan osztályok közt, mint az ellenkező szociális irányban haladó Magyarországon.[204]

Gyulafejérvári főiskolájában negyven alumnus kapott ingyen lakást és ellátást, ő maga féltő szemmel figyelte kedves alkotásának fejlődését, és jó ismerőseinek szeretett róla örvendetes híreket írni: „Az mi fejérvári iskolánk mely szépen kezdett légyen floreálni – írja Alvinczi Péternek –, jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdettek, vagynak öreg deákok, reméljük 75, avagy talán 80 is." Hallgatók voltak, de annál több baj keletkezett a tanárok miatt. Bethlen egész gondolata a külföldi tanmódszerek átültetését célozta, s ennek szolgálatában jónak látta külföldi tanárokra bízni az oktatást új akadémiájában. Történetíróját, unokaöccse nevelőjét, a szintén jobbágysorból felemelt Bojti Veres Gáspárt küldi ki Németországba, hogy neves tanárokat hozzon, főként külföldi helvét hitvallású tudósok ajánlata alapján. Első tanárával azonban nem sok szerencséje volt. Opitz Mártont Bethlen, mint maga is sziléziai fejedelem, két kálvinista kollégájától, a sziléziai Brieg és Liegnitz két testvér hercegétől kapta. Opitz 1622 nyarán ért Erdélybe, hogy már egy esztendő múlva örökre elhagyja az országot, melynek viszonyai közt a humanista módon nagyzoló, mindent lenéző költő nem tudott megmaradni. Gyulafejérvárnak még szalmafödeles házikóitól éppúgy irtózik, mint lakosainak szokásaitól, akkor érzi magát jól, ha a várostól megszabadulva a közeli Zalatna erdeibe mehet, mint a német származású Lisbona bányafelügyelő vendége. Opitz Márton esete tipizáló érvénnyel mutatja a veszedelmet, melybe műveltségünk juthat, ha mindenáron az idegenhez akar kapcsolódni, ahhoz az idegenhez, aki minden előkészület nélkül lépvén velünk érintkezésbe, nem tudja megtalálni a kulturális hatáshoz szükséges melegebb hangot. Opitz értelmetlenül áll a magyarsággal, sőt a szászsággal szemben is, de elragadtatva hallgatja az oláh jobbágyok beszédét, melyben az ő mennyei latin nyelvének sokkal közelebbi rokonát látja, mint

akár az olaszban, spanyolban, franciában. Zalatna emlékére írt nagy idylliumában az oláhokat dicséri, rossz viskóikban nemes vérre talál, mely a rómainak egyenes folytatása, holott a magyarok szokásai csak visszataszítóan hatnak reá, úgyhogy végül Erdélyben még a levegőt és vizet is megunja.[205] A széltoló költő hazaérve beállott Károly főherceg szolgálatába, aki a Bethlentől elvett sziléziai hercegségek új birtokosa lett; Bethlen azonban nem gyógyult ki az idegenek szeretetéből, életének utolsó évében hozta be Bojti Veres Gáspár közvetítésével a három német professzort, Alstediust, Bisterfeldet és Piscatort.

Ilyen tanárok alkalmazása mellett továbbra is fenntartja kezdettől fogva gyakorolt szokását: erdélyi fiaknak külföldi protestáns, kálvinista iskolákba küldetését. A hazai protestantizmus külföldi kapcsolatait ilyképpen lehet biztosabban fenntartani és továbbfejleszteni, annál inkább, mert hiszen akkor minden iskolában teológusokat, egyházi embereket nevelnek. Szenczi Molnár Albert, aki maga is élvezi hányatott életében a fejedelem bőkezűségét, bár hívásának, hogy működésének színhelyét Erdélybe tegye, családi viszonyai miatt nem tudott eleget tenni, már 1618-ban Bethlennek hat alumnusát sorolja fel a heidelbergi és marburgi főiskolákon tanuló harminckét magyar közt, így Bojti Verest és Geleji Katona Istvánt, az erdélyi kálvinizmus jövendő oszlopát. Ugyancsak Szenczi Molnár állapítja meg erdélyi utazásakor, hogy Bethlen működése következtében Erdélyben nemcsak elpusztult területek virulnak fel, hanem az ortodox egyházak és iskolák is újraélednek és meggyarapodnak.[206]

Valóban: Szenczi Molnár Albert nemhiába dicsérte Istent, hogy éppen Bethlen Gábort emelte hatalomra, amikor a protestáns egyházak Luther első reformatorius lépésének százados évfordulóját ünnepelték. Bethlen Gábornak politikai, gazdasági, hadi berendezkedése csak indirekte szolgálta a protestantizmust, de annál világosabb az ő kulturális működésének kálvinista jellege. Iskolaalapító nagy tette az általános műveltség emelése mellett éppúgy saját felekezetének céljait szolgálja, mint például Pázmány Péternek már nem sokáig késő alapításai. Gyulafejérvári akadémiája hithű kálvinista egyházi férfiakat nevel, ugyancsak a helvét irányú teológia a stúdiuma azoknak az ifjaknak, akik külországi akadémiákon

tanulnak az ő költségén. Saját felekezetének tanait köti azoknak a világi fiataloknak is lelkére, akiket elsősorban általános műveltség szerzése céljából küld ki nagy körutakra, Nyugat-Európa székvárosaiba, így két unokaöccsét, Istókot, a „kis grófot", s ennek öccsét, Pétert. Nem felejti el egyéb sok jó tanács mellett utasításba adni kísérőiknek, hogy pápista városokban ne igen látogassanak templomot és kollégiumot, mert a páterekkel való beszélgetés veszedelmes dolog – ami akkor teljesen megfelelt a vallásfelekezetek egymással szemben elfoglalt pozitúráinak. A kálvinista egyház szolgái iránti tiszteletének pedig egyetemlegesen is kifejezést adott, amikor armalislevélben egyszer s mindenkorra megnemesítette Erdélyországnak minden Isten igéje hirdetőjét avagy szolgáját fiaikkal és leányaikkal együtt.[207] Most késő utódoknak haszontalan, de egyúttal történetellenes is volna felvetnünk a kérdést, miért nem terjeszté ki e mély szociális érzékét is tanúsító privilégiumot a lutheránus és unitárius lelkészekre is – az, aki előadásunk fordulatait figyelmére méltatta, tudni fogja, hogy másként Bethlen nem is tehetett: akkor nem volt sem tolerancia, sem egyetemes protestáns szolidarizmus, és Bethlen Gábor is, mint protestáns, kálvinista volt.

Az ő fejedelemsége, az eddigiek alapján nyugodtan mondhatjuk, a helvét hitvallás alapjain épült fel.

Befejezésül még néhány vonással ki kell egészítenünk a korszerűen abszolutista uralkodónak a képét is. Lorenzótól és az Estéktől a Farneséken és az újonnan hatalomra került toscanai nagyherceg Mediciken át vonul a renaissance-típus a barokkba át, hogy egyidejűleg az Alpeseken átlépve kis német fejedelmi udvarokban is mintául, kötelező példaképül szolgáljon. A barokk fejedelmi életforma elterjedése mintha már mechanikus volna, egyik állam a másiktól veszi át, minden különösebb kultúrhatás előzménye nélkül. Bethlen Gábornál is megtaláljuk ez életforma egyes vonásait, anélkül hogy az átvétel módjait közelebbről meg tudnók határozni. Az új életformához tartozik többek között, nagy római reminiszcenciaként, törvények összeírása, törvénykezési gyakorlat egységesítése és megszilárdítása: Bethlen összeíratja a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveire visszamenőleg a büntető perrendtartás artikulusait, s belőlük válogatva már 1619-ben igazi kódexet alkot. Az új

életforma fejedelme országát hasznos épületekkel látja el, saját dicsőségére csakúgy, mint népeinek javára: Bethlenről már néhány évi uralkodása után hálával emlegeti országa: „Hogy penig hazánkat őnagysága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háládatossággal tartozunk mindnyájunk őnagyságának érette, mert ugyanis több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint őnagysága ez harmadfélesztendő alatt."[208] Olyan dicséret ez, minőt ekkor és kevéssel előbb Parma és Piacenza és Modena lakossága osztogatott, várfalakat, piactereket, templomokat, palotákat építő fejedelmeiknek, akik ez építkezéseikkel halhatatlanságot ígértek maguknak. Bethlen nem ígérte magának, de kortársai oly őszinte bámulattal nézték vár- és város-, palota- és vízvezeték-építkezéseit, hogy összebeszélés nélkül, szászok és magyarok egyhangúlag ajándékozták meg ezért a halhatatlansággal, így Szalárdi János, így Kraus György, mindkettő elragadtatással írva le korszakos építkezéseit. Ugyancsak e renaissance-barokk életformához tartozott a középkori szűk városi viszonyokból menekülve új tágas, díszes városképeket építeni fel, amit Bethlen szintén megpróbált, Hunyadi Mátyás óta magyar földön először, Gyulafejérvár rendezésénél. A vár három új bástyájának építését rábízta a három nemzetre, a szász el is készült a magáéval, s még Bethlen életében bevésheték az új bástyába a szász grófnak, Bethlen hívének, Koloman Gotzmeisternek nevét az univerzitás címerével; a székelyé és magyaré nem készült el, de igen a negyedik, a Bethlen-bástya, melyet a fejedelem a maga költségén építtetett. Az akadémián, kollégiumon és fejedelmi palotáján is egész életén át építtetett, a fejedelmi palotát olasz renaissance-mintára tornácosan, belül festett, aranyos és stukkó-mennyezetekkel, miknek elkészítését olasz és német mesteremberekre, kőfaragókra, mészmetszőkre, szobrászokra bízta, az építkezés vezetését pedig Giovanni Landi mantuai és a velencei Augustino Lerena építőmesterekre. Az előbbi Erdélyben halt meg, az utóbbit jóval Bethlen halála után Itáliába hazatérőben, Görz mellett két magyar és egy szász szolgája gyilkolta meg, halála híre Erdélyben némi megelégedést keltett, mert gonosz életmódja miatt senki sem szerette.

Igazi barokk pompát fejtett ki a fejérvári palota berendezésében:

a termeket velencei üvegcsillárok, sok ezer tallért érő drága kárpitok ékesítéik, melyekre Julius császár és egyéb nagy rómaiak históriái voltak „szőttetve csudálatos szép mesterséggel". Szőnyeg, gobelin, kristályüveg, drága bútor, arany, ezüst és kristály asztali felszerelés hozzátartozott minden fejedelmi palotához, sőt mindez ekkor már a nyugat-magyarországi nagyurak várkastélyaiban is otthonos volt. Míg azonban ezek a 16. század végétől kezdve az olasz divattól elfordultak, s délnémet renaissance ízlésnek hódoltak berendezéseikben, addig Bethlen Gábor – talán részben németellenes politikájának következéseként is – olasz, mégpedig velencei hatás alatt áll, bár azért nemegyszer német területeken is vásároltat, így Nürnbergben három kis szobára való kárpitot. Üvegmunkásokat azonban Muranóból hozat, akik Fogaras mellett rendeznek be számára kristálygyártást, míg halála után, további foglalkoztatás híján, visszatérnek hazájukba. Gyulafejérvári, radnóti, balázsfalvai, alvinci termeinek berendezését is legnagyobb részt egyenesen Velencéből hozatta; egy-egy követe, akinek se politikai szövetséget, se kiviteli piacot nem sikerült Szent Márk köztársaságában szereznie, egyszerre hét-nyolc láda üvegáruval, szőnyegekkel, gobelinekkel tér vissza Gyulafejérvárra. Rendkívüli tömegekben hozat drága szöveteket is onnan, arany, bársony, damasztszöveteket, ruhákra és a termek falának díszítésére. Sőt annyira a velencei divat hatása alatt áll, hogy ingeket, selyemharisnyákat is vétet, és ládákban hozatja haza, nem kevésbé az olasz asztal ínyencségeit: cukrot, szirupot, befőttes gyümölcsöt, narancsot, malvaziát – az csak természetes, hogy a küldeményekben arany és ezüst asztaldísz meg orvosszerek is helyet foglalnak. Az egyik ilyen szállítmányban, melyet Iklódi Tamás, a fejedelem familiárisa vett össze Velencében, többek közt viaszgyertyák, szirupok, befőttek, muranói üvegek és szövetek voltak, egy másiknak ára hasonló tartalommal 4460 aranyat, tehát majdnem 8000 forintot és utána csak a velencei vám 268 aranyat tett ki.[209]

Még egy nagyúri passziója volt, nem kevésbé megegyezően az akkori olasz és német fejedelmi divattal: zenét hallgatni, udvarában különböző hangszerek virtuózait tartani, akik ünnepi alkalmakkor éneket és táncot kísérve olasz daljáték és balett hangulatát tudták Erdély hegyei közt elővarázsolni. A koncertek kereteiben zsidó

komédiások is felléptek, akik olasz táncdarabokat adtak elő: Bethlen ugyan nem értette beszédüket, de megvolt az öröme a játék színes képeiben és mozgalmában. Különösen szerette hallgatni Don Diego nevű spanyol gitárosát és komoly német orgonistáit, akik mind letelepedtek Erdélyben, szász asszonyokat véve feleségül, így Johann Preusinger, Michael Hermann, aki utóbb brassai bíró lett, azután a bécsi karmester, Johann Thossel és végül Giovanni Baglioni, a lantos, aki VIII. Orbán pápa udvarában ezer aranyért szolgált, s ugyanannyiért hívatta magához az erdélyi fejedelem, unokaöccse, Bethlen Péter gróf által. Legjobban szerette pedig két német gyermeklantosát, a 13-14 esztendős Konrádot és Dietrichet, kik mindig vele voltak, még akkor is, mikor feleségének udvarát látogatta meg. Az alapjában véve katolikus barokk korszaknak egyházi ének- és zenedivatja annyira meghódítá, hogy református papjainak tiltakozása mellett olaszosan akarta megreformálni az egyházi zenét, sőt a gyulafejérvári főtemplomba orgonát és barokk faragványú szószéket állított be, mely utóbbi méghozzá az apostoloknak és angyaloknak képeivel is díszítve volt. Papjai azonban nem használták, a halála után az orgonával együtt eltávolították.

Így kerülnek aztán be számadáskönyveibe ezek a bármely nyugati fejedelemhez illő tételek: német ötvösnek, olasz ötvösnek, professzornak, katedraaranyozó képírónak, a historikusnak, a bibliotékáriusnak, őfelsége negyven alumnusának, püspök uramnak, Landi építőmesternek – mindez vegyesen a mezőgazdaság sokkal kisebb tételeivel: tehénpásztornak, bivalypásztornak, szénaosztónak, két talyigásnak, vereskancák mellett levő pásztornak stb. A barokk felépítmény alatt ott van, mint mindennek Atlaszként hordozója: a fejedelmi birtokok kiterjedt mezőgazdasági termelése.

És amint ezek szerint barokk kortársainak erényei és nagyvonalú gondolkodása Bethlen Gábor lelki szövetének is integráns részét tették, ugyanígy megtaláljuk nála a korszak árnyoldalait is, köztük, hogy még csak ezt említsük, a természetfölötti elemnek betegesen hiszékeny felfogását, mely épp a 16. és 17. században terjed el, és igázza le egész Európában a katolikusokat és protestánsokat egyaránt. Bethlen Gábornak egyik első propozíciója, az 1614-i országgyűlésen a „nézők, jövendőmondók, varázslók és bűbájosok, úgymint ördögi tudományok" ellen irányul, akiknek tudo-

mányában ő is hisz, annyira, hogy saját családi életében is nyomait látja ezek ártékony befolyásának. Első felesége betegségét a feslett életű Bánffy Dénesné Báthory Annának, elődje, Báthory Gábor nővérének és boszorkánytársainak tulajdonította, akiket elfogatott, megírva feleségének: „Csomaközi Bánfinét megfogatta, az ördöngösökben is ötöt, a mestert is. Megírtam mindjárt, hogy törvényt láttasson reá, ha megszentenciázta a törvény, megölesse." Erre azonban mégsem került a sor: a fejedelem a boszorkányoknak nemcsak erejükben hitt, hanem gyógyító képességeikben is, ezért utólag elrendelte, hogy megölésükkel ne siessenek, hanem a halálbüntetéssel ijesszék őket, hogy meggyógyítsák feleségét: „az Istentől elszakadtak talán valahogy meggyógyíthatnak". Uralkodása alatt éppúgy égették a boszorkányokat, mint előtte vagy utána, s főként Debrecen rendszeretető lakossága tett ki magáért a bűbájosok felkutatásában és elégetésében. Ez is bizonyítja, mennyire más korszak volt az övé, melyet mai felfogásunk egyszerű visszavetítésével semmiképpen sem tudhatnánk méltányosan megítélni.

Hatodik fejezet

ÚJRA MAGYARORSZÁG BIRTOKÁÉRT

Alku és fegyver

A nikolsburgi békekötést Bethlen Gábor nem szívből, hanem a viszonyok nyomása alatt, elkeseredve írta alá. Bármily szép és széles területeket vágott is ki számára Magyarország testéből ez a szerződés, ő nem tudta feledni, nem is feledhette, hogy korábban a császár sokkal több vármegyét ígért neki, és még talán ennél is keserűbben érezte, hogy a magyar királyi címről, s ezzel a korona reményéről is véglegesen le kellett mondania. Felfogása szerint ő Magyarországért olyan áldozatokat hozott, Erdélyországnak annyi vérét és pénzét pocsékolta el érte, hogy most, mikor fegyverét éppen a magyarországiak árulása miatt kell letennie, őrajta végletes igazságtalanság történt. Haragja szenvedélyes formákban fordul a magyarországiak ellen, akiknek segítségére indult ki, s akik most rút hálátlansággal fizetik meg jótéteményeit. Amint már egy korábbi alkalommal megírta: csak békéljenek meg a magyarok, „de bizony jaj lészen országul néktek", a Habsburg-ház el fogja nyomni őket, de őtőle többé ne várjon segítséget e hálátlan nép: „De bizony nem jön többé Bethlen Gábor segítségtekre, megégetvén kása az száját, nem köti fel másszor az harangot falu fejében, nem költi el érettetek ötször, hatszor való százezer forintját, látván mostan szemeivel, mely igen elvonszák az emberek magokat, nem akarnak hazájokért, Isten tisztességéért, religiójokért, szabadságokért semmit költeni és személyekben szolgálni." Így azután, mikor mindenki megsokallta a hazának járó áldozatot, mikor az urak még csak felülni, hadba menni se akartak, még kevésbé vérök hullásával szolgálni, mikor legelőször Rákóczi György ment haza feleségének fejefájására avagy szülésére, ekkor „kényszeríttetvén – mondja utóbb Bethlen a támadás kudarcának összefüggő leírásában – az gyalázatos kondiciók szerint császárral megbékélni, nem úgy az mint én kívántam volna végben", az urak a tatár had megérkezését

se várták meg, ész nélkül tódultak a császár kegyelmére, s így vette el az ő nikolsburgi traktára kényszeríttetése „minden dicsőségét, jó hírét, nevét az magyar nemzetnek". Bethlenre pedig a magyarság e defekciója a legnagyobb keserűséget hozta, a királlyá választásról való lemondását; ez az, ami évek múlva is sajog szívében, s ami a nikolsburgi békének egyébként fényes eredményeit szeme előtt fekete gyászba vonja: saját szavai szerint az uraknak ez hadakozástól való megunatkozásuk, abból származott vakmerő elégedetlenségük és „személyemnek tőlük megvettetése kényszerített akkor engemet azoknak az gyalázatos kondicióknak aláírására, mert bizony szóról-szóra írom: soha én azokra nem léptem volna, örök gyalázatomra, electióm renunciálásával, mert első dolgaimban így hagyattattam el és így deponáltam, sőt megfosztattam electiótól őkegyelmek (a magyar urak) miatt".[210]

Legnehezebben az electióról való lemondásra tudta magát elhatározni, a békét megelőzőleg még így ír róla Forgách nádornak: „Hogy én Istentől és az nemes országtól régi szabadsága szerint reám ruházott kicsiny dignitast féltemben magamról levessem, és örökké való gyalázatomra annak renunciáljak, bizony uram az soha sem lészen, arról senki ne gondolkodjék, sőt inkább halok meg tisztességem (a királyi cím) mellett." Mikor aztán mégis le kellett mondania róla, ez az, ami Bethlent nem hagyja nyugodni, és ami újra fegyvert ad kezébe. Ha e kifejezéseknek értelmet akarunk adni, mást nem adhatunk, mint hogy Bethlen legalább az 1620 elején megígért tizenhárom vármegyét akarta volna megtartani a választott magyar király titulusával, amire már volt példa: János Zsigmond is választott magyar király volt Erdély és némi felső-magyarországi részek birtokában. A tövis megmarad szívében, de ő nem olyan természetű, hogy megalázását magába zárkózva hordozná, rögtön a békekötés után szenvedélyes szókkal fogadkozik, hogy nem tűri a szégyent, s ebben emigráns vendégei, köztük a Jägerndorfi őrgróf is erősítik, akik saját helyzetük javulását csak újabb bonyodalmaktól, újabb hadjáratoktól várhatják. De Bethlen értett annyit az európai diplomáciához, hogy a háború megújulásának ódiumát mindjárt legelső nyilatkozatában az ellenfél vállára tegye. Ez esetben Pázmány Péternek egy állítólagos gúnyos nyilatkozata szolgált a háború megújítása okául: a nikolsburgi béke alá-

írása után alig öt héttel az egyik császári békebiztos, Czobor Imre jelenlétében ebédnél elgondolkodva ezt mondja a fejedelem: „Bizony, nagy dolog az, hogy mikor a trakta elvégződött, utolsó órában is megtréfált-csúfolt az érsek; azt mondta, elmehetsz Bethlen királyságoddal, itt hagyád az titulust – elhigyje minden ember, tette hozzá a fejedelem emelt hangon, hogy bizony inkább akarom, hogy a testemet koporsóba tegyék, hogy sem mint gyalázatosan letegyem a titulust. Elhigyjék bizony, az kezemet Magyarországon tartom és az szemem bizony az bécsi kapura néz", mire Jägendorf őrgrófja ügyesen odavetette izgató szavát: „Fölséged fogadja szómat: bizony mindebben megvagyon módja Fölségednek"; Bethlen erre: „Bemegyek Erdélybe, ott egy kevés ideig megnyugszom és helyén hagyom az országot, az egész székelységet és egyéb renden levő vitézlő népet megmustrálom, és ismét kijövök."[211]

Bethlen tehát megállapíthatólag nem szándékozott a nikolsburgi szerződést megtartani, amihez az akkori nemzetközi gyakorlat szerint joga is volt, hiszen tudjuk, hogy szerződések érvénye magasabb szempontoktól függött, amelyek könnyen megkívánhatták az előnytelenné vált szerződés megszegését. De ebből még távolról sem következett, mintha ő csakugyan azonnal hajlandó lett volna, székely csapatait megmustrálva, újrakezdeni a támadást. Ugyanazon viszonyok között, ugyanoly segélyforrásokkal az új támadásnak alig lehetett volna jobb reménysége, mint az elsőnek. És Bethlen különben is elszokott már attól, hogy politikai céljait egyetlen egy úton próbálja megközelíteni. Mióta 1620 legelején, egy hét leforgása alatt lényegükben eltérő szerződéseket kötött a cseh királlyal és Ferdinánd császárral, azóta mindenkor párhuzamos akciókat találunk nála, melyeket bizonyos pontig egyforma akarattal, egyforma őszinteséggel melenget, abból indulva ki, hogy előre nem lehet tudni, melyik akció az értékes, és melyik vezet csak zsákutcába. Csak az ügyek későbbi stádiumában tudta magát elhatározni, hogy végleg lemondjon az egyik expediensről, a másikra fordítva osztatlanul minden erejét.

A nikolsburgi békekötés után célja lévén, annak „gyalázatos feltételeit " megváltoztatni, azaz a királyi címet és Magyarországnak több vármegyéjét újra megszerezni, ezt a célt tárgyalásokkal és nyílt hadjárattal egyképpen próbálta elérni. Diplomáciai tehetségé-

nek fejlődését, szinte már kiteljesedését mutatja, hogy mindkét eszközt sokkal nagyobb tudással, sokkal komplikáltabb formákban veszi igénybe, mint még első támadásakor. A háborút széles bázisra helyezett diplomáciai alkudozásokkal igyekszik előkészíteni, a békés út szolgálatában pedig kijátssza legnagyobb ütőkártyáját, mely erdélyi, protestáns fejedelemnek, a török vazallusának kezében lehetett.

A bécsi udvarnak tett házassági ajánlatát értjük itt, azt az ajánlatot, melyet a hozzá nem értő utókor legtöbbször használt fel személyes, önző politikája és annak homályos, immár erkölcsi renden is átgázoló útja bizonyítására. Az egykorú adatokat összefüggésbe állítva, meggyőződhetünk róla, hogy ő itt régi céljait, új eszközökkel, de minden erkölcsi defektustól távol akarta elérni.

Első támadását 1622 legelején fejezte be a békekötés, az 1622. esztendő a nikolsburgi feltételek végrehajtását illető alkudozásokban telt el, új hadjáratát Ferdinánd ellen a következő, 1623. év őszén kezdi meg, közben pedig 1623 nyarán játszódik le a házassági tárgyalás első fázisa, mellyel ekkor még az újabb háborús kifejlésnek akarta elejét venni. A nyugati magyarsággal való alkudozásra Bethlen most is Károlyi Mihályt használta fel, aki először Esterházy Miklósnak tett levélbeli említést a fejedelem házassági tervéről, oly óvatos formában, hogy ez követ által érdeklődött Bethlennél a dolog iránt, látva, hogy ezek nem kicsiny dolgok, és remélve, hogy ha őmaga beszélhetne a fejedelemmel, akkor „nemzetünknek bocsületére és békességes megmaradására vezető utakat" találhatnának. Bethlen a követségnek a nála gyakori sértett, durcás hangon adott választ, kiemelve, hogy ő a békesség barátja marad, ha a császári magyarok részéről való megbántódásai, sérelmei orvosoltatnak, de most igen megkeseredett szívvel van, amiről Károlyi Mihály szóban fog eleget mondhatni Esterházynak. Ez hozzátartozott immár Bethlen tárgyalási módjához: a megsértődöttet adni, a „szent békesség tökéletes szeretőjét és őrzőjét", aki éppen békeszeretete miatt hajlandó a másik fél bocsánatkérését elfogadni – ezen méltóságos maszk mögött, mely jól illett ellenfeleinek hasonlóképpen keresztény békességet emlegető manírjaihoz, Bethlen elfogulatlan, világos szemmel nézte a dolgokat, és készítette pozitív ajánlatait. Károlyi Mihály Érsekújvárott megjelenvén, Esterházy-

nak tollába diktálta a fejedelem javaslatát, hogy ez hiteles formában és teljes titokban kerüljön Ferdinánd elé.

Károlyi előadása szerint a fejedelem Ferdinánd második leányának, az 1611-ben született, tehát tizenharmadik évében levő Cecilia Renata főhercegnőnek kezét kérte, felajánlva, hogy az megmaradhat a katolikus hitben, számára templomokat ad és épít, kollégiumokat emel, sőt „ha Istennek úgy fog tetszeni, látván igazságát az katolikus religiónak, talán maga is követője leszen"; a főhercegnő biztonsága érdekében német őrséget fogad be Tokajba, Szatmárba és az erős Váradba, sőt a császár segítségével a török frigyet is felbontja, arra arcul támad, és a kereszténység mellett fog szolgálni. De jóindulatából a császárnak is lehet haszna: a kezén levő vármegyék legelső gyűlésén keresztülviszi, hogy Ferdinánd idősebb fiát királlyá válasszák és megkoronázzák; Erdélynek és a neki engedett vármegyéknek Magyarországhoz visszacsatolását halála utánra már most biztosítja, sőt a császárnak, ha szüksége van rá, a német birodalomban is szívesen szolgál ellenségei ellen. Mindezt megbőviti szolgálatának igen alázatos jelentésével és azzal, hogy még több biztosítékra is hajlandó, amennyiben ezekre nagy gyalázatja nélkül reáléphet.[212]

Az egészet kezdő ajánlat típusának tarthatjuk, amikor a bizalmatlan fél még alig körvonalazza a tárgyat, megpróbálja ugyan a másik fél érdeklődését még túlzott színezéssel is felkelteni, de tulajdonképpeni célját még nem fedi fel. Várja a választ, s annak tónusa szerint fogja a tárgyalást továbbfűzni, vagy pedig kutató, érzéklő csápjait óvatosan visszahúzni.

Az ajánlat joggal volt rejtély Esterházy előtt, aki úgyis a legnagyobb bizalmatlanságot táplálta Bethlen iránt, és semmiképpen sem adhatott hitelt oly ígéretnek, mely a közismerten hithű protestáns fejedelem vallásváltoztatásáról szólt. Sem Esterházy, sem a bécsi udvar nem láthatta még az első ajánlatból azt az engedményt, melynek fejében Bethlen ily sorsdöntő lépésekre vállalkoznék. Csak annyit gondolhattak, hogy ez engedménynek igen nagynak kell lennie, ezért nem is árulta el azt Bethlen az alku kezdő lépésénél.

A rejtély megfejtése késett, de el nem maradt. A Károlyi Mihályféle ajánlatra nem érkezvén pozitív válasz, Bethlen a háború útjára tért, és csak rövid második támadása után, a béketárgyalások folya-

mán vette fel az elejtett fonalat. 1624 januárjában katolikus vallású kancellárját, Kamuthi Farkast Bécsbe küldvén a fegyverszüneti alku folytatására, titkos megbízást adott neki, most már nem régi személyes ellenségéhez, Esterházyhoz, hanem Pázmány Péter érsekhez. Eszerint Kamuthi most egyenesen, ékesgető szók nélkül, de nagy titokban beszéljen az érsekkel, és keltse fel bizalmát aziránt, hogy ő csak kényszerítve áll török szolgálatban; vele, úgy mint az erdélyiekkel, a németek rosszul bántak, pedig ő nem törökkel bélelt, hanem jó keresztény ember, s belőle, mint szőlőből a mustot, erővel sajtolták ki a rossz bánásmóddal a kereszténységtől való idegenkedést – „mert (mondja Kamuthinak az utasításban), én is örömestebb társalkodnám a keresztyén fejedelmekkel, hogysem mint az pogányokkal". A törökkel azonban csak addig barátkozik, míg a császárék bizalommal nincsenek iránta, és amíg biztos védelemre nem számíthat a török ellen; amint ez megvan, a török ellen fordul, és tanácsokkal szolgál Ferdinándnak, hogyan foglalja vissza a töröktől egész Magyarországot, és ő annyira ismeri a törököt, hogy útbaigazításával Magyarország négy-öt év alatt visszakerülhet a király kezére!

Mindez csak bevezetés, hangulatkeltés, amialatt követe figyelje meg Pázmányék arculatját, tetszik-e nekik a dolog, s ha igen, akkor se siesse el az ügyet, hanem szállására hazamenvén, gondolkodjék rajta, és mindenképpen, akár belső szolgák megvesztegetésével, udvarhölgyek, „főasszonyok" által is tudakolja meg, elég kedvező-e a hangulat az udvarnál az igazi nagy ajánlatra.

A nagy ajánlat pedig két részből állt, egyik a házasság dolga. „Ha leányát nekem adja", mondja Bethlen, akkor az ő és a főhercegnő házasságából származó utódok Erdély urai, a császár fennhatósága alatt, ha pedig örökös nem születnék, akkor Bethlen halálával azonnal visszaszáll Erdély Ferdinánd királyra. Ilyen ajánlatot már Zápolyai Jánostól és János Zsigmondtól kezdve Erdélynek majdnem minden fejedelme tett, akik ugyan választásnak köszönték trónszékűket, de családi érdekből hajlandók voltak az ország szabad választási jogát ignorálva, Erdélyt a magyar királysághoz visszacsatolni. Ennyiben tehát Bethlen sem jár taposatlan úton, de annál inkább az ajánlat másik részében, amelyet ő maga a gubernátió kérdésének nevezett.

Az egész diplomáciai játéknak ez a gubernátió a lényege, ekörül forog minden, és ezzel áll vagy bukik az egész ajánlat. Íme Bethlen szavai: „Őfelsége gubernálná én általam Magyarországot, a gyűléseket őfelsége hirdettetné ki és mi presideálnánk benne, az propositiókat őfelsége küldené le nekem, in summa az egész direkciót és gondviselést őfelsége bízná reám, hadd én procurálnám az országot, a szükségesekhez képest akaratom szerint, dependeálnának (függenének) mindenek éntőlem, palatinus, judex curiae és minden váraknak kapitányi, az pozsonyi kamara; hadd én érteném az ország jövedelmeit, kit hova tesznek, semmi proventust én magamnak nem kívánnék kezemben jönni, hanem menne a kamarára, hanem a végházaknak hadd fizettethetnék én meg, építtethetném, takarhatnám élelemmel, municióval, valami azokból megmaradna, vinnék őfelsége tárházában, nekem lenne absolutus principatusom csak a Fátrán túl való darab föld, amint őfelsége adta vala Pozsonyban ezelőtt négy esztendővel." A gubernátorságért csak a besztercebányai rézbányákat kérné fizetésnek, melyeknek üzemébe kötelezné magát 148 000 forintot évenként befektetni, úgy, hogy nem sok nyereség maradna neki. Egyébként pedig az üzletről visszatérve a házasságra, felesége hozhatna magával papot is, németet is, amennyit akar, a fejérvári belső templomot is nekik adja, feleségét pedig rangjához illően eltartaná, van neki arra elege, jobban tartaná, mint Báthory Zsigmond egykor főhercegasszony feleségét, élni pedig nem Báthory módjára élne vele, mert „a gyermekkorból kiköltem és kedveskedő férje tudok én lenni akárkinek".[213]

Lebontva az egész előadásról a rábeszélő elemeket, a magyar-török-erdélyi területek megszervezésének grandiózus koncepciója áll előttünk, sokkal hatalmasabb és messzebb tekintő, mint Bocskayé, ezétől annyira különböző, amennyire Bethlen államférfiúi géniusza is, az ő gazdag fantáziájával, találékony mozgékonyságával különbözött Bocskay reális, szolid, hozzá képest szinte nehézkes ingeniumától. Bethlen Gábor megtartaná Erdélyt és a nikolsburgi vármegyéket, ezekhez kapná még a Fátráig elterülő magyar vármegyéket, melyek az ő erdélyi szuverenitása alá kerülnének, mint „abszolutus fejedelemségének" részei, maradna Magyarországból a néhány északnyugati vármegye és a Dunántúl, melyeknek kormányzásáról szintén lemondana Ferdinánd az ő javára.

A konstrukció ugyanaz, mint aminő már a cseh fölkelés idején a téli király javára is fölmerült: Ferdinánd adja át a tényleges hatalmat Csehországban Frigyesnek, megelégedve a cseh királyi címmel és némi évjáradékkal. Bethlen nem hagy kétséget, hogy Magyarország tényleges ura ő lenne; megköveteli magának a hadi és pénzügyi szuverenitást, legföljebb az országgyűléseket illetőleg engedne a királynak némi tiszteleti jogokat. Ő, aki Erdélyt a virágzás oly magas fokára emelte, joggal képzelte el magáról, hogy Magyarországot is, ha egyszer kezébe adják, hatalmassá, egészségessé, integerré tudná tenni. Milyen passzióval építené, takarná ő a végvárakat, melyek most tehetetlen kézben pusztulóban vannak! Az egész ajánlatból kiérzik a tetterő, mely utat, teret tör magának, s amely a tervet kiemelve az egyszerű önzés szféráiból, neki erkölcsi alapot kölcsönöz.

Persze az egész koncepció, az ő nagy vonalaival felfedetvén a császár és magyarjai előtt, semmiképpen nem volt megvalósítható. A császár nem mondhatott le Magyarországról, melynek birtokát csak az imént tartá meg magának két véres küzdelem árán, különösen nem Bethlen Gábor javára, aki eléggé megbizonyítá a szerződések kevésbevételét ahhoz, hogy egy újabb szerződés betűiben bízva, neki Magyarországot átengedni: a magyar király öngyilkosságát jelentette volna. Hasonlóképpen hiányzott az urakból is minden hajlandóság, hogy Bethlen alattvalóivá legyenek, nádor, országbíró, Thurzó Szaniszló és Esterházy Miklós, éppen ezek voltak, kiknek személyét is leggyakrabban szidalmazta a fejedelem. Mindezeken felül a Habsburgoknak családi összeköttetéséről volt szó régi ellenségükkel, protestáns, kálvinista, alacsonynak tartott származású emberrel. Ferdinánd mégis megkérdezte spanyol rokonságát, mit tegyen, odaadja-e leánya kezét Bethlennek. Az ügyet a madridi császári követ, Khevenhiller gróf a legnagyobb titokban jelentette, csak a fiatal IV. Fülöp király és minisztere, Olivarez tudtak a dologról. Érdekházasság, még más felekezetbeliekkel is, akkor sem tartozott a ritkaságok közé, a spanyolok épp ekkor éveken keresztül tárgyaltak Jakab angol királlyal, aki mindenképpen szeretett volna fiának, a később szomorú véget ért I. Károlynak spanyol infánsnőt szerezni feleségül, ezek a tárgyalások voltak részben az oka annak is, hogy Jakab segély és védelem nélkül hagyta

vejét, a téli királyt, nem akarván a Habsburgokat megsérteni. Olivarez végre írásbeli válaszban ajánlotta Ferdinándnak, adják oda Cecilia Renata kezét, de biztosítsák ennek fejében a katolikus vallás szabadságát Erdélyben. Ez az üzenet- és levélváltás azonban Bethlen első ajánlata alapján ment végbe, amikor még nem volt ismeretes az ár, melyet kíván magának.[214] Amint azonban kiderült Bethlen kívánsága, hogy a főhercegnő kezével, burkolt formában bár, királyi cím nélkül, de mégis egész Magyarországot akarja megkapni, az egész ajánlat, sem a magyar király, sem a spanyolok részéről nem volt komolyan tárgyalható. Ferdinánd tehát nem is bocsátkozott a gubernátió megbeszélésébe, a további tárgyalásokban mindig csak a házasság dolga szerepelt, s a császár kész volt leánya helyett rokonságából szerezni asszonyt, a nősülni vágyó fejedelemnek. Viszont Bethlen is tisztában volt azzal, hogy ily messzemenő igényeket legföljebb királyleány kezével köthet össze, nem pedig valamely, a Habsburgokra többé-kevésbé közömbös hercegnőével. És ha valóban gondolt a házasság utáni török hadjáratra, ebbe csak mint a császár veje, kedves leányának férje merészkedhetett volna, akinek megvédését, ha bajba kerül, a császárnak családi érzelmek is parancsolták volna. Más császári rokonleány kezéből, aminőt Ferdinánd követjei többet is említettek neki, semmi politikai haszna nem származott volna.

Így történt, hogy Kovacsóczy István kancellárnak újabb követségét, 1625-ben, már kettős utasítással látta el a fejedelem, meggyőződvén tervének kivihetetlenségéről: kérdezze meg immár utoljára, a bécsi udvart, s ha ez újból megtagadja a főhercegnő kezét, menjen tovább, Berlinbe, ahol a kálvinista brandenburgi választó nővérének férjhezmenő szándékáról a fejedelem már korábban meggyőződött. A fényes követség Bécsből csakugyan kielégítetlenül ment Berlinbe, s mint egyik tagja, az ifjú Kemény János, a későbbi fejedelem, meg is jegyezte: „szimulált is szegény fejedelem az religió dolgában, hogy azzal is kedvességet és hitelt szerezzen", ami hogy nem sikerült neki, nagy kár volt, mert ha „hihettek volna egymásnak", a török elleni hadakozásba is kész volt belebocsátkozni.[215] A kérdés tengelyéről, Magyarország gubernációjáról senki sem tudott a néhány beavatottakon kívül, annyira titokban folyt le az egész dolog.

Bethlent tehát nem kevesebb, mint három esztendeig foglalkoztatta a gondolat, hogy a császárral szoros családi kapcsolatban Magyarország ura legyen, s emellett a török uralomtól is valamiképpen, szükség esetén háború árán is felszabadítsa magát. Ugyanezen három esztendő alatt ezzel a tárgyalási vonallal homlokegyenest eltérő irányokban is folytatott alkudozásokat, mégpedig a legkülönbözőbb hatalmakkal egyszerre, emellett közben fegyvert is fogott, béketárgyalásokat is folytatott, amelyeket megint tagadnia kellett bizonyos hatalmak előtt. Ha mindezen tárgyalásait nemcsak időrendben, hanem egymással egyidejűleg is elképzeljük, ami azoknak sokoldalúsága miatt egyszerű történeti előadásban alig érzékeltethető, akkor értjük csak meg, miként fejlődött ki Bethlen Gáborral szemben nemcsak ellenségeinél, de azoknál is, akikkel szövetségben állott, a legteljesebb bizalmatlanság. Ez a két-három esztendő viszi őt be az európai politikába, és alapítja meg egyúttal azt a hírét, mintha ő mindenkor hátsó gondolatokkal dolgozó, hitszegésre kész, megbízhatatlan fél volna. Bethlenről ez a felfogás gyökeresedett meg már kortársainál, s azután évszázadokon át szinte minden európai történetírónál, aki valamiképpen foglalkozott alakjával és tetteivel.

A konstantinápolyi angol követ, a nagy műveltségű Sir Thomas Roe Bethlen terveinek és diplomáciai lépéseinek rajzát a legtöbbször e felvilágosítással zárja be: but all this is dissimulation, és hosszú éveken folytatott megfigyelései után arra az általános szabályra jut, hogy Bethlennek természetében van a csalás, és csak az bizonyos, hogy ahol teheti, inkább ellenségeit, mint barátait csalja meg.[216] Jakab angol király és tanácsosai éveken át vonakodtak vele érintkezésbe lépni, nem utolsó sorban az ő megbízhatatlan híre miatt, hogy pedig a Habsburg-érzelmű országokban, ha lehet, még kevésbé bíztak meg benne, ez csak természetes. Azon kapucinusok egyike, akik Père Joseph korában egyik európai udvarból a másikba utazgattak szövetségtervekkel, Pater Hyacinthus, Miksa bajor herceg előtt Bethlent „senza fede e senza legge" embernek nevezte, s ezzel elég pontosan fejezte ki az európai közvéleményt, amint az Bethlen első támadása után kialakult.[217]

Hogy ez így történt, ebben kétségtelenül közrejátszott az akkori diplomáciai életben megfigyelhető gyakorlat, hogy bár a tárgyalá-

sok mindenkor szigorúan titkosan folytak, s a felek a titkosság biztosítására a legkülönfélébb eszközökhöz folyamodtak – láttuk, Bethlen csak mily elővigyázati intézkedések után közli házassági tervét a bécsiekkel –, a titok mégsem volt megőrizhető, mert a tárgyalások nagy része levelezés útján ment végbe, s ezek a levelek a hosszú úton, háborús területeken keresztül mindegyre az ellenfél kezébe kerültek. Diplomáciai iratok elfogása, intercipiálása, amint már akkor is nevezték, az európai politika fegyvertárába tartozott. Ezt a fegyvert mindenki iparkodott használni, legkönnyebben pedig a közép-európai hatalmak forgathatták, akiknek területét a perifériákon levő fejedelmeknek nehéz volt elkerülniök levelezésükkel. A császári udvart ugyan ebben is akadályozta közismerten rossz hivatalszervezete, Miksa bajor választó panaszkodik is, hogy a császáriak nem tudnak elég ellenséges levelet elfogni, futárt feltartóztatni. Bethlennek az ő második támadását előkészítő tárgyalásai ekkor már átnyúltak a német birodalmon, szinte állandó levélbeli összeköttetésben volt a Hágában tartózkodó Pfalzi Frigyessel és a hollandi szolgálatban a Rajnánál, majd Ostfrieslandban operáló Mansfelddel, ezekkel váltott levelei tehát folyton ki voltak téve az elfogatás veszedelmének. Aminthogy tudjuk is, hogy úgy az ő, mint a nála tartózkodó volt cseh főlkelő, Thurn gróf levelei Mansfeld helyett igen gyakran a császár és a liga fejedelmei kezébe estek, úgyhogy a habsburgi párt néha egyebet sem tett, mint álmélkodott azon a kétszínűségen, melyet számára Bethlennek hozzá írt, s ugyanakkor a régi rebellisekhez, Pfalzi Frigyesékhez írt levelei *együttes* olvasása revelált. A fejedelem békeajánlatainak kínos illusztrációját képezte Pfalznak, Mansfeldnek, Thurnnak, Bethlennek egy-egy levele, melyben a régi konfederáltak török–erdélyi–északnémet protestáns szövetségről beszéltek, s annak alapjait iparkodtak megvetni.[218] Az ilyen levelek azonban, ha bármi kis kompromittáló tartalmuk volt, nem maradtak meg a különböző titkos tanácsosok kezében, hanem mind a két fél iparkodott a nyilvánosság elé vinni azt, amit a szerencse kezébe adott, hogy így is befolyásolja az ekkor már hatalomnak tekintett európai közvéleményt. Emlékszünk, mily rossz benyomást keltett az a levél, melyet Bethlen a tatár szultánhoz írt, amikor a nádor kezéből Bécsbe jutva, az európai publicisztikában ismeretessé vált. Már ekkor szokásban

volt, hogy egyes államok, sőt követek is a kezükbe jutott leveleket, saját diplomáciai céljaik érdekében nyomtatásba adták, különösen Hollandiában, ahol a 16. század második fele óta a bank és kereskedelem ügyei mellett a politika hírei is egész Európából összefutottak. A hollandiai angol követ, Carleton lovag már 1619-ben álmélkodva olvasta nyomtatásban Bethlennek Thurnhoz írt levelét, mely szerinte hihetetlen gyorsasággal érkezett meg Hollandiába, s ott rögtön nyomtatásba adták. Ugyancsak nagy hirtelenséggel jelent meg nyomtatásban, mégpedig egy kölni hírlapban a császárral 1620 januárjában kötött fontos szerződés, melyet ilyképpen már egy hónap múlva olvashattak a csehek Prágában, akik előtt pedig jobb lett volna, ha titokban marad.[219]

De bármely nagy rizikó volt is az akkori viszonyok között innen távol Keletről, ellenséges országokon keresztül keresni levelezés útján szövetségeseket, s bármily sokszor tudomást szereztek is az egyes hatalmak az ő ellentmondó nyilatkozatairól, mégsem a levelek, hanem Bethlennek tényleg követett céljai voltak azok, amiket még az akkori, éppenséggel nem egyrétű, egyhitű vagy nem is szótartó államférfiak sem tudtak egymással teljesen összeegyeztetni. Bethlen első támadásának befejezésével kiterjeszti az újabb támadás diplomáciai felületét, követeivel, leveleivel olyan európai hatalmaknál kopogtat be, ahol azelőtt Erdélynek hírét sem hallották, s hogy ezen eredetileg közömbös hatalmak érdeklődését felkeltse, az alkudozások természete iránt nagy érzékkel a legszebb színekkel festi le az előnyöket, melyek Erdély megsegítéséből származhatnak az illetőre, valamint az ő saját jóakaratát is, mellyel partnerének szolgálni akar. Ebből már magából is divergenciák származtak nyilatkozataiban, mert *egyszerre* próbálván tárgyalni Frigyessel, Hollandiával, Velencével, Törökországgal, a német protestánsokkal, mindegyiknek némileg más színezéssel adta elő mondanivalóit. Az a felfogás, mintha a spanyol monarchia és ausztriai ház ellenségeit mindenütt ugyanazon gyűlölet kapcsolta volna össze, mintha ez az egy érzés elég lett volna köztük politikát és hadi közreműködést létrehozni, közelebbről belebocsátkozva az európai bonyodalmakba, tévesnek kellett hogy bizonyuljon. Itt bizony, a világ protestáns felében, akárcsak a katolikus-császáriban is, a politikában a *do ut des* elve uralkodott, és Bethlennek is pozitív ígéreteket kellett tennie,

hogy szövetséget és segítséget kapjon, ahol pedig kiderült, hogy tőle semmi sem várható, ott eleitől kezdve hiába is kopogtatott. Igaz, a Habsburgok ellenségeiben csakhamar meggyökeresedett a gondolat, hogy számukra Magyarország nyugtalansága mindenképpen csak nyereség lehet – ezt Pfalzi Frigyes igen művelt, nagyeszű tanácsosa és éveken át apósa udvarában követe, Rusdorf így fejezte ki: „a közjóra nagyobb haszon és nagyobb előny nem származhatik, mintha a magyarországi békét sikerül megakadályozni",[220] de áldozni ezért a negatívumért egyik hatalom sem akart: nekik jólesett, ha Bethlen harcol és elvonja távol Keletre a császár erőit, rosszul esett, ha Bethlen kibékült, ilyenkor meg is nehezteltek rája, de hogy pozitív segítséggel lássák el, ez alkudozásoknak volt a tárgya, amelyekben mindenki saját előnyét kereste.

Ezt kereste természetesen Bethlen Gábor maga is – bár nincsen kétség, hogy ő is szívből tagja volt azon érzelmi közösségnek, mely a Habsburg-ellenes tábort Európa minden részében egybefoglalta. A Habsburg-házat, mely kezdettől fogva útjában állott úgy személyi, mint nemzeti törekvéseinek, Basta korától fogva őszintén gyűlölte, s utóbb is keserűen emlékezett meg fiatal kora benyomásairól, mikor Basta az összehívott erdélyi urak elé hányatta az istrángot, hogy megkötöztesse őket, ha szófogadatlanok a császárnak. A Habsburgok iránt egész életében bizalmatlansággal viseltetett, őket valami módon gonosz princípiumnak tartotta, azt hitte, hogy „abban az familiában a természettől beoltatott szörnyű bosszúság" lakozik, s ez nem enged velük soha állandó békességet, s így egyik Habsburg halálával sem következhetik semmi jó, mert utódja, családi, örökletes tulajdonainál fogva, ugyanoly gonoszul fog uralkodni, mint elődje.[221] Ilyen és hasonló nézetek a Habsburg-házról, a Hispanica monarchia rettentő embertelenségéről szinte egyenes folytatását képezték a korábbi század protestantizmusától felállított pápa–Antikrisztus egyenletnek, s a harmincéves háború idején mindenfelé el voltak terjedve – ez a Habsburg-antipátia Bethlen lelkébe is mélyen lebocsátotta gyökereit, és ott rendkívül kedvező talajra is talált, amennyiben egész életében nem tudta elfelejteni, hogy a Habsburgok az ő uralkodása kezdeteit minden eszközzel megnehezítették. Különösen sajgott benne – s minél magasabbra hágott, annál inkább – az a tudat, hogy alacsonyabb származása miatt néz-

ték le és akarták Erdélyből kitudni.[222] Ha tehát valaki, akkor Bethlen bizonyára esküdt ellensége volt a Habsburg-ház európai pozíciójának, és ha az érzelmi közösség elég erős lett volna a protestáns felek között szövetségek létrehozására, akkor valóban két kézzel kellett volna Bethlen, mint feltétlenül megbízható szövetséges után kapniok.

De amiként az európai protestáns hatalmak is ez általános összefüggéseken túl a saját államraisonjukat követték pozitív politikai lépéseiknél, úgy Bethlennek is megvoltak a maga útjai, melyek a maguk mezítelen valóságukban meglehetősen eltértek a többi protestánsétól. A célok e divergenciája tette lehetetlenné az eszközök együttes felhasználását, köztük elsősorban az együttes hadiakciókat. Pfalzi Frigyes és a hozzá hajló hatalmak létérdeke a rajnai területek visszahódítása volt; Christian von Braunschweig, az elűzött halberstadti püspök-adminisztrátor az észak-németországi protestáns területek megszerzésén dolgozott, az ugyanekkor előtérbe nyomulni kezdő dán király szintén a németországi, tengermelléki tartományok szekularizált egyházi javaira tekintett, s azokat akarta a császári és liga-akciókkal szemben a protestantizmusnak és családjának biztosítani. Bethlen viszont legalábbis a Fátráig terjedő magyar területet akarta visszahódítani, reménységei a cseh rebellió leverése óta nem terjedtek többé Magyarország határain túl. A hadi célok e különbözőségét hogyan tudta volna kiegyenlíteni a mindnyájukban közös Habsburg-gyűlölet! Márpedig közös hadiakciót csak pontosan körülírt közös célok szülhettek volna, amilyeneket Bethlen és a nyugati hatalmak között alig lehetett találni. Egyetlen ily közös katonai akció ajánlkozott, s ez valóban fel is merül Bethlen minden tárgyalásában: a csak imént levert cseh tartományokat újabb rebellióra bírni. A fehérhegyi csata után, mint tudjuk, a csehek felett kérlelhetetlen bosszú vette át uralmát, a prágai kivégzések, a cseh nemesség nagy része birtokainak elkobzása, a szabad városokat sújtó rengeteg pénzbüntetések, a Rudolftól kicsikart cseh rendi jogok megsemmisítése, mindez oly súllyal nehezedett a levert országra, hogy a Habsburgok ellenfelei éveken át nem minden valószínűség nélkül vonhatták be tárgyalásaikba azt a reményt, hogy protestáns seregek megjelenése Csehország földjén újra lángra fogja lobbantani a felkelés parazsát. Csehország új

felkelése pedig most, amikor a birodalomban egymás után jelentkeznek a Habsburgok fegyveres ellenségei, amikor a hollandi–spanyol fegyverszünet lejártával Németalföldön is újra kezdődött a háború, olyan esemény lett volna, melyből evidens módon mindenkinek haszna származhatott. Főként Pfalzi Frigyesnek, aki tőle nem várt állhatatossággal sohasem mondott le a cseh koronáról, valamint Bethlennek, akinek viszont egész Magyarország birtoka intett, ha Ferdinánd uralma a szomszédos cseh tartományokban megint megszűnik, és a cseh protestáns államon keresztül helyreáll egyenes összeköttetése Nyugattal.

Innen érthető, hogy Bethlen tárgyalásaiban az egyetlen pozitív együttműködési terv Csehországra vonatkozik: Mansfeldnek és Braunschweigi Christiannak vele egyidejűleg kell cseh–morva területre törniök, s ott vele egyesülniök. Viszont azt is megérthetjük, hogy amennyiben ez a közös akció nem volt megvalósítható, Bethlennek egyéb kapcsolat nem kínálkozott a nyugati hatalmakkal, ezek nem tudták őt, ő pedig ezeket saját közelebbi célja érdekében mozdulásra késztetni. A földrajzi távolság még inkább megsokszorozta az érdekbeli divergenciát, minek folytán Bethlen törekvései, hogy a nyugati politikába bekapcsolódjék, inkább csak diplomáciai, mint hadi jelentőségre korlátozódtak. Így azután közös hadviselés helyett csak önálló, elszigetelt támadás jöhetett létre, melynek szolgálatában legfölebb subsidiumra, pénzbeli segélyre számíthatott a nyugati hatalmaktól.

Ha ezen általános szempontok tekintetbevételével nézzük előbb Bethlennek második támadását, akkor annak indítóokait keresve nem fogunk csodálkozni, ha személyes kívánságaira találunk. Elsősorban a nikolsburgi béke csorbaként, kudarcként felfogott területi rendelkezéseinek megváltoztatását: magyar területet, lehetőleg a Fátráig terjedő vármegyéket és királyi címet szeretett volna új hadjáratával kikényszeríteni. Ezen tulajdonképpeni háborús cél mellett inkább ürügyek, magyarázatok és alkalmak gyanánt szerepelnek azon momentumok, melyeket hivatalos és félhivatalos nyilatkozataiban maga vet oda a háború indítékaként. Fegyveres feltámadásakor manifesztumában általánosságban említi a békesség feltételeinek Ferdinánd részéről történt megsértését, és mivel „meg nem tartatván az fogadások, sem isteni, sem pedig emberi törvénnyel az

végezéseknek megtartására is senki sem köteles, így mi is hadainkkal megindultunk, remélvén azt, hogy Isten, az, ki az végezéseknek és hittel tött fogadások megszegésének komoly bosszúállója", igaz ügyét meg fogja segíteni.[223] A sérelmeket, melyek szerinte a nikolsburgi békét Ferdinánd részéről érték, a császári magyarokkal folytatott tárgyalásokban követei által többször felsorolta, közöttük a legsúlyosabb és egyúttal a békeokmány egyetlen valódi sérelme a Bethlentől adományozott birtokokra vonatkozott. Ezekre nézve a nikolsburgi béke úgy rendelkezett, hogy a legközelebbi magyar országgyűlésen intéztessék el dolguk, illetőleg a Bethlentől behelyezett birtokosok kártalaníttassanak. A magyar országgyűlés 1622 késő tavaszán Sopronban össze is gyűlt, Ferdinánd személyesen megjelent rajta, ezzel is bizonyítani akarván a rendek iránti jóindulatát. Csakugyan, a rendeknek sikerült előbb sérelmeiket elintézni, csak azután tárgyalva a királyi előterjesztéseket; sikerült újból protestáns nádort választaniok Thurzó Szaniszló személyében, és Ferdinánd választási feltételeit törvénykönyvbe iktatniok. Viszont a király kénytelen volt belenyugodni abba, hogy a rendek idegen, német katonaságot most sem hajlandók az országba ereszteni, sőt az elutasítás után még további kegyeiről is biztosítá a rendeket, akik láthatták, hogy a rendi jogoknak kedvező regime tovább tart, a királynak sem akarata, sem ereje nincs azt megváltoztatni. A Bethlentől adományozott birtokok dolgában király és rendek egyetértőleg úgy határoztak, hogy azok jogos tulajdonosaiknak, kiktől Bethlen elvette őket, visszaadandók, s a Bethlen-féle adományosok kártalanításáról nem ez az országgyűlés, mint a nikolsburgi béke követelte, hanem csak a következő fog határozni. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy Bethlen hívei kénytelenek a nekik adott jószágokat kiszolgáltatni, anélkül hogy tényleg kárpótlást kapnának értük, a kárpótlással már „birtokon kívül" kell várniok, ki tudja, meddig? Az országgyűlés azonban nagy többséggel hozta ezt a határozatát, mivel Pázmányon és Esterházyn kívül Thurzó nádor is ezt tartotta helyesnek, aki mint Nikolsburgban Bethlen biztosa, most a tőle aláírt szerződés szavait ebben az irányban interpretálja. Az igaz, hogy Pázmány érsek már előbb kártalanítá őt a Bethlentől neki adott túróci prépostság birtokaiért, lefizetve kezéhez a 15 000 tallérnyi zálogösszeget, úgyhogy

Thurzó saját érdekeit kielégítve látva, könnyebb szívvel áldozhatta fel többi „beírt" kollégája, adományostársa érdekeit.[224]

Bethlen az országgyűlés e döntését „rettenetes halálos gyalázatára" valónak mondotta, de egyúttal megtalálta benne újabb támadása elfogadható indokát. A többi sérelem, mit alkalmilag felsorol, nem annyira sérelem volt, mint inkább a nikolsburgi béke keretein tágítani szándékozó újabb kívánság. Követelte a végvárak tartására Ferdinándtól ígért összeg kifizetését, ezentúl Sziléziába és Danzigba küldött rézszállításának biztosítását, az udvarában meghúzódó cseh emigránsoknak kegyelmet és birtokaik visszaadását, továbbá azon húszezer forint megtérítését, amit ő a nikolsburgi béke előtt a tatároknak volt kénytelen fizetni.[225] Ezekről a dolgokról az 1623. év egész első felében szinte megszakítatlanul tárgyalt, még szeptember havában is összeültek biztosai a császáriakkal, az övéi Kamuthi Farkas, a császáriak Dallos Miklós püspök vezetése alatt Besztercebányán, de itt már békealku helyett inkább arról beszéltek, hogy erdélyi hadak törtek be a császári magyar területre, Bethlenék szavai szerint csak azért, hogy elejét vegyék a magyar végvárak idegen, német katonasággal való megtöltésének, mert ezzel akarja szerintük Bethlen a maga részéről is az „ország szabadságát" védelmezni, amire mint Magyarország egy részének birtokosa, a császárhoz hasonlóan, fel van jogosítva.[226] A feleselés még tartott, mikor a fejedelem már személyesen betört a magyar királyság területére.

Egy pillantást kell vetnünk azon diplomáciai előkészítés eredményeire, amelyet Bethlen a nikolsburgi béke megkötése óta, a békeállapot első percétől kezdve már a háború szándékával, de egyidejű békeakciókkal párhuzamosan folytatott. Valóságos eredményt e másfél éven át nagy költséggel, távoli országokban folytatott alkudozásai csak a portán hoztak neki.

Annak idején a nikolsburgi béke megkötését a további háborútól irtózó magyar hívei előtt azzal akarta elodázni, hogy szerinte a török nem tűrné a béke megkötését, miután az már egyszer háborúra, a császárral a béke megszakítására határozta el magát. A valóságban ekkor a császárral összeveszni, általános keresztény háborúba keveredni senki sem óhajtott a divánban. A török, mint fönt említettük, súlyos betegségen ment keresztül, a nikolsburgi békét

követő másfél év látta a fiatal Ozmán szultán kivégeztetését, a gyöngelméjű Musztafának börtönből napvilágra és trónra hozását, újból letaszítását, és a tizennégy éves IV. Murádnak trónra ültetését, közben egymást váltogató lázadásait janicsároknak, szpáhiknak, ulemáknak, két-három hetenkint nagyvezírek és dívánülő basák bukását és új felemelkedését. Ebben a helyzetben a porta állandó, nagyméretű akcióra képtelen volt, s Bethlen követei, köztük a hadvezéri dicsőséget elég méltatlanul élvező cseh Thurn Mátyás egyebet nem tehettek, mint nagyszerű híreket közölve a Habsburgok elleni koalíciókról – francia, szász, brandenburgi, dán, cseh, mindenki kész a harcra –, s hasonlóan légből kapott híreket adva be Ferdinánd törökellenes készületeiről, némi segélyt kértek az új támadáshoz. Az erdélyi törekvések nagy támaszra találtak a konstantinápolyi hollandi követben, Haga Corneliusban, míg a császáriak érdekében és a béke fenntartása irányában az angol követ, Sir Thomas Roe működött. Hollandiának ugyanis érdeke volt a császári–spanyol hatalom ellen keletről egy kis diverziót rendezni, míg Jakab angol király ekkor még kitartott spanyolbarát, legitimista politikája mellett s követének a török háború megakadályozását tette feladatává. Végre is a változó nagyvezírek közt akadt egy, aki Bethlen követeitől rábeszélve – és természetesen megvesztegetve – felhatalmazta a magyarországi basákat, hogy melléje álljanak; Bethlen szerdárnak ugyan a harcias budai basát szerette volna, akitől erélyesebb hadviselést várhatott, de végül megelégedett a vén boszniai basa szerdárságával, aki névleg 20 000, a valóságban alig 12–13 000 emberrel indult melléje.[227]

Egyebet a portától Bethlen nem remélhetett, mert hadjáratra, a kalifa vezetése alatt, a feloszlóban levő portai gépezet most teljességgel használhatatlan volt. Nyugaton még ennyi eredményt sem ért el. Velence megmaradt korábbi tartózkodó álláspontján; Jakab király, ha lehet, még makacsabbul ellene volt a Bethlennel folytatandó tárgyalásoknak, miután attól a török-, tatár-barátkozás hírei is elvették kedvét; a sürgető pfalzi követnek egyszer úgy nyilatkozott, hogy csak a legnagyobb szükségben – flectere si nequeo superos, Acheronta movebo – fog a Bethlen sötét hatalmához folyamodni.[228] A Pfalzi Frigyessel folytatott sűrű levelezés sem kecsegtette eredménnyel, egyedül a volt protestáns püspök-adminisztrá-

tor, Braunschweigi Christian, akkor Mansfeld mellett az alsó-szász kerületben a felkelés vezére, helyezte kilátásba, hogy Szilériába törve meg fogja kísérelni Bethlen csapataival az egyesülést. Christiant azonban az eddig semleges alsó-szász kerületi rendek beleegyezésével a liga generálisa, Tilly megtámadta, és már augusztus 6-án Stadtlohnnál döntőleg megverte. Németországban nem volt többé protestáns sereg, mely Bethlen támadására reagálva, vele együttműködhetett volna.

Bethlennek tehát a törökön kívül semmi segítsége nem volt, mégis megindult, még egyszer elpanaszolva a nikolsburgi béke sérelmeit, és hogy régi híve, most már ellensége, Thurzó Szaniszló nádor, becsületlenül forgatta nyelvén, azaz szidalmazta, tehát ő részben becsülete védelmére is kénytelen fegyvert fogni. Kiáltványai a magyar vármegyékre csekély hatást tettek, hiszen sem vallási, sem rendi sérelmeikre nem hivatkozhatott többé, nem is hivatkozott, a nikolsburgi békének emlegetett sérelmei pedig a magyar vármegyék érdekeit éppenséggel nem érintették. A vármegyék nemeseitől valóban nem lehetett kívánni, hogy Bethlen hitelezőinek és erdélyi urainak, katonáinak zálogbirtokait megvédjék, s ezért keljenek fel, mikor a birtokokat elvevő országgyűlési törvény a vármegyék, a régi birtokosok és híveik helyeslésével jött létre. Vannak azonban adataink, melyek szerint még a fejedelem kezén levő hét vármegye rendjei is vonakodtak harcba menni, Szatmár vármegyéről ezt főispánja, Károlyi Mihály volt kénytelen megállapítani.[29] Maga a fejedelem is tudta ezt, megírván Károlyinak: „Igen jól tudom én azt, hogy nem akarja egy is kegyelmetek közül ezt az expeditiót, sőt im csak az hadak gyülekezetit sem szenvedhetné, ha egyéb lehetne benne; tudom jól azt is, hogy nem favort, hanem gyűlölséget szerzek köztetek az én mostani indulásommal, de arrul nem tehetek, arra semmit nem nézhetek, hanem böcsületemet magamnak kell oltalmaznom idegen nemzettel és zsoldos katonákkal, amint lehet", mert, úgymond, háromszor is megpróbálta eddig a nemes országot felültetni, soha se sikerült, az ő „rettenetes meggyaláztatására" a magyar rendek közt senki se szánakodott, ezért az „ő keserűségét nyelvvel ki nem lehet mondani", de hát van neki magának is elég hada és – mondja végső elkeseredéssel a magyar vármegyékről – „semmi szükségem az gaz hadra nin-

csen".[230] Ezt a második támadást valóban az ő becsülete, személyes érdeke indíttatta meg vele, benne a törökön kívül tisztán erdélyi szuverenitásának hatalmi eszközeire: az erdélyi főnemesi és székely kontingensekre, s az ő saját zsoldosaira, köztük a vinci németekre támaszkodott. Az ő erőskezű belpolitikájának eredményeként volt már annyira abszolutista fejedelem, hogy saját, lehet mondani, dinasztikus céljai érdekében is harcba tudja vinni országát!

A rövid hadjárat kezdetén ismét megbizonyította rendkívül világos stratégiai pillantását. Támadása most sokkal gyorsabb lehetett, mint első alkalommal, mert Erdély helyett már Kassa körül állíthatta össze seregét, s onnan sokkal rövidebb útja maradt az osztrák határszélig. Magyar területre lépve, néhány kisebb várat rögtön elfoglalt, amint azonban Füleket Bosnyák Tamás komolyan védelmezte, a vár alól eltávozva, gyors menetekben Nagyszombatra sietett, ezzel a Vág vonalát is biztosította magának. A császáriak meginl nem voltak készen, a magyar vármegyék sem Bethlen, sem a király pártján nem voltak hajlandók véres küzdelembe elegyedni, Esterházy Miklós Érsekújvárba zárkózott, egyébként pedig nem volt sereg az országban, nem lévén szabad idegen csapatokat behozni. Idegen csapatok különös módon most csak Bethlen seregében léptek az ország területére, német landsknechtek és törökök, tatárok! A császári seregek morva területen kezdtek gyülekezni június óta, amióta Bethlen békefogadkozásai és tárgyalásai mellett is biztosra lehetett venni a háborút. Bécsben előbb a fővezérségért folyt a viszálykodás és a protekció, Wallenstein, a befolyásos titkos tanácsosnak, Harrach Károly bárónak veje még túl könnyűnek találtatott a vezérletre, őt mint második vezért rendelték alá a főgenerálisnak, az olasz Carafa Jeromosnak, Montenegro őrgrófjának. De ami kevés sereg készen volt is, azt sem volt ajánlatos elszállítani Csehországba, mert itt Bethlen és Braunschweig jövetele hírére tartani lehetett újabb felkeléstől. Egy helyütt a birtokukat vesztett protestáns nemesek fel is keltek, de mozgalmukat már a közigazgatási hatóságok elnyomták. Így aztán a nagy nehezen összeszerzett 9000-nyi emberrel végre meg lehetett indulni Magyarország felé; Ferdinánd úgy utasítá a vezéreket, hogy Pozsonynak tartsanak, nehogy Bethlen megismételje a legutóbbi bécsi diverziót, Wallenstein és Carafa azonban nem mert oly mesz-

szire elmenni a hűségében kétes cseh-morva területtől, ezért vonakodva, lassan haladt, és az annál gyorsabban közelgő Bethlen, s előtte járó könnyű lovas alvezérei elől a Morva jobb partján, Gödingben, vizektől és sáncoktól védett táborba húzódott. Bethlen ide érkezve nagy eréllyel hajtotta végre a tábor körülzárását, seregeit a Morván át a túlsó partra szállítva. Innen aztán magyar, török, oláh lovasaival Morvaország falvait pusztíttatta, s Wallensteinékat oly szorosan körülzárva tartotta, hogy azok az élelmiszerrel alig ellátott táborhelyen már éhséget szenvedtek, és lovaikat kellett levágniok. Háromheti körülzárás után, november 17-én Bethlen a sáncok alá vezette seregét, s leszállva lováról, személyesen akarta őket rohamra vezetni, azonban a törökök megtagadván az engedelmességet, rohamra nem került sor. Ez pedig utolsó kísérlete volt, hogy a döntést fegyver erejével kényszerítse ki, mert már november 13-án salvus conductust küldött a Sempte várában meghúzódó Thurzó Szaniszlónak, s ez elfogadva a meghívást, november 18-án a fejedelem táborába ment. Itt aztán szó sem volt többé a nádor állítólagos szidalmainak megtorlásáról, ehelyett november 20-án fegyverszünetet kötött vele Bethlen, mely szerint az öt nyugati vármegyéből rögtön visszavonul, a törököket hazabocsátja, és megkezdi a béketárgyalásokat.

Másfél esztendős készülődésnek igen csekély eredményét most néhány napi meggondolás után egyszerre dobta el magától a fejedelem, aki a pillatnyi helyzet konzekvenciáit bámulatra méltó gyorsasággal és biztossággal vonta le. A hadjárat elveszett, vagy legalábbis jobbra már nem fordulhatott. A birodalomból, Európából nem várhat segítséget, inkább a császári csapatok erősödését. Aminthogy ekkor már el is vonta Ferdinánd Collalto osztrák csapattestét Tilly seregéből, és elindíttatta Montenegro és Wallenstein felmentésére, sőt a katonában és pénzben mindig bő Miksa bajor választóval is megkezdte az alkut segítősereg kiállításáért. Csehország és Morva nem akart, nem mert felkelni, bárhogyan lázították is Bethlen táborából Thurn és a Jägerndorfi őrgróf. A töröktől semmi újabb segély nem jöhetett, s Bethlen helyzete mindennap csak rosszabbodhatott. Célok és eszközök feletti abszolút uralkodását jellemzi, hogy ebben a helyzetében régi ellensége, a nádor segítségével, két nap alatt megköti a fegyverszünetet, s utána, november 21-én

a sáncokra kimenve, Montenegróval beszél, aki lóról leszállva üdvözli a lován maradt fejedelmet, s ettől megtudhatja, hogy Bethlen nem a császári tartományok pusztítására fogott fegyvert, hanem önvédelemből, meghallván, hogy a császári tanácsosok ismét ki akarták tudni Erdélyből a nikolsburgi béke megsértésével. Innen Bethlen visszatérve táborába, a török basát kéreti sátrába, s rá akarja venni, hogy a keresztény rabokat, kikből több ezeret fogak össze, hazamenetele előtt szabadon bocsássa. A basa ezt, mint előrelátható volt, visszautasítja, seregével és rabjaival indul hazafelé, de útközben Esterházy, az újvári, győri és komáromi őrségek vígan szétszórják a török sereget, és kétezernél több morva rabot szabadítanak ki.[231] Ekkor történt, a hagyomány szerint, hogy Káldy György jezsuita a fejedelmet török barátkozása miatt szemben megdorgálta.

A béketárgyalásba azonban, bár politikailag jobb helyzetben volt, Ferdinánd mégis kénytelen volt belemenni. Idegen hatalomtól segítséget ingyen nemcsak Bethlen, de ő sem kaphatott, s még emlékezett, mennyibe került neki a bajor és szász segítség a cseh felkelésben. Esterházy Miklós különben is megírta neki, hogy ha német sereget hoz be, ezt a magyarság ellenségnek fogja tartani, s pusztításai ellen fegyverrel fog védekezni, és hogy a háború folytatásának egyetlen módja: nagy számban hazai, magyar katonát fogadni, s ez lehető is volna, mert, bár régebben Bethlen a hit és szabadság örve alatt vonzotta magához a magyarokat, ma azonban ezek tapasztalásból tudják, hogy sem a hitért, sem a szabadságért nem harcol, hanem „egyedül magának keres, meg a töröknek".[232] A király és bécsi tanácsosai azonban, mint ezt Esterházy is előre látta, bizalmatlanságból nem szándékoztak a magyarság felfegyverzésének ez utolsó eszközéhez nyúlni, s a most kezdődő, egészen 1624. május 8-ig, a bécsi béke megkötéséig elnyúló békealkudozásoknál mindenkor Ferdinánd és német tanácsosai voltak, a magyarokkal ellentétben, a békesség sürgetői. Esterházy és Pázmány annyira meg voltak győződve a Bethlennel kötendő béke hiábavalóságáról, miután ő békére igen, de a béke megtartására nem kényszeríthető, hogy a tárgyalásoktól távol maradtak, és csak a magyar tanácsban adták le véleményüket a király felszólítására, amikor is a békének Bethlen teljesen megbízhatatlan szaván túlmenő garan-

ciáit kívánták, mégpedig elsősorban a Tisza jobb partján levő vármegyék és Kassa visszaadását, azután ha a hét vármegye meg is maradna kezén, ezen vármegyék rendjeinek biztosítékát, hogy Bethlen újabb támadása alkalmával ellene foglalnak állást. Ugyanekkor a bécsi haditanács is „reál assecuratiót" látott szükségesnek Bethlen hitszegései ellen, s ezt a felső-magyarországi várak birtokában vélte megtalálni.[233]

Bethlen azonban a diplomácia porondján fölényesen védekezett; mindjárt az első fegyverszünetnél sikerült annak érvényét 1624. szeptemberig kiterjeszteni, ami a háborús bizonytalanságnak szinte egyesztendős fennállását jelentette volna, amely idő alatt az ő állandó reménye szerint nyugati vagy török részről segítség is jöhetett volna; hasonlóképpen az ő sikere volt, hogy ez időre a bányavárosokat is megtarthatta, ahonnan sietett minden mozdíthatót, aranyat, ezüstöt, rezet, gépeket, bányászokat Erdélybe vinni. De Thurzónak ezen elővigyázatlan fegyverszüneti feltételeit Ferdinánd visszautasítván, Bethlen egy újabb okiratban rövidebb fegyverszünetbe is beleegyezett, a bányavárosokat is kiadta, de „reális assecuratiókról", főként magyar vármegyék visszaadásáról hallani sem akart. Ezek a hónapok, a végleges békét megelőzőleg Bethlent ismét a reá jellemző sokoldalú és önmagának ellentmondó diplomáciai működésben mutatják, olyan tevékenységben, melynél lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy őt a diplomácia, a dolgoknak különböző partnereknél különböző előadása önmagában is érdekelte, szinte azt mondhatnók, mulattatta. Amikor a császárnál a már említett házassági ajánlattal akar kedvezőbb feltételeket kieszközölni, és a török kiűzésére és szinte keresztes hadjáratra is vállalkozik, ugyanakkor a porta hiszékeny dívánbasáit hallatlanul fantasztikus hírekkel kápráztatja, hogy azok újból segítségére jöjjenek, s így a háborút Ferdinánd ellen tovább folytathassa. Rögtön a végleges békekötés után közli a portával, hogy a német békét – ajánl neki (mikor már meg is kötötte azt), s ígéri neki Magyarországot a Fátráig, Moldvát, Havasalföldet, leánya kezét, a pápától királyi koronát, csak álljon melléje és induljon vele együtt a török ellen; ő azonban, mint ez a porta régi hívéhez illik, ellenáll e csábításnak, s a törökre bízza, béküljön-e vagy sem, de jobban szeretné, ha tovább folytathatná a háborút, s abban a török az eddiginél jobban

segítené.[234] Igaz, hogy mindezek titkos tárgyalások voltak – Bethlen diplomáciai működését a diplomácia titkossága nélkül el sem képzelhetnők magunknak –, de az is bizonyos, hogy a portán minden könnyen kiszivárgott, s ezért is hisszük, hogy ilyen és hasonló meséket Bethlen nem mindig diplomáciai, objektív szükségből, hanem valami mesemondó kedvből, az élet színei összezavarása és tarkítása öröméből adatott elő követeivel.

A béketárgyalások különben tisztán Bethlen személyes hatalmi kielégítése körül forogtak, a császáriak kevesebbet, ő maga többet követelvén, mint amennyit már Nikolsburg adott neki. Hogy a magyar királyság rendi vagy vallási ügyeiről szó sem volt a szinte nyolc hónapon át tartó alkuban, az természetes azok után, amiket e második támadás motívumait illetőleg megismertünk. Rendi vagy vallási szabadság nem is említtetik az egész idő alatt, minden akörül forog, megtarthatja-e Bethlen az ő Nikolsburgban nyert hatalmi helyzetét, avagy fegyvereinek kudarca után birtokról, jövedelemről kell-e lemondania. A bécsi békében végül is lemondott úgy a két sziléziai hercegség, Oppeln és Ratibor birtokáról, melyeket a császár már úgyis lefoglalt, továbbá beleegyezett, hogy a hét vármegye területén levő végvárak fenntartására járó évi 50 000 forint, amit Ferdinánd eddig sem fizetett, leszállíttassék 30 000-re, ezek fejében a már zálogban kezében levő Báthory-birtok, Ecsed, s ezenkívül a szintén területén levő Nagy- és Felsőbánya örökletesen átmentek birtokába. A császár újból amnesztiát adott magyarjainak, baja tehát senkinek sem esett, de haszna sem, azok a régi Bethlen-féle adományosok pedig, akiknek igazaiért mondotta Bethlen, hogy kiindul támadására, melancholiával állapíthatták meg, hogy a békekötésnél mindkét fél elfeledkezett róluk.

Ez a második támadás nem jelez nyugvópontot Bethlen már ismeretes törekvéseiben. A békeszerződést aláírva, eddigi céljaitól nem állott el, sőt azt sem lehet mondani, mintha a fegyveres beavatkozás eszközéről lemondott volna. Tárgyalásai, békés vagy akár háborús megoldás előidézésére tovább húzódnak, a bécsi békétől éppoly kevéssé szakítva meg, mint korábban a nikolsburgitól sem. A bécsi béke csak egy sikertelennek bizonyult tervét és vereséggel fenyegető háborúját likvidálta; utána tovább táplálja

úgy békés, mint háborús eszközzel Magyarország vagy részei elnyerésére irányuló törekvéseit. Tovább tárgyal a habsburgi házasság érdekében, egyidejűleg figyelemmel kíséri a nyugati helyzet alakulását, készen bekapcsolódni akárkinek háborús politikájába, ha ez a Habsburg-ház ellen irányul. Legnagyobb tevékenységet azonban a töröknél fejt ki, ahol ekkor valóban főbenjáró dolgok forogtak tárgyalásban, amennyiben Ibrahim basának Bethlen oldalán végzett hadjárata szétszakítá az 1606-i zsitvatoroki békét és ennek meghosszabbításait, úgyhogy most a császári magyar és török követnek össze kellett ülniök új békeokmány megszerkesztésére. Ez pedig, a törökkel békeszerződést kötni, mindig nehéz volt; mindenki tudta, miképpen játszotta ki Zsitvatoroknál is a török diplomácia a keresztényeket, a számára egyedül autentikus török szövegbe egészen más dolgokat véve fel, mint aminőkbe a keresztények előtt beleegyezett. Bethlennek tehát nagy érdeke volt jelen lenni a tárgyalásoknál, annál inkább, mert hiszen fel lehetett tenni a nyugati magyarokról, hogy a törökkel összeülve, a jó alkalmat Erdély megkárosítására nem fogják elmulasztani. A török ügyek legfőbb vezetése úgyis Esterházy Miklós, a fejedelem régi ellensége kezében volt, akit ekkor volt nádorrá választandó az elhalt Thurzó Szaniszló helyébe az 1625-i országgyűlés. Bethlen ezért nemcsak keresztülvitte, hogy a Hidasgyarmat határában, Párkány mellett sátorok alatt folyt béketanácskozásnál a törökök oldalán az ő követei is megjelenhetnek, s így a dolgok folyását egész közelről ellenőrizhetik, ezenfelül azonban nevezetes pozitív előnyt is ki akart ő kovácsolni a török–magyar békéből, melyet többé úgysem tudott volna megakadályozni. Kívánsága az volt, ismerje el mind a két fél, a magyar király és a szultán, Erdély területi fennállását és sérthetetlenségét, ami ha megtörténik, erre való hivatkozással a török megakadályozhatta volna a hét vármegyének Bethlen halála után Magyarországhoz visszacsatolását, amit pedig még az erdélyi rendek is, a bécsi békével kapcsolatban, külön oklevélben elismertek, kimondván, hogy a hét vármegye nem az övék, hanem a magyar királyé, akire Bethlen halálával visszaszáll. Látni fogjuk, hogy Bethlen a békekötések e rendelkezését más úton is megpróbálta megváltoztatni, hogy Kassa vidékét halála után is megtarthassa Erdélynek; most egyelőre Gyarmatnál nem érte el célját,

mert Esterházy kereken visszautasítá e nagyon is átlátszó artikulusnak a szerződésbe felvételét. Helyzete különben is kényes volt török és magyar között, ez utóbbiak előtt éppenséggel nem maradhatván titokban, hogy követei által a törököt a béke ügyétől mindenáron távoltartani igyekezett, sőt még a tárgyalások alatt is ily irányban működött azon esetre, ha országának biztosítása a fönt említett módon nem sikerülne. Angol, velencei, pfalzi tárgyalásai a diplomáciai titokzatos szféráiban folytak le, azokról magyar közrendek alig értesültek, itt azonban, a török–magyar viszonylatban, mikor a haditanácstól és a magyar kormánytól folyvást emberek jártak a budai basa udvarába, mely Bethlen diplomáciai működésének is egyik csomópontja volt, nehéz volt titkot tartani. A béketárgyalások húzódásával a legjobban érdekelt vármegyékben meggyökerezik a gondolat, hogy az erdélyi fejedelem az, aki a törököt a békességtől visszatartja, s ennek hatása alatt a török küldöttségre Komáromban 1625 februárjában hiába várakozó vármegyei békekövetek levélben, megható panasszal kérik Bethlent, ne okozzon a töröknél szakadást: „alázatos instanciánkkal kényszerítjük fölségedet, az Istenért, Istenhez, hazánkhoz, nemzetségünkhöz való szeretetiért, kötelességiért, hogy a törököt ne bíztassa, ne segélje, erejét és hadát melléje ne adja, se a mi utolsó romlásunkra a pogányok erejét maga mellé ne vonja. Gondolja meg fölséged az Istennek kemény és rettenetes ítéletit, gondolja meg fölséged a maga jó hírét, nevét, akinek örökké jó emlékezetben kelljen lenni, gondolja meg fölséged magyar nemzettől való származását, szánja meg ilyen szép országnak és a jó hírű nevű magyar nemzetségnek utolsó romlását. Mert – teszik hozzá a magyar vármegyék mély külpolitikai belátással – Erdélyország is csak addig marad meg az ő gyönyörűséges állapotjában és csak addig lesznek Erdélyben magyar fejedelmek, míg a török Magyarországot respektálja; ha ettül és a keresztény fejedelmektül nem fog tartani, úgy bánik vele, mint a Bosznasággal, fölkápázza őket." Esterházy nem engedte Bethlennek elküldeni e levelet, nem akarván őt, török politikájának a kritikájával haragra lobbantani, az egész levél azonban igen jellemző arra nézve, mily különböző felfogása volt a töröknek kitett nyugati magyarságnak és a régi törökbarát Bethlennek épp erről a sorsdöntő kérdésről.[235]

A török béke végre 1625 májusában tető alá jutott, néhány száraz artikulusban megerősítve a zsitvatorokit, s minden vitás kérdést, így a Bethlen támadásakor elfoglalt Vác visszaadását és a hódolt faluk dolgát is, későbbi tárgyalásokra halasztva. A béke azonban Bethlent új fáradságok elé állította: ha békés úton, a házassági terv által nem sikerül céljait elérni, és ismét fegyverhez kell folyamodnia, akkor újból, immár harmadszor kell a porta békés akaratát háborússá változtatnia, harmadszor kell a díván basáitól a támadásra engedélyt kieszközölnie. Bethlen energiájára jellemző, hogy a török–magyar béke megkötésének pillanatától kezdve nem restellte a játszmát harmadszor is újra kezdeni.

Második támadása a harmincéves háború legcsöndesebb, valódi apálykorszakába esett, amikor a cseh fölkelés többé nem volt életre kelthető, s a háború új, második korszakának, az alsó-szász–dán hadjáratnak főszereplői még nem jelentek meg a színpadon. Mansfeld és a halberstadti administrator veresége azonban csak siettette új hatalmaknak a császár ellen felsorakozását, s Bethlennek természetes feladata nem lehetett egyéb, mint hozzácsatlakozni az így kialakulni kezdő nagy koalícióhoz.

A mozgató erők egyelőre még a kulisszák mögött tartózkodtak: Anglia és Franciaország. Angliában I. Jakab király végre 1624-ben kényszerült lemondani éveken át dédelgetett tervéről: fiának spanyol infansfővel való házasságáról, amitől vejének, Frigyesnek legitim birtokába, a Pfalzba való békés visszatérését remélte. A házasság már biztosnak látszott, mikor Károly trónörökös és Buckingham személyesen mentek Madridba, a pápa is megadta a diszpenzációt, de az utolsó pillanatban az erős anglikán érzelmű dinasztia visszariadt a spanyol követelésektől, melyek között a katolikus egyház szabadságának teljes helyreállítása is szerepelt, s Jakab végképp elhajolván a spanyol szövetségtől, vejének pfalzi visszahelyezését most már európai protestáns koalíció útján próbálta megvalósítani, amint ezt az angol közvélemény régóta követelte. 1624 második felében angol követek mennek a dán és svéd királyhoz és az alsó-szász protestánsokhoz, a Habsburg-ellenes koalíció előkészítésére.

Működésük keresztezi a Franciaországból ugyanekkor tapogatózva meginduló akciót. Itt 1624-ben Richelieu vette át a kor-

mányt, s elsősorban a külügyek vezetését, aki végre elég bátorsággal bírt a Habsburgok valtellinai előnyomulásának útjába állni. Amint Angliát a pfalzi ügy, ekként Richelieu-t a valtellinai veszedelem állítá a mindenütt félelmesen előnyomuló Hispanica monarchia ellenfelei közé. Előbb csak a szolgálatába vett néhány svájci kantonnal, azután már egész francia hadsereggel támadt a spanyolok valtellinai váraira, azok egy részét hatalmába kerítve, s a Milano–Tirol közti egyenes összeköttetés illúzióját erős kézzel szétszakítva. De Richelieu-nek francia nemzeti imperializmusa nem állott itt meg, politikájának főelve régóta Franciaország határainak kiterjesztése volt – accroitre nos limites –, most pedig Savoyával szerződést kötött, melynek értelmében együtt támadnak a Habsburgpárti Genuára, hogy onnan a francia hódítás tovább vihető legyen a régi hadicél, Milano visszafoglalására. És Franciaország nagyhatalom volt, és Richelieu a legmunkásabb államférfiak egyike, politikája tehát nem állapodott meg a spanyol–olasz viszonyok között. Hivatalba lépése után még egy év sem telt el, s máris lekötötte Habsburg-ellenes politikájának az akkor igen tehetségtelen angolokat, hozzáadva XIII. Lajos leányát Károly walesi herceghez. Tovább keletre, Németország irányában már e házasság előtt is együtt operál e két nagyhatalom: 1624 nyarán Angol- és Franciaország defenzív szövetséget köt Hollandiával, az előbbi hatezer katona állítását, az utóbbi legalábbis évi egymillió livre-nyi subsidiumot ígérve a Generalstaatoknak védelmére, persze a Habsburgok ellen. És az angol követekkel egyidejűleg francia ágensek járnak a szász és brandenburgi választónál, a birodalom protestáns rendjeinél, hogy a „teutsche Libertät", a birodalmi rendek régi jogai védelmére és helyreállításáért fegyverfogásra indítsák őket, akik különben Ferdinánd és a liga legutóbbi győzelmei óta még csak suttogni sem igen mertek a háborúról.

A támadást a birodalmi rendek félénksége és békehajlama miatt kívülről kellett bevinni a birodalom területére. Ezért dolgozik angol és francia diplomácia megfeszített erővel Koppenhágában és Stockholmban, ahol mindkét udvarban erő, szándék és hatalom egyként megvan, a német protestánsok élére állni. A dán király, IV. Christian hatalmas termetű, bátor germán, óriási tetterővel, mindenhez ért, hadvezetéshez, pénzügyhöz, gazdasághoz, hajó-

építéshez, expedíciót vezet a Jeges-tengerbe, Kola-félszigetig, otthon abszolút fejedelem, aki Svédország és a birodalom rovására akar terjeszkedni. Már a cseh fölkelés óta szeretné átvenni a protestáns vezető szerepet, de Gusztáv Adolf, a svéd király, hátában van, és versenytársa az északnémet dolgokban, aki versenyt nyomja el vele együtt a német Hanza végső életnyilvánulásait, s aki hozzá hasonlóan gyarapodni akar a német egyházi birtokokból. Ők ketten nem férnek el egymás mellett, mint a Habsburgok elleni támadás vezetői, s mikor 1624-ben az angol ágensek ráveszik Christiant a támadásra, bár rendjei a háború ellen vannak, a nagy svéd kancellár, Oxenstjerna megjegyzi: „Hogy ez nekünk mennyire káros, ezt könnyen fel lehet fogni." A harmincéves háború dán periódusában „Észak oroszlánja", a svéd király nem tehetett egyebet, mint hogy sértődötten távoltartsa magát, s legalább Lengyelország rovására keressen gyarapodást országának. A valóságban a svéd és dán királyok annyira elárulták hajlandóságukat a Habsburg-ellenes harc vezetésére, hogy Christian végül is aránylag igen olcsón adta el magát Angliának, nehogy svéd riválisa kezébe jusson a vezetés. Viszont Gusztáv Adolfnak a koalíciótól visszavonulása sógorának, a brandenburgi választónak vette el kedvét, s 1625 decemberében a döntő hágai szövetséget, mely akkori diplomáciai nyelven a német birodalom szabadságainak visszaállítását célozta, s ennek érdekében Christiant Hollandia és Anglia zsoldjába vette, csak ez a három: angol, holland, dán hatalom írta alá, Franciaország sem csatlakozott nyíltan hozzájuk.[236]

Ha Bethlen Gábor még egyszer meg akarta kísérelni a fegyveres szerencsét, ezen tárgyalásokba kellett beilleszkednie, amit részben közvetlen levelezés és követküldés útján tehetett, részben a konstantinápolyi nyugati követek, s nem utoljára régi szövetsége, Pfalzi Frigyes közvetítésével. Bethlen mind a három utat megjárta, s a bécsi béke aláírásától kezdve az 1624. és 1625. esztendő teli van lázas készülődéssel, ajánlatokkal, alkudozásokkal, melyeket mind ő maga irányít, sajátkezűleg írván utasításait, és személyesen fogadván a nyugati követeket, amennyiben ezek, inkább csak Konstantinápolyból és az északi hatalmaktól elrándultak hozzá. Az egyenes érintkezés felvétele a nyugati és északi hatalmakkal nemcsak a levelek, sőt követek elfogásának akkori divatja miatt volt kissé nehéz

– így fogta el a lengyel király már 1624-ben Gusztáv Adolfhoz küldött követét –, hanem azért is, mert ezek egy része nem volt hajlandó vele közvetlen tárgyalásokba bocsátkozni. Maga Richelieu is előnyösebbnek látta konstantinápolyi követe által biztatgatni az erdélyi fejedelmet támadásra, semmint vele nyilvánosan, a világ előtt szerződést kötni. Hiszen a diplomáciának e nagymestere sem maradhatott el kortársai mögött, ő is egyszerre kettős, sőt hármas játékot játszott és mindvégig, amíg Franciaországban a hugenották leverésével a királyi hatalom abszolutizmusát meg nem teremtette, óvakodott a császáriakkal való nyílt szakítástól. Mialatt Christian királyt 600 000 livre-s havi zsold rosszhiszemű ígéretével küldi be a háborúba, hogy a döntő pillanatban a hágai szerződéstől távol maradjon, addig állandóan tárgyal a bajor választóval is, Németországban tiszta katolikus elemekből vallási háborút szervezendő a protestánsok ellen. Alteregója, József atya pedig, kapucinusai által minden udvarban általános béketervét kolportálja, természetesen Franciaország garanciája, azaz hegemóniája mellett. A konstantinápolyi francia követ tehát helyeselte és pártolta Bethlen háborús terveit, és zsoldra irányuló kívánságait jogosnak ismerve el, teljesítésüket szívesen megígérte, de pozitív lépéssel a koalíció ügyét nem vitte elő.[237] Márpedig Bethlen ennyi csalódás után ragaszkodott ahhoz, hogy szövetségesei pontosan stipulált kötelezettséget vállaljanak vele szemben, elsősorban havi zsold fizetésére.

Még inkább vonakodott a Bethlennel való érintkezéstől Jakab király, a korlátolt tehetségű, de annál szenvedélyesebb legitimista, aki elvi alapján még a császár legitim hatalmának sérelmeit sem tudta megbocsátani, s ezért is húzódott a szerinte nem legitim, hanem parvenü erdélyi fejedelemtől. A fejedelem pedig második támadása és hirtelen fegyverletétele óta az angol államférfiak szemében teljesen megbízhatatlanná vált, s bármennyit fáradozott is érdekében a londoni pfalzi ügynök, Rusdorf, még csak egy udvarias levelet sem tudott számára kieszközölni. A király titkárai mindegyre azt felelték neki, hogy őfelsége nem fog írni Bethlennek, az ügyek még nem érettek meg erre, s különben is a fejedelem igen állhatatlan. Szegény Rusdorf heteken át letagadta a bécsi béke és azt megelőző béketárgyalások dolgát, de ez mind nem használt, Conway külügyi titkár nyíltan kijelentette: „semmi értelme sincs pénzösszeget

könnyelműen kockára tenni anélkül, hogy Gábortól – az angol tárgyalásokban is így nevezik Bethlent – biztosítékot kapnánk arra nézve, hogy tovább folytatja a háborút; most is megígérte a konstantinápolyi angol követnek, hogy nem fog békét kötni, mégis megkötötte." Pedig Rusdorfon kívül az angol zsoldért tárgyaló Mansfeld is ajánlta Bethlen ügyét Londonban, továbbá a velencei szolgálatba lépett Thurn gróf, különösen pedig a német háború előkészítésével megbízott Anstruther dániai angol követ, aki Strassburg Pál kapitány személyében alkalmas egyént is talált, aki London megbízásából Erdélybe mehetett volna. Jakab azonban továbbra is elzárkózott, Strassburg Pál minden formális megbízatás nélkül ért Erdélybe, Conway pedig még 1625 novemberében is, mikor Rusdorf Bethlen és Gusztáv Adolf szilézia egyesüléséről álmodozott, szinte brutálisan utasítá vissza a Bethlennel való szövetkezést: „Bethlen Gábor soha nem tett semmit, nem is fog tenni, csak véletlenségből, ha látja, hogy dolgaink jól állanak, akkor fog elindulni, a saját hasznáért."[238] Mintha akkor is nem mindenki a saját hasznáért indult volna útnak!

Közrejátszott ez elutasító magatartásban a földrajzi távolság és a legközelebbi háborús célok közti divergencia. Anglia a Pfalzot akarta Frigyesnek visszaszerezni, s inkább fizette Mansfeldet és a dán királyt, kik e célt egy rövid hadjárattal megközelíthették, mint a távol Keleten Bethlent, mikor az ő még oly erős csapatokkal való támadásának is össze kellett omolnia a Habsburg-komplexumok keleti határain, anélkül, hogy a Pfalz sorsára döntő hatást gyakorolhatott volna. Ugyanez volt Hollandia helyzete is: a hágai kormány kegyesen megengedte Haga Corneliusnak, hogy Bethlen törekvéseit a portánál elősegítse, de maga szintén hasznosabbnak látta a határain, közvetlen közelben operáló hadvezéreket támogatni subsidiumával. Ebben a helyzetben Bethlen törekvéseire igen fontos, előnyös lépés volt házassága, mely őt protestáns vallású, régi uralkodóházzal hozta rokonságba, s így többek között az angol udvarban is, hol Jakabot közben I. Károly váltotta fel, megszerezte neki az eddig annyira hiányzó hitelt és bizalmat.

Bethlennek brandenburgi házassága az első kapocs, mely őt általános európai érdekkörbe emeli; általa lényegesen kitágul az a szűk perspektíva, mely eddig az ő hatóerejét Erdély–Magyarország–

Cseh-Morvaországra korlátozta. A Hohenzollernek brandenburgi választófejedelmi családjának ekkor a fiatal, harminc-egynéhány éves Georg Wilhelm volt a feje, tehetségtelen, iszákos fejedelem, aki helyett kegyencei és főként anyja uralkodtak. A család belső életét a vallási kérdés forgatta fel, Georg Wilhelm helvét hitvallású volt, anyja, Anna von Preussen viszont nagy lutherana, aki fiát mindenképpen szerette volna az ágostai hithez visszatéríteni. Az alattvalók szinte kivétel nélkül ágostai evangélikusok voltak, úgy Berlinben, mint a Markban, s Georg Wilhelmnek, meg feleségének, Pfalzi Frigyes nővérének kálvinista udvartartása ellen nem is egyszer népcsődületek tiltakoztak. A fejedelem egyik nővérét, Mária Eleonórát Gusztáv Adolf vette el, Georg Wilhelm ellenére, aki nem akart a családban újból lutheránus házasságot. Egyébként Georg Wilhelm, rendes zsoldos sereg hiányában, igen félénk politikus volt, aki, ha csak tehette, a császárral és Poroszországra nézve hűbérurával, a lengyel királlyal tartott, sőt a berlini lakosság is ellensége volt Pfalzi Frigyes kálvinista színezetű ügyének, a fehérhegyi csata hírét nagy örömmel fogadva. Bethlenre a családi összeköttetés a „nagy választó" e kicsiny atyjával egyrészt Gusztáv Adolf sógorsága miatt volt kívánatos, akinek már ekkor is igen nagy személyes tekintélye volt Európában, másrészt a kálvinista összeköttetés miatt, mely Brandenburgon át még biztosabban vezetett Pfalzi Frigyesen keresztül az angol udvarhoz. Különben Georg Wilhelmnek nagybátyja volt Bethlen fegyvertársa, a Jägerndorfi őrgróf, nagynénje pedig IV. Christian dán király felesége. A házasság Pfalzi Frigyes okos felesége, Erzsébet fejében született meg, Bethlennek igen tetszett, és szokása szerint egy régebbi ügyével, a főhercegnői házassággal párhuzamosan kezdte meg megbeszélését. Nehézséget a választófejedelem okozott, aki szuverénjével, a lengyel királlyal, körülbelül olyan viszonyban volt, mint Bethlen a törökkel, márpedig a lengyelnek nem tetszhetett ez a Habsburg-ellenes irányú új rokonság; a szegény választó kénytelen volt végül is felpanaszolni a lengyel király előtt, hogy még egy utolsó litván nemes is férjhez adhatja a nővérét a király tudta nélkül, csak ő ne tehetné! Bethlen maga sem könnyíté meg a félénk választó elhatározását, amikor neki leánykérő követsége által politikai ajánlatokat is tett, hogy ő nem kevesebb, mint öt sereget haj-

landó kiállítani, s azokkal Csehországot és Sziléziát is elfoglalni, de hadicélnak ily erőfeszítés mellett nem elég Pfalz visszahelyezése, a császár hatalmát végleg le kell törni, s erre hívja fel jövendő sógorát is. Aki persze kétségbeesett ezen a harcias ajánlaton, és csak azt válaszolta, hogy ilyen dolgok az ő választófejedelmi kötelességei ellen vannak, amelyekkel a császár iránt tartozik. Bethlen ettől kezdve meg is kímélte haditerveivel sógorát, aki nem is csatlakozott a protestáns koalícióhoz, s a dán háborúban országa előbb Mansfeld, majd Wallenstein felvonuló területéül szolgált. A szép, fiatal Katalin hercegnő elég silány hozománnyal érkezett meg Kassára, ahol az esküvő 1626. március 2-án történt meg nagy pompával, Bethlen sok fejedelmet meghítt rá, még Miksa bajor választót is, a szultán és Ferdinánd követsége meg is jelent, az angol, velencei, francia követek azonban hiányoztak. A császár már előbb „serenissimus" címmel ruházta fel Bethlent, ami a főhercegeknek is címük volt, a spanyol követ tiltakozott is ellene. Ez az új házasság, bár új háború előkészítése volt, külsőleg még a legjobb viszonyt dokumentálta Ferdinánd és Bethlen közt. Az egyik titkos tanácsos, Trautmannsdorf, megelégedéssel konstatálta, hogy Bethlen most „gut kaiserisch", és azzal, hogy a csak most lefolyt magyar országgyűlésen békességben maradt, a császárnak valóban jó szolgálatot tett.[239]

Az 1625 október-decemberében lefolyt magyar országgyűlés csakugyan nagy sikere volt azon békés politikának, melyet II. Ferdinánd magyar rendeivel szemben folytatott. Nemcsak hogy Thurzó Szaniszló után ismét katolikus nádort választottak Esterházy Miklós személyében, hanem, mi még sokkal fontosabb volt a dinasztiára, Ferdinánd fiát, III. Ferdinándot minden nehézség nélkül királlyá választották és koronázták. Az új király ugyanazon választási feltételekre tett esküt, mint atyja, amivel a protestáns rendek is meg voltak elégedve, csak a Bethlentől utasított hét vármegye követei léptek fel, hatás nélkül, a királyválasztás ellen. Az országgyűlés, több tumultuózus jelenet dacára, amit többnyire Esterházy személyes élessége keltett fel, békességben oszlott szét. Az ország ugyan csak maradványa volt a régi nemes országnak, mint ekkor mondották – reliquiae nobilissimi regni –, és a magyar önérzetre súlyosan nehezedtek a külföldi és idegen nemzetiségű

királyságból és külföldön székelő német kormányból származó bajok, amelyeket ha ember erős akarata megváltoztathatott volna, akkor Esterházyé igen; – ám de mindezen nehézségek immár százados és fel nem bontható kapcsolat következtében voltak meg, és az ország hozzászokott elviselésükhöz, most pedig kezdte élvezni a nagy nehezen, legutóbb a törökkel szemben is helyreállított békét: a magyar királyság rendjei valóban nem gondoltak ez esztendőkben új felkelésre.

Bethlen maga a harmadik támadás alatt kijelentette, hogy „nem gyönyörűségből, nem fejedelemség kívánatból, nem keresztyén vérontásra való vágyódásból, hanem félelemből kellett ez mostani expediciót felvennünk",[240] hogy mitől való félelemből, ezt a háború után Alvinczi Péternek úgy próbálta megmagyarázni, hogy a császári nagy armada, Mansfeldet üldözőben Magyarországra jött, s attól kellett félnie, hogy az egész országot, az ő kezében levőt is leigázza, tehát Magyarországnak Wallensteintől való okkupálását megelőzendő, indult el, mert „hazám veszedelmét nem akartam én is úgy nézni, mint Rákóczi uramék".[241] A fejedelem diplomáciai stílusát ismerve, nem fogunk csodálkozni, ha ez előadás a való lefolyástól különböző utólagos konstrukciónak bizonyul, aminthogy a támadás kezdetén kiadott hivatalos nyilatkozatai sem fedik fel igazi okait. 1626. augusztusi ultimátumszerű levelében a császárral szemben hét okát sorolja fel támadásának, köztük a három utolsó: hogy a várak fenntartására ígért 30000 forintnyi összeget nem kapta meg, hogy a császár nem segíti őt a végvárak kijavításában, és hogy Ferdinánd a neki engedett hét vármegyében kinevezéseket eszközöl, így Károlyi Mihály fiát szatmári főispánnak nevezte ki, holott a kinevezés Bethlen joga, a császáré csak a megerősítés. Az első négy ok pedig mind Esterházy Miklós állítólagos kijelentéseire vonatkozott, melyekkel a nádor, Bethlen iránti felindulásában, már többször felbontotta a békességet, úgyhogy ezek után a fejedelem sincs többé kötelezve annak megtartására. Ez a négy indítóok nem egyszerű változatát képezi a két első támadásnál is szereplő személyes sérelmeknek, amikor is Pázmány, majd Thurzó Szaniszló állítólagos szidalmainak megtorlására fogott fegyvert. Esterházynak éles megjegyzései kezdettől fogva sértették a fejedelmet, aki éveken át tüntetőleg gyűjtötte a sértéseket, s bár

a nádorral folyton levelezésben volt, azt is szívesen megtette, hogy annak leveleit nyilvánosság előtt bontva fel, „nagy fohászkodásokkal és búsulással" olvasta, fogadkozván, hogy a gyalázatért bosszút áll. Különösen azt szerette elpanaszolni, hogy III. Ferdinánd királylyá választásakor az ő megyéinek követei ellene szegülvén a dolognak, Esterházy bezáratta a terem ajtaját, fenyegetvén őket, hogy „mind fejedelmestől együtt megtanítja őket, ezután különben lesz a dolog, és ha él, három esztendő alatt kiirtja Magyarországról az eretnekeket és más zablában tartja őket". Ettől a panaszkodástól Bethlen mozgékony elméje nem kevesebbet várt, minthogy Esterházy erőszakos eljárásának hírét terjesztve, III. Ferdinánd választásának törvényességét fogja kétségbe vonhatni, amint a csehek is felkelésükkor II. Ferdinánd választását erőszakon alapulónak mondották ki.[242] A királyválasztás azonban köztudomás szerint annyira szabályosan ment végbe, hogy végül Bethlen sem folyamodhatott komolyan ehhez az érvhez, így maradt meg indítóoknak személyes sértődöttsége Esterházy által. Háborús okot keresve, egyszer ugyancsak a nádor előtt szóba hozta protestáns prédikátorok elűzését, amire Esterházy azzal vélt felelhetni, hogy azokat nem vallásukért, hanem rebellió indításáért küldötték ki, egyébként pedig Bethlen háborúságai óta a katolikusok mutathatnának sok fületlen és orratlan papot, sőt mártírokat is, kiket agyonvertek és kínokkal megöltenek.[243] A religió dolga egyébként nem is szerepel, a harmadik támadás lefolyásánál éppoly kevéssé, mint a másodikban sem.

A kor szokása szerint mindenki keresett valami egyetemes jelentőségű jelszót háborús motívumai kifejezésére. A dán király „Pro religione et libertate" jelszó alatt indult harcba, a katolikus Mansfeld, Savoya, Pfalz, a cseh rendek, Hollandia, majd Anglia zsoldosa pedig „Pro patria et libertate" szavakat varratta zászlajára,[244] melyet adott pillanatban a császárnak is hajlandó volt eladni. Ennek a korszokásnak hódolt Bethlen is, amikor a fenti motívumokkal próbált támadásának általánosabb alapokat szerezni. Az igazi motívumok az európai hadi helyzetben voltak, amint ez 1626 nyarára, Bethlen szövetségi tárgyalásaitól függetlenül kialakult. Bethlen ez alkalommal nem akarta kitenni magát a második támadás kudarcának, amikor a németországi seregektől elhagyatva kellett békét kötnie, ragaszkodott tehát pontos, írásbeli szerződéshez, amilyent pedig

nehéz volt kieszközölnie. A portai keresztény követektől hiába kért ígéretet havi ötvenezer tallérnyi zsoldra, ezek kormányaik nevében nem rendelkezhettek, támogatásuk azonban kieszközölte számára a portai engedélyt, mely szerint Francia-, Angolországgal, Velencével és Hollandiával szabad immár szövetségre lépnie.[245] Igen ám, de ha ezek nem akarnak vele szövetségre lépni! A fejedelem követe, a közben elhunyt Jägerndorfi őrgróftól reá maradt Quadt Mátyás kapitány jelen volt ugyan Hágában a már említett dán–holland–angol szövetség megkötésénél, de nem tudta kieszközölni ura felvételét, akinek azonban a szövetségi okmány mégis megengedte, hogy másokkal együtt utólag beléphessen a szövetségbe. Különösen a dán király pártolta felvételét, aki ekkor már kellő előkészület nélkül hadban állott, és jólesett volna neki, ha Bethlentől segélycsapatokat kaphatna. Quadtot szívesen is fogadta hadiszállásán, mikor pedig a szövetség ratifikált példányát Hágába beküldte, követei útján újból sürgősen követelte Bethlen felvételét.[246] Ekkor már Anglia is lassacskán megpuhult, Jakab utódja, I. Károly már nem vette tragikusan Bethlen törökbarátságát, sem antilegitimista működését, s mikor Pfalz követe újból nyomatékosan pénzt kért tőle Bethlen számára, nevetve vállat vont: „Oui, de honnan veszem a pénzt!" Végül is Rusdorfnak sikerült megértetni Bethlen jelentőségét az angolokkal, kik szerinte olyanok a politikában, mint az elefántok, Quadt maga is elég sok beszédben hangsúlyozta, hogy egyedül az ő ura képes a Habsburg-háznak halálos döfést adni: 1626 végén megnyílt előtte Anglia, és a november 30-án Westminsterben megkötött szerződés felvette Bethlent a hágai szövetségbe teljes jogú tagnak, a szövetségesek ígértek neki havi 40000 tallért – Bethlen is ennyit kért, bár a dán király az angoltól nem kevesebb, mint 300000, Hollandiától 50000 forint zsoldban részesült –, ígértek továbbá 12000 főnyi német katonát, s mindennek fejében Bethlen kötelezte magát a császár és szövetségesei ellen 15000 főnyi válogatott magyarral harcba szállani.[247] A szerződéshez utóbb Hollandia és Dánia is csatlakoztak, ezzel Bethlen felvétetett a koalícióba, melyet különben a velenceiek olyan gépnek neveztek, mely mindjárt indulásakor elromlik. De Bethlen a nagy koalícióba való e fölvételt csak akkor érte el, amikor támadása már le is folyt, s ő ismét, immár véglegesen, békealkuban állott Ferdinánd császárral.

A hadi viszonyok, mint említettük, a koalíciós tárgyalásoknál gyorsabban fejlődtek. A dán király támadását látva, melyet az angol pénzen dolgozó Mansfeld támogatott, Ferdinánd végre engedélyt adott Wallensteinnak császári sereg alakítására. Christian ellen most két nagy hadsereg állott fel: Tilly a Liga seregével, Wallenstein a császáréval. Fenyegető fellépésük még aktuálisabbá tette a régi tervet, mely szerint Bethlen és a németek koncentrikus támadást intéznek a cseh tartományok ellen, itt lángra lobbantják a felkelést, s utána megteszik a halálos döfést a Habsburgok fő fészke, az osztrák tartományok és Bécs ellen. Bethlen ily irányban tárgyalt Mansfelddel és a vele együttműködő János Ernő szász-weimari herceggel, sőt már 1626 márciusában megüzente Quadttal a Hágában összegyűlt koalíciótagoknak, hogy nem lévén elég gyalogsága, a nevezett vezéreket július 20-ára elvárja Sziléziába, ahol 40 000 magyar élén fog velük egyesülni.[248] Nincs kizárva, hogy ez ígéretekben és csatlakozási tervekben Bethlen óvatosságán pillanatnyilag győzelmet vett harckészsége és hadi bátorsága, annyi bizonyos, hogy ígéreteitől nem tudott többé visszalépni, amikor 1626 áprilisában Mansfeld, Wallensteintól a dessaui hídfőnél döntő vereséget szenvedett. Mansfeld és társa, a dán zsoldosokat vezető János Ernő herceg megindultak Szilézia felé, nem annyira Bethlen ígéreteire támaszkodva, mint inkább egyrészt, hogy Wallenstein nyomásától szabaduljanak, másrészt hogy Szilézia és Csehország remélt felkelése következtében új bázist nyerjenek harcműveleteiknek. Hiszen megállapíthatólag nem is volt biztos tudomásuk róla, jön-e vagy sem Bethlen. Mansfeld maga Teschen bevétele után nem a Jablunkai-szoros felé akart vonulni, ahonnan legkönnyebben egyesülhettek Bethlennel, hanem Csehországon át vissza a Rajna felé, hogy ott a parancsa alatt álló zsoldosokkal még egyszer megkísérelje az ő elszászi fejedelemsége megalapítását. Csak a weimari herceg erélyes fellépésére folytatta tovább az utat Magyarország felé.[249]

A fejedelem közel volt régi álma megvalósításához: német protestáns seregekkel egyesülve törni be a Habsburg-hatalom szívébe. De minő német seregek közeledtek a csak saját hasznára gondoló Mansfeld fővezérlete alatt! Elinduláskor 10–12 000-nél több nem lehetett Mansfeld serege, mely hosszú úton, rablásból élve, maga után sötét gondként Wallenstein főseregét hurcolta. A császár főge-

nerálisa Bethlen és Mansfeld találkozását igen veszedelmesnek ítélte – tehát ugyanúgy ítélte meg a találkozásból előálló stratégiai helyzetet, mint Bethlen – s ezért Tilly intéseivel, hogy Mansfeld üldözésére elég egy alvezér is, nem törődve, személyesen indult a protestáns-dán sereg nyomába, azon szándékkal, hogy még Bethlennel való egyesülése előtt megsemmisíti azt. Détachált csapatainak azonban nem sikerült Mansfeld útját elállaniok, főserege pedig, elinduláskor is alig 14 000 ember, szintén a lakosság kipusztításából szerezvén élelmét és zsoldját, csak lassan tudott Mansfeld nyomába iparkodni, a tőle már elpusztított vidékeken. Mire Magyarország határához értek, pestisben elpusztult majdnem fele mindkét seregnek. Wallenstein mindössze 8000, Mansfeld 5–6000 emberrel lépte át a határt.

De Magyarországon mindkét fél nagy erősítésekre számított. Mansfeld szeptember elején, Illésházy Gáspár vezetése alatt a határhegységen Trencsén felé átkelve, a Vág bal partján várta Bethlen és a portától szerdárrá kinevezett harcias budai basa, Murtéza csapatait. Ez utóbbi ugyan a magyar Nógrád vára ostromával foglalkozott, de miután szeptember végén Bethlen is átlépte a királyi Magyarország határait, felszólításaira kénytelen volt hozzá csatlakozni. Mansfeld azonban a Vágtól a bányavárosokba vonulva, éppenséggel nem sietett Bethlen felé, kegyetlenül megfogyott seregét nem merte kockáztatni, s jobb szeretett volna még mindig visszafordulni a Pfalz felé. Nem sokkal több harci kedvet tanúsított Wallenstein sem, akinek serege magyar területen szinte 20 000 főre sokasodott ugyan, német császári csapatok, továbbá Esterházy magyarjai és Zrínyi György horvátjai csatlakozásával, de pestis, éhség és a magyarok iránti bizalmatlanság Friedland hercegének elhatározásait még a szokottnál is bizonytalanabbá tette. Magyarország Kárpát-vidékei az északnémet területhez képest szinte lakatlan országnak tűntek fel előtte, melyben lehetetlenség seregét a lakosság költségén eltartani, innen folytonos könyörgései Bécsbe zsoldért, élelemért, amelyek a haditanács közismert tehetetlensége miatt persze sikertelenek maradtak. A magyar határhoz közeledve megtudván, hogy Magyarországon régi jog szerint a nádoré a főparancsnokság, kegyesen elhatározta, hogy nem fog kommandálni Esterházynak, hanem korrespondeál vele, mint egyenrangú-

val, feltéve, hogy a nádor „nem lesz olyan bolond, hogy többet követeljen".[250] Esterházyval nem is volt baja, csak Zrínyi Györgygyel, akivel úgy látszik, kölcsönösen megsértették egymást, s mikor a hadjárat alatt a horvát bán hirtelen meghalt, az egész magyarság Wallenstein mérgének tulajdonítá halálát.[251] A fővezér általában elégedetlen volt a magyarokkal, akiknek nincs gyalogságuk, sáncokat védeni nem tudnak, mint ez Jablunkánál kiderült, rendezetlen élelmezési szervezetük van, s ami a legfőbb, teljességgel megbízhatatlanok. Wallenstein Esterházyban ugyan nem, de rajta kívül minden magyarban árulót látott. Serege, melynek fenntartása az ő hatalmi állását és a Habsburg-házat egyképpen jelentette, magyar földön annyira leolvadt, hogy végül is mélyen fellélegezve hagyta el az országot, ezt a „Schelmenlandot", mely nem éri meg, hogy annyi becsületes katonája elpusztult benne.[252]

Persze a pusztulásnak elejét vehette volna, ha minél előbb megütközik Bethlennel. De ettől visszatartotta a korszak fő harcászati elve: nem kockáztatni csatában a sereget, s ezenkívül annak a tudata, hogy Bethlen mozgékony seregével szemben, ismeretlen területen nem gyakorolhatja megszokott stratégiai tudományát. A császár fővezére fázott a Bethlennel való ütközettől, s mindegyre Basta példájára hivatkozott, aki szerinte már megtapasztalta, mily veszedelmes Magyarországon offenzíve fellépni. Végül mégiscsak meg kellett próbálni a szerencsét: ha nem akarta egész seregét éhség és pestis prédájául vetni, fel kellett keresnie Bethlent, aki két előbbi támadásával ellentétben, most nagy stratégiai érzékkel óvakodott előretörni, minél beljebb csalta mozdulatlanságával Wallensteint. A fővezér szeptember végén összeszedve bátorságát, elindul az ismeretlen Keletnek, poggyászát és nehéz ágyúit hátrahagyva, csak egy hétre való élelmiszerrel, hogy egyrészt Nógrádot a török ostrom alól felmentse, másrészt Bethlennel is leszámoljon. Az egyesült erdélyi–török sereg előőrseire szeptember 30-án reggel talált Drégelypalánk mellett, seregét előrevitte az ütközetre, de hegyeken, völgyeken át csak estére ért Bethlen megerősített tábora elé, éjszaka azonban nem mert támadni. Viszont Bethlennek nem volt kedve német gyalogság nélkül – Mansfeld még mindig nem került elő – kipróbálni a császári sereg veterán gyalogsága rohamát, Esterházytól tehát másnap délig fegyverszünetet kért, amit Wallenstein

csak reggelig engedélyezett. Az erdélyi táborban reggelig égtek is a tüzek, de a sereg ez éjjel négy mérföldnyire vonult vissza: az ellenségtől észre nem véve Bethlen Balassagyarmatra, s onnan megállás nélkül Szécsénybe érkezett. Wallenstein reggel tapasztalván, hogy Bethlen, mint a fejedelem mondta, „stratagémával élve megtréfálta" őt, haditanácsot tartott, tisztjei a poggyász távollétét hozták fel ürügynek, hogy Érsekújvárba visszavezessék a sereget, amivel a fővezér is meg volt elégedve, csak a magyarok, a nádor és a bán siettek Bécsben panaszkodni, hogy Wallenstein „nagy occasiót" mulasztott el Bethlen megsemmisítésére.

A háborúnak ezzel még nem lett ugyan vége, de Bethlennek már visszavonulóban be kellett látnia, hogy hadicéljait ez alkalommal sem érheti el. Mansfelddel egyesülve, serege erőtlen, beteg és éhes emberekkel, nem pedig igazi katonákkal gyarapodott, a hosszú út Észak-Németországból a török–magyar határig nemcsak a sereget, de vezéreit is felőrölte. Mansfeld az egyesülés után ágyúit a töröknek eladva, csekély kísérettel török területen át Velencébe indult, de útközben bosnyák területen meghalt. A weimari herceget magyar földön érte a halál, serege romjainak átvételére a dán király biztost küldött, akivel egyúttal Bethlent további támadásra is nógatta, nagy subsidiumok ígéretével. A fejedelem szokott lelki erejével leplezte a kudarcot, lovas csapataival folyvást csipkedte a Galgóc, Nagyszombat, Pozsony térségén táborozó császári sereget, előkelő tiszteket elfogott, amiért azután a tehetetlenül szitkozódó Wallenstein a császári magyarok árulását emlegette, de addig nem hagyta el Magyarországot, míg a béke ügye tető alá nem került. A fővezér 1626. december közepén távozott Magyarországból, mérhetetlen kevélységében súlyosan sértve, mert nemcsak seregének nagy része maradt magyar földben, de hadvezéri tekintélye is csorbát szenvedett. Bethlent azelőtt sem állhatta ki, s időnkint javaslatokat tett a császárnak, hogy őt „alla usanza d'Italia", azaz orgyilkossággal tegyék el láb alól, s helyébe alvezérét, Kornis Zsigmondot ültessék a trónra, akit a bécsi kormánynak meg kell vásárolnia. Később a fejedelem haláláról értesülve, durva brutalitásával örömét jelentette, hogy Bethlen „felfordult".[253] Egyik példája annak, minő alacsonyságra képes egy történeti alak, akit véletlenül költészet és romantikus história azóta eszményi régiókba emelt.

A harmadik támadás négy külföldi sereget hozott Nyugat-Magyarország szerencsétlen földjére, Wallensteinét, Mansfeldét, Bethlenét és Murtézáét, s Bethlennek nemcsak a háború után volt mit hallgatnia még hívei részéről is, hogy egy végtelen nyomornak tette ki az országot – főként Mansfeld és a török lába nyomán nem nőtt többé fű –, hanem a pusztítások a magyar rendek hangulatát is még inkább megrontották most, mint a korábbi támadások alkalmával. Bethlen e harmadik támadás alatt tartott ugyan maga mellett, Barson, egy országgyűlés-félét, de ezen csak a megszállott vármegyék néhány küldötte jelent meg, ezek is a háború befejezését szorgalmazván. Egyes vármegyék erélyesen követelték a katonai kicsapongások megszüntetését, Túróc vármegye keserűen sorolja fel Mansfeld és a weimari herceg seregének bűneit, köztük tizenhat templom kirablását és egyházi férfiaknak, valláskülönbség nélkül, bántalmazását.[254] A magyar főurak közül ez alkalommal csak Trencsén ura, Illésházy Gáspár állott melléje, akinek megnyerésére a fejedelem jó előre mindent megtett, mert Illésházy birtokain keresztül vezetett az út, haditerve szerint a Mansfelddel leendő egyesülésre. Maguk a hét vármegye rendjei nem lelkesedtek a hadjáratért, melynek diplomáciai esélyeit nem ismerték, nem is érthették, s ezért nem is volt tudomásuk komoly háborús okról. A fejedelem a békekötés után ismét a magyar vármegyék árulását vádolja a kudarcért, s talán még a korábbiaknál is szenvedélyesebb nyilatkozatokat téve ellenük: „Rövid szóval" írja, hogy „senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nikolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem esett, mint minnen magunknak, ha valaki kérdezné, miért és kitől? egyebet sem felelhetnénk, hanem ezt, azon országnak státusitól, akiknek nagy szükségekben magunk életének és fejedelemségünknek periklitásával, sok vitéz híveinknek vérek hullásokkal és értékünknek érettek való elköltésével igen hasznosan szolgálván, azoktól vöttük vala ezt a remuneratiót". Még a béketárgyalásoknál sem voltak jelen: „minden rend akaratunk ellen haza oszolván, csak a sem volt, kivel beszélgessünk". Így kellett aztán neki, látván a rendek „unalmas kedvetlenségeket és félelmes voltokat", látván Mansfeld serege elerőtlenedését, és hogy a török is hazaindul, megkötnie „gyalázatára" ezt a békét is.[255] Annyi bizonyos, hogy ez alkalommal már tekintélyes

rendi kontingensek állottak ki Bethlen ellen is, az új nádorban, Esterházyban meglévén az akarat az erdélyi fejedelem beavatkozását fegyverrel is visszautasítani.

A békét 1626. december 20-án kötötték meg Pozsonyban, Bethlen 28-án ratifikálta Lőcsén. A fejedelem csak a végvárak fenntartására járó 30 000 forintról mondott le, aminek nem fizetése háborús okai közt is szerepelt, egyébként a korábbi szerződések érvényben maradtak, azonban a hét vármegye lakói, vármegyék, városok, hajdúk újra esküt tartoztak tenni, hogy semmi körülmények közt senki parancsára nem fognak többé fegyvert a király ellen, Bethlen maga is új és nagy ígéreteket volt kénytelen tenni, hogy soha többé, semmi ürügy alatt nem támad fel, a törököt és tatárt se támasztja fel, sőt a császár ellenségeit, kik ilyenre biztatják, bejelenti Ferdinándnál. A szerződésnek egész tenorját Bethlen és alattvalói fogadkozásai adják meg, hogy soha többé nem ismétlik meg a támadást. Az erdélyi rendek külön is kiadtak egy ily biztosító oklevelet, viszont Ferdinánd amnesztiát adott, melyből Bethlen közbenjárására végül Illésházy Gáspárt sem rekesztette ki.[256] A béke művét befejezte a török–császári békekötés, mely Szőnyben, 1627 szeptemberében készült el, megújítva az eddigi török békéket, igen hosszadalmas tárgyalások után, melyekben Bethlen újból megpróbálta Erdély függetlenségének garantálását, törekvése azonban Esterházy energiáján ismét megtörött. A porta Vác várát újból megtagadta, de visszadta a kis Damasd kastélyt, melyet Murtéza basa Nógrád alá menetelése közben foglalt el.[257]

A harmadik támadás kétségtelenül szerencsétlen pillanatban ment végbe, s immár harmadszor bizonyítá be, hogy Erdély fejedelmének a nagy távolság, rossz közlekedés és primitív hírszolgálat miatt lehetetlen együttműködnie nyugati seregekkel. Nagyobb veszteségtől mégis megóvta Bethlent hadvezéri és államférfiúi tehetsége: Wallenstein elleni óvatos magatartása, gyors visszavonulása és új támadása, valamint a béketárgyalásnak idejében megkezdése kora legelső katonai és diplomáciai emberének is becsületére váltak volna. Idejében békét kötve, elszakítá magát a dán király süllyedő hajójától, akit Tilly 1626 augusztusában döntőleg megvert, majd a Szilériát is pacifikáló Wallenstein és Tilly együttesen a német területről teljesen kiszorították: Christian erre összes hódí-

tásait feladva, a dán szigetekre vonult vissza. De Bethlen megmentve magát és országát, ezzel egyúttal ki is lépett a nyugati koalícióból, melybe úgyis csak béketárgyalásai alatt vették fel. A pozsonyi béke angolnál, dánnál, franciánál, hollandusnál nagy felindulást okozott, a diplomaták keseregtek Bethlen hűtlenségén, a hadvezérek sajnálkoztak, hogy nem harcol tovább – amikor pedig már ők is feladták a küzdelmet. Az egész ígért subsidiumból Bethlen utóbb csak 30 000 forintot kapott kézhez, amit a dán király Konstantinápolyba küldött; a fejedelem nyugodt lélekkel felvette azt, érezvén, hogy múltbeli szolgálataival megérdemelte, de ezen csekély összeg fejében nem volt hajlandó újból támadni.

Az öregedő, betegeskedő fejedelemnek fel kellett ismernie, hogy Nyugat felé immár mindent elért, amit fejedelmi hatalmára és a török pártfogására támaszkodva elérhetett; további harc már nem áll többé az ő saját érdekében, hanem idegen hatalmasságokéban, akiknek Mansfeld helyébe egy újabb Mansfeldre, zsoldért szolgáló vezérre sürgős szükségük volt, nehogy saját bőrüket kelljen vásárra vinniök. De Bethlen nem volt zsoldosvezér, politikájának gyökerei erdélyi fejedelemsége talajában éltek, s amikor felismerte, hogy Magyarország részeinek további meghódításáról szó sem lehet, hogy Nyugatról hiába vár hathatós segítséget, hogy a magyar rendek végképp elzárkóztak tőle: az új helyzet következményeit áttekintve, Nyugatról Keletre és Északra fordítja politikai érdeklődését. A választott királyi cím, az arról való lemondás tovább sajog ugyan „gyalázatként" lelkében, de több kísérletet nem tesz e nyugati csorba kijavítására. Életének legtevékenyebb és legnagyobb sikerű periódusát magával és a világgal elégedetlenül, elkeseredve zárja le a pozsonyi és szőnyi békével.

Hetedik fejezet

A LENGYEL TERV. UTOLSÓ ÉVEK

Alig ötven esztendőt átfogó élet csak torzó lehet, melynek ki tudja, minő sikereit és esélyeit vágta el a korai halál. Bethlen Gábor utolsó éveihez elérkezve, gondolatait és terveit nem szabad öreges, elmeszesedett agyvelőből származóknak tekintenünk azért, mert fáradozásaitól ez utolsó periódusában megtagadtatott a siker. Az ő külpolitikai céljai korábban is oly széles alapokon épültek fel, és annyi körültekintéssel, annyi körülmény bevárásával indultak el a megvalósítás felé, hogy végrehajtásuk évek hosszú munkáját vette igénybe. Utolsó törekvései, ha lehet, még magasabbra törtek, s legalábbis annyira idegen területeken mozogtak, hogy inkább azon csodálkozhatnánk, ha még hátralévő rövid három esztendejében megvalósulhattak volna. Bethlen ekkor már rég levetette a magánember személyiségét, törekvései egy virágzó államot képviselő szuverénnek vágyait fejezik ki, amelyek megvalósításánál eltűnhet az egyén, de törekvéseit a szuverenitásban utódjainak maguktól is át kell venniök. A Bethlentől uralkodása végén megsodort szálak így húzódnak át utódaira, a két Rákóczi Györgyre, és nem a kezdeményezőnek, a gondolat szülőjének hibája, ha utódai szűkebb látókörükkel, csekélyebb tehetségükkel elejtették vagy egyenesen bukásba vitték elődjük gondolatát.

Mielőtt Bethlen Gábor ez utolsó gondolatát és a reá fordított erőfeszítéseket megrajzolnók, ki kell emelnünk, hogy az új gondolat az ő óvatos és egyszerre több vasat tűzben tartó politikájában távolról sem jelentette azt, mintha ő régebbi útjait bevágta, azoktól végképp elfordult volna. Nem, találékony agyveleje tovább termeli az eddigi irányokban is az expedienseket, levelei és követei tovább járnak nyugati országokban és a portánál, hogy alkalmilag újból nagy tervekkel álljon elő az ősi ellen, a Habsburg-ház tönkretételére. De ez irányú működésében kevés immár a hit és lelkesedés, annál több a megszokás és rutin, melyek mögött feltűnik a kiábrándulás melancholiája is. Egyszer, 1628-ban, a nála időző svéd követnek

megrajzolja Európa politikai arcképét, s ez a rajz, mélyrehatoló realizmusával és keserű pesszimizmusával, mely előtt szétfoszlanak a politikára aggatott idealisztikus formák hazugságai, méltó az új Európa legvilágosabb politikai elméihez, egy Richelieu-höz, Nagy Frigyeshez, Metternichhez, avagy Bismarckhoz is. Az európai politika központját Germániában látja, s ennek helyzetében semmi vigasztalót nem talál: tunya és tékozló fejedelmei egymással marakodva nem képesek régi szabadságukat visszaszerezni, egyetlen nagy fejedelem sincs közöttük, Lipót főherceg, az egykori püspök, Miksa bajor választó és a trieri érsek jó hazafiak ugyan, de hazafiságukat az evangélikusok kiirtásával akarják bizonyítani, a német szabadságot a Habsburg-császártól csak a franciák kényszeríthetik ki, de ezek most – La Rochelle ostroma korában – belső bajokban szenvednek, s különben is állhatatlan nép... Angolország gazdag és népes, de államférfiai – I. Károly miniszterei! – korrupt emberek, s nem mernek a császár és a spanyol ellen föllépni. A dán királyt önzés vezeti, a német háborút ő nem a vallásért kezdte meg, mint állítá, hanem Gusztáv Adolfot megelőzendő, iránta való irigységből; Velence meg gazdag, hatalmas állam, de építeni nem lehet reá, mert olasz szokás szerint hűséget nem tart, legföljebb végső szükségében, a hollandusok pedig csak magukkal törődnek, és belső életüket pártküzdelmek emésztik.[258]

De ha Európa Habsburg-ellenes fele tehetetlenségbe süllyedt is, ebből még Bethlen távolról sem következtette, hogy jövőjét ezután régi ellensége szekeréhez kösse. Ami kísérletet a pozsonyi béke után ez irányban látunk, az megint csak mélyebb hit és a sikerbe vetett remény nélküli diplomatizálás, az ő munkához szokott levélíró délutánjainak gyümölcse, anélkül hogy belőle bármi pozitívum megszületett volna. Ilyen formalisztikus jelentőségnél egyebet nem tulajdoníthatunk időnként felmerülő törökellenes terveinek, melyeket a nála szokásos fantáziával dolgoz ki és terjeszt elő, eleinte Esterházy, majd Pázmány útján a bécsi udvarnak. Ilyen javaslatokkal már a szőnyi békét megelőzőleg is előállott, amikor azonban Esterházy könnyen átláthatta az ajánlat valódi célját, a török–magyar békekötés akadályozását. Később, mikor a nádorhoz való viszonya egészen elmérgesedett, török háborús gondolatait inkább Pázmány érsek előtt fejti ki, aki maga is mozgékony és

impresszionábilis elme lévén, saját részéről is buzdítja az erdélyi fejedelmet a török elleni összefogásra. De komolyan Pázmány sem foglalkozott e tervekkel, hiszen Bethlennel szemben neki is szinte elvi álláspontja volt, hogy bízni nem lehet benne, lévén ő a Machiavelli-féle „ragione di stato" híve, aki csak saját promotiójával és egyébbel nem gondol.[259] Esterházynak és Pázmánynak egyaránt végcélja volt Erdély visszacsatolása és a török kiűzése, ezért tiltakoznak minden alkalommal az ellen, hogy Ferdinánd Németország pacifikálása után olasz ügyekbe bocsátkozzék, ahelyett hogy a török ellen fordulna[260] – török háborúban azonban, ha létrejön, meg voltak győződve, hogy Bethlen a török oldalán fog részt venni. De másrészt Bethlennek sem juthatott eszébe a magyar kormányférfiakhoz őszinte törökellenes szívből, nem pedig taktikából közeledni, amikor nagyon jól tudta, hogy szavait és üzeneteit Esterházy Miklós a portán beárulja. A 16. századi magyarság törökgyűlölete talán senkiben sem lángolt ekkor oly hévvel, mint Esterházyban, aki az országot törökkel fogyasztó politikának fejét és autorát Bethlenben látva, harmadik támadása óta leplezetlen gyűlölettel üldözte. Régebben még csak megpróbált lelkére beszélni a fejedelemnek, akinek kezében örömmel lát nagy hatalmat, mert magyar fejedelem kezében van, de még örömestebb látná szolgálatját azok ellen, akik „az mi nemzetünket már tíz szép provinciájától fosztották meg" – a harmadik támadás és a szőnyi béketárgyalások azonban arra taníták, hogy Bethlen egészen törökbarát, s ettől kezdve Bethlen fejedelemségében látja az okát, ha a török „mint éh oroszlány nyargalódik körösztül kasól országunkban". Lehet, hogy az ország első méltóságába emelkedett volt köznemes öntudata is közrejátszott Esterházy gyűlöletében, aki nagyon jól tudta, hogy Erdély visszacsatolása esetén a fejedelemből megint csak vajda lesz, akit rangban messze megelőz az ország palatinusa. Mindenképpen ő volt az, aki a Bethlentől elpártolt Szombathelyi Mártont felkarolta, bár a haditanács nem vette komolyan a gyanús múltú diplomáciai ágenst, és ő volt az, aki Szombathelyit a portára visszaküldve, Bethlennek törökellenes ajánlatait évekre visszamenőleg beárulta a nagyvezírnek – természetesen eredmény nélkül, mert Bethlen mindvégig megtartotta magát a porta bizalmában.[261]

Az utolsó évek nagy terve Lengyelország ellen irányult. Bethlennek elég oka volt, hogy a Habsburgokat illető régi ellenszenvét Lengyelországra is kiterjessze. Hiszen ez a Magyarország és Moldva határaitól Észak és Kelet végtelenségébe elnyúló ország lomha terpeszkedésében csak akadálya volt az ő nyugati törekvéseinek, s ő attól kezdve, hogy első nagy lendületét Bécs ellen Homonnai támadásával lengyelek akasztották meg, folyton kénytelen volt számolni a lengyel ellentörekvésekkel. III. Zsigmond lengyel király, a svéd Wasák családjából, katolikus volt, aki Lengyelországnak szinte befejezett ellenreformációján erélyes kézzel tette meg az utolsó simításokat, mindkét felesége főhercegnő, Károly stájer főherceg leányai voltak. Ő a Habsburgokkal még uralkodása elején titkos szerződést kötött, melyben megígérte nekik a lengyel trón átadását, ha sikerül neki atyja trónját, Svédországot megszereznie, ahonnan őt rokona, a későbbi IX. Károly svéd király eltávolította. Ehhez képest a harmincéves háborúban nemcsak jóindulatú semlegességet tanúsított, de a Habsburgoknak azáltal is nagy szolgálatot tett, hogy a svédekkel folyton háborúban lévén, ezeknek protestáns érdekbeli beavatkozását megakadályozta és a császárt támadó északi vonalnak Kelet felől biztos határt szabott.

Bethlen nem szerette a lengyeleket, osztozva e tekintetben a 16. és 17. század általános magyar érzelmeiben. Kiállhatatlannak találta kevélységüket, nagyzoló fecsegésüket, mellyel sör mellett a világ legbátrabb emberei, harcban azonban kevésbé...[262] Ilyen érzelmi momentumoknak ugyan Bethlen sohasem engedett befolyást politikájára, de a lengyel király Habsburg-párti és katolikus iránya annál inkább hatott rá, aki a Homonnai-ügy elsimulása után is – hiszen akkor tulajdonképpen lengyel csapatok intéztek nyílt támadást, hadüzenet nélkül, az erdélyi fejedelem ellen – csak kimért formákban, igen hidegen érintkezett III. Zsigmonddal. Hogy azután Zsigmond még a brandenburgi házasságnak is útjába állott, ez csak Bethlen személyes gyűlöletét hevítette, mely politikai tettekké Gusztáv Adolf közbelépésével változott át.

Gusztáv Adolf ekkor már atyja, IX. Károly nyomdokaiba lépve, Svédországot úgy a dán, mint a lengyel befolyás alól felszabadította, és jelentős eredményeket ért el nagy célja, a Keleti-tengernek

svéd tóvá alakítása érdekében. A tengerpart már Livland déli pontjáig kezében volt, a még lengyel fennhatóság alatt álló porosz kikötőkkel élénk kapcsolatai voltak, Dánországot ezeknél már mind politikai, mind gazdasági befolyásban Svédország váltotta fel. Benn az országban ő is elvégezte az abszolutizmust előkészítő korszerű munkát, a lutheránus egyház kizárólagosságát III. Zsigmonddal szemben is fenntartotta, svéd parasztjaiból pedig kitűnően fegyelmezett kis hadsereget alkotott magának, mely felvehette a küzdelmet a csakis fegyverforgatásból élő zsoldos csapatokkal is.

Mikor a hágai koalíciós tárgyalásoknál a dán király mögött háttérbe szorult, újrakezdte az alig abbahagyott lengyel háborút, mely csak négy év múlva, 1629-ben fejeződött be, az altmarki szerződés neki adván Livlandon kívül a kelet-poroszországi partokat és néhány lengyel városnak, így Danzignak is nagy vámjövedelmeit. Gusztáv Adolfnál azonban, éppúgy, mint minden komolyabb kortársánál, politikai célok mindenkor át voltak szőve vallásiakkal, s amint Ferdinánd császár is egyháza érdekeit szolgálta dinasztiája hatalmának terjesztésével, ugyanúgy volt Gusztáv Adolf is meggyőződve, hogy saját hatalma és a protestantizmus egy és ugyanazon ügy. A Habsburgok elleni harc tehát egy pillanatig sem volt közömbös számára, mindegyre tudatában lévén annak, hogy ő is hozzátartozik a nagy protestáns szövetséghez, ha nem is szerződés, de meggyőződés és közös érdek folytán. Így tartja számon Bethlen működését is, aki az ő szemében Erdély földrajzi helyzeténél fogva a lengyel hadjárat szempontjából is fontos hatalom. Brandenburgi Katalin házassága sógorsági viszonyba is hozza a két fejedelmet, anélkül azonban, hogy közöttük személyes viszony kifejlődnék. A svéd diplomácia fontosnak véli Bethlen házasságát, mert így megtartható a protestáns szövetségben, de hogy meginduljon, ahhoz sok rábeszélés szükséges – ezért biztatja Oxenstjerna folytonosan a brandenburgi kormányt, hassanak Bethlenre, és vegyék rá újból a háborúra. A svéd kancellár már 1624-ben az európai protestantizmus kilátásait összeszámlálva, Bethlent sem felejti el, föltéve, ha „ki lesz csalható" a támadásra.[263]

A lengyel–svéd háború folyamán a svéd diplomácia végre egyenes felszólítást küldött Bethlenhez, hogy készülő támadását ne

a császár tartományai, hanem a „respublika" ellen irányozza. Sadler Fülöp svéd titkár figyelmeztette őt a nehézségekre, melyeket nyugati támadásának a morvaországi erős várak okozhatnak, ehelyett inkább azt ajánlta neki, hogy Kis-Lengyelországon át Lengyel-Poroszországba törjön, ahol a tengeren keresztül érkező Gusztáv Adolffal egyesülhet. A lengyel kétségtelenül legveszélyesebb ellensége a protestáns ügynek, főkatolikus, a domus Austriaca barátja, akit ha ők ketten, Bethlen és Gusztáv Adolf, koncentrált támadással levernek, ezzel az osztrák ház hatalma is megtörik.

Bethlen válaszában, melyet Sadler által küldött a svéd királynak, nagy melegséggel köszöni a kezdeményt, kiemelve, mennyi közös érdek kapcsolja őket össze az osztrák–spanyol hatalom elleni küzdelemre, a lényeget illetőleg azonban visszautasítja a svéd ajánlatot: Magyarország nem kezdhet háborút a respublika ellen, mivel a két nép közt régi szoros szövetségek vannak, s ha a lengyel király adott is legutóbb a császárnak kozák segédcsapatokat a magyarok leverésére, ezt ő, a király követte el, nem pedig a lengyel nép, mely ebben ártatlan; másrészt lengyel–magyar háború esetén a kozákok kipusztíthatnák a védtelen határokkal bíró Magyarországot, háború esetén a két nép közti kereskedelem is tönkremegy, ezen okok miatt ő kénytelen a szilézai útnál maradni, Gusztáv Adolf pedig okosabban tesz, ha porosz terület helyett Pomerániában száll partra, s onnan Csehországba tör, ahol így is egyesülhetnek egymással. A svéd király viszont Bethlen ez üzenetét vette sajnálattal tudomásul, tiltakozva a lengyel király és a respublika közti különbségtétel ellen, amikor neki a respublika is ellensége, nemcsak a király. Részletesen kifejtette az előnyöket, melyek a magyar lovasok és svéd veteránok találkozásából származnának a Visztulánál, Lengyelország szívében, Bethlen ezzel a diverzióval sem vesztene semmit, hiszen ha együtt leverték a lengyelt, nyugatnak fordulhat az Oderához, és átteheti a harcot német birodalmi területre. Bethlen bizonyára szívesen szövögette volta tovább ezt a tervet is, de a svédek gyakorlatibb dolognak találták megszakítani a tárgyalást. Oxenstjerna kijentette: Bethlen vonakodása elfogadható, mert őneki nincsen lengyel háborúja, nekünk, svédeknek pedig van, és egyelőre ezt kell folytatnunk.[264]

A lengyel tervet, mely ilyképpen 1627 elejére elaludt, a svéd ki-

rály újabb követségeivel sem bírta volna életre galvanizálni, ha a fejedelem közben végképp fel nem ismeri nyugati törekvéseinek reménytelenségét. A magyar koronáról visszavonhatatlanul lemondva, a lengyellel akarja magát kárpótolni. Lengyelországban ekkor is voltak a határokon túl néző elégedetlenek, így a még megmaradt néhány protestáns úr, de katolikusok is, akik már 1624-ben érintkezést kerestek az erdélyi fejedelemmel, hogy neki a koronát felajánlják. Üzenetüket a fejedelem hű munkácsi várnagya, Balling János közvetítette, s bár a lengyel urak írást nem mertek küldeni, Bethlen nála szokatlan hirtelenséggel rögtön igent mondott. Ő nem fél az árnyékától, üzente vissza, a királyságot elvállalná, ha a lengyelek meghívják rá, bár azok többsége pápista is; küldjenek neki pecsétes assecuratiót, s ő seregével előbb odaér Krakkóba a „rokosz"-ra, mint a papok vagy az özvegy királyné, feltéve, hogy a király meghalna. „Próféta nem vagyok", teszi hozzá megválasztása esetére, „tökéletes és csendes állapotot tudnék nekik szerezni mind törökkel, tatárral, muszkával, svékussal; ha pedig valamelyikkel marakodni kellene is, Isten velem lévén s ők is akarnák, nem gyalázódnának és nem károsodnának oly igen, mint eddig, úgy viselnék gondot reájuk", hiszen az ő kedvéért az egész magyarság is megsegítené a lengyeleket.[265] Következése ennek a tárgyalásnak sem lett, de ettől kezdve Bethlen szinte folyton várta a nálánál tizennégy évvel idősebb, beteges lengyel király halálát, aki azonban őt élte túl három évvel. Erdély hatalmi szervezetének megalkotója itt is azt kereste, hogy végre tehetségeinek megfelelő szélesebb tér nyíljék meg számára: Lengyelországot, mint államot megszervezni, rendbehozni éppoly neki való feladat lett volna, mint ahogyan a magyar királyság rendbehozását is magára vállalta volna.

De a várakozás nehezen ment, s az elnehezedő, étvágytalan, családi bajoktól is nyomott kedélyű fejedelem régi óvatosságát félretéve, tétován nyúl a dolgokhoz, nem tudván többé megérésüket nyugodtan bevárni. Bizonyára a lengyel gondolattal kapcsolatban lép fel utolsó éveiben a moldvai és havasalföldi vajdák ügyeiben a portánál, egyiket pártfogolva, a másikat a porta által elüldözve. Ez évekbeli oláh irányú érdeklődéséből születik meg a kósza hír, hogy Moldvának és Oláhországnak egyesítésén dolgozik, és a három ország birtokában Dácia királya címét készül felvenni.[266]

Hasonlóképpen betegségének tulajdoníthatjuk, hogy a lengyel király szélhűdését jelentő álhírnek hitelt adva, a portától engedélyt kér a lengyel királyság felvállalására – portai utasításának e részlete mesemondó talentumára éppúgy, mint a királyság utáni hő vágyakozására jellemző: „Vagyon egy ilyen dolog is – mondja –, hogy az lengyel királyt az gutta megütötte, mely miatt, mint olyan vén ember, minden érzékenységétől megfosztatott, szemeivel jól nem lát, jól nem szólhat, nem foghat, éjjel-nappal az ágy fenekén fekszik, kit értvén az országbeli nagy urak, régi szokások szerént az király udvarában gyülekeztenek és vigyáznak, hogy mihelyt meghal (mert emberi mód szerént lehetetlen, hogy élhessen)", országgyűlésen új királyt választanak, mert sok a jelentkező, de „vagynak nekünk is jóakaróink közöttök és vagyon mi felőlünk is magok között tanácskozás" – elvállalja-e, döntsön a nagyvezír. „Az Isten előtt állunk és igazságot mondunk, mi soha életünkben senkivel erről nem tanácskoztunk, senkit soha közülök meg nem találtunk, mert soha sem kívántuk azt a méltóságot, most sem kívánjuk, tudván (a lengyelek) kemény természetek", de a portának nagy haszna lenne, ha ilyen híve, mint ő, lehetne lengyel király – s így kapcsolódik be, a régi fölényes biztossággal, az ő személyes ügye az európai diplomácia objektív szféráiba.[267]

Döntő lépésekre a svéd király egy újabb, már régi ismerős követe, Strassburg Pál veszi rá, aki 1627 őszén ért Kassára, amikor éppen nagy hadi pompával temette el elődjének, Báthory Gábornak addig csak dísztelenül elföldelt holttestét. Környezetében arról sugdostak, még kapitánya, Bornemisza János és Alvinczi Péter is, hogy temetés helyett új támadás készül, a császár vagy talán a lengyel király ellen. Bethlennek azonban most is voltak aggodalmai a lengyel háború ellen: nem hitt Gusztáv Adolf sikereiben, amíg meg nem érkezett Stralsund felszabadításának, Wallenstein nagy kudarcának híre. A fejedelem ezt kitörő örömmel fogadta, s kezdett immár a német ügyek javulásában reménykedni, annál inkább, mert csupa jó hír jött: a pápa és a spanyol király összeveszéséről, Buckingham haláláról, angol–francia kibékülésről, Ferdinánd császár negyednapos hidegleléséről. Örömét Esterházy nádor levele sem kisebbíthette, aki viszont a birodalmi katolikusok győzelmeiről, dán vereségekről referált neki, átlátszó célzattal. Strass-

burg Pál lelkesen ecsetelte a svéd–erdélyi szövetség előnyeit, ha az a lengyel ellen irányul, Bethlen azonban régi előrelátását visszanyerve, csak elvben nyilatkozott hajlandónak, mert szerinte a svéd király nem elég erős, meg lassan: ólomlábon jár, teljes sikerre az expedíció csak akkor számíthat, ha a török pártfogását is élvezi. Kétségtelen, hogy Bethlen nem bízott a svéd király önzetlenségében, vajon az nem fogja-e Lengyelország leverése után lengyel rokona Wasa-király koronáját a saját fejére tenni; az is bizonyos, hogy Oxenstjerna az Erdélyben járt emberektől feltűnően tudakolta, vajon Bethlen maga akar-e lengyel király lenni, vagy Gusztáv Adolfnak hagyná-e a trónt. Ezen kölcsönös bizalmatlanság mellett okos diplomáciai fogás volt Bethlentől, hogy a lengyel expedíció megrendezésére a portát tolta előtérbe, amellyel Gusztáv Adolfnak alig, de neki annál több összeköttetése volt.

Ha Bethlen egyedül a svéd királlyal szövetségben indul a lengyel ellen, győzelem esetén egymással szembefordultak volna ott, valahol a Visztulánál, és magyar lovasok és svéd paraszt-veteránok véres küzdelme döntötte volna el a lengyel korona sorsát. Ezt kikerülendő, a fejedelem kettőjük helyett, mondhatjuk, egész részvénytársaság kezébe akarta letenni a lengyel vállalkozást, olyan társaságéba, melyet ő állít össze, és amelyben feltétlenül övé a döntő szó. Életének utolsó másfél évében ez a terv foglalkoztatja leginkább, komoly reménységet egyedül ennek megvalósításába helyez. Konstantinápolyi követei már régebben érintkezésben voltak az ottani orosz követekkel, Romanov Mihály képviselőivel, aki cári trónját a lengyel befolyás kizárásával szerezte meg évszázadokra családja számára. De Bethlennek egyéb útja is volt Moszkvába: emlékszünk, még első támadása idején foglalkozott a török uralom alatt levő görögkeleti ortodoxok kérdésével, s tudjuk is, hogy ezek fejével, a konstantinápolyi görög patriarchával jó viszonyt tartott fenn. Most ennek közvetítését akarja felhasználni, s vár az alkalomra, hogy döntő követséget küldhessen ki Lengyelország körülkerítésére. Mert akkor már diplomáciai tárgyalásai nem korlátozódnak egy-két állam viszonyaira: mintha gondolkodása már legalábbis kontinensrészekben folyna le, minden akcióját öt-hat állam érdekeiben akarja lehorgonyozni.

Megfelelő követekre jó darabig nem akadt. Uralkodása vége felé

már megbosszulta magát, hogy az erdélyi arisztokrácia és a szász városi polgárság embereit félretéve, lehetőleg egyszerű emberekből állítá össze diplomáciai testületét. Mikor ezek közt nem bukkan véletlenül nagy tehetségre, vagy mikor már régi tehetséges emberei kiöregedtek, nem könnyű utódokat találnia, és meg kell elégednie selejtes emberekkel is. Bonczidai Mártont, Berlinbe és a svéd kormányhoz küldött követét műveletlensége és éretlen fennhéjázása miatt joggal nevetik ki Oxenstjerna ágensei, 1629-ben a hű Haga Cornelius is panaszkodik, hogy portai követei rosszak és tehetségtelenek. Nagy választéka tehát nem volt, de egészsége teljes birtokában bizonyára nem tisztelte volna meg a két hozzá vetődött kalandor franciát, Rousselt és a magát márkinak tituláló Talleyrand-t ezzel a fontos megbízással. 1629 elején, alighogy megismerte őket, teljhatalommal elküldi őket a portára, onnan Moszkvába és Svédországba, hogy nevében véd- és dacszövetséget kössenek a lengyel király megtámadására. Roussel a főkövet, ez van megbízva a titkos tárgyalás vezetésével, mely hivatott a két régi ellenséget, Orosz- és Svédországot *egy* szövetségbe hozni a harmadik ellenség ellen. A porta, még a tapasztalt Tholdalagi Mihálytól megdolgozva, beleegyezik vazallusa, az erdélyi fejedelem és a moszkvai cár szövetségébe, egyéb eredményt a franciák nem értek el, nagyzoló és széltoló fellépésük a portán igen rossz benyomást tett. A franciák azután, Cyrill patriarchának Moszkvába és a kozákokhoz szóló ajánlóleveleivel ellátva útnak is indultak, 1630. júniusban értek Moszkvába, mikor megbízójuk már rég halott volt.[268]

Már a francia követség elindításakor nyilvánvaló volt barát és ellenfél előtt egyaránt a fejedelem betegségének előhaladása, s ezzel szellemi tehetségeinek gyors hanyatlása. 1629 tavaszától kezdve megszakítás nélkül regisztrálják a nála járt követek, a svéd Strassburg és Fahrenbach, meg Esterházy küldötte, Kéry János, egészségének hanyatlását. Ő maga diplomáciai ügyeit tovább fűzve, kezd komolyan foglalkozni a véggel, és szemébe nézni a jövő nagy kérdéseinek. Egyik: az erdélyi fejedelemségben az utódlás joga, a másik: a hét vármegye dolga, melyek sok szerződés és assecuratió egybehangzó szövege szerint halálával visszaszállnak a magyar királyra, a gyűlölt nádor fennhatósága alá. Keserű gondolat: emberfeletti fáradalmainak gyümölcse halálával teljesen megsemmisül;

azt kikerülendő, teszi meg tehát az utolsó hónapok intézkedéseit, mindkét irányban; a hét vármegyét és az utódlást illetőleg.

A nikolsburgi békében megnyert hét észak-magyarországi vármegyében kétségkívül voltak nemesi osztályok, melyek örömmel üdvözölték uralmát, így a protestáns kisnemesek és prédikátorok; ezekre számít Bethlen, mikor büszkén emlegeti, hogy a vármegyék vallási okokból nem akarnak Habsburg-uralom alá visszakerülni. Az akkori társadalmi élet döntő tényezői azonban, a nagybirtokos főurak, éppenséggel nem ragaszkodtak sem Erdélyhez, sem pedig Bethlen személyéhez. Erdély gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt közömbös volt számukra, politikai érvényesülést nem a három nemzet, hanem csak magyar rendi társaik útján szerezhettek, mégpedig a magyarországi országgyűléseken. Bethlen pedig sokkal inkább abszolutista kormányt gyakorolt, semmint ezek a kiskirályok meg lehettek volna vele elégedve, hiszen összehasonlításból kiderülhetett, hogy a magyar rendeknek sokkal több joguk és hatalmuk van, mint az erdélyieknek, és hogy megfordítva, a magyar király sokkal kisebb úr rendjeivel szemben, mint az erdélyi fejedelem. Így érthetjük, hogy bár Bethlen mindenfelé erősítgette a hét vármegye kívánságát, hogy halála után Erdélynél óhajtanak maradni, mégis mikor ily irányú határozat kieszközlésére küldötte oda Bornemisza Jánost és Alvinczi Pétert, ezek dolguk végezetlen tértek meg, elutasítva a főurak vezetőjétől, Rákóczi Györgytől, aki szerint „rossz és káros dologra akarnak vala venni, kívánván, hogy Erdélyhez kössük magunkat". Nézetét a többi felvidéki főúr is osztotta, s így Bethlennek nem maradt egyéb hátra, mint a portánál eszközölni ki, hogy a vármegyék halála után is Erdélynél maradjanak. A két francia távozása után, halála előtt két hónappal, ez ügyben küldte Konstantinápolyba Apaffi Györgyöt, a díván basáival közlendő, hogy a hét vármegye birtokában a császár erős őrségekkel fogja a bennük lévő végvárakat, Szatmárt, Tokajt, Ónodot, Kállót, Kassát ellátni, s ezzel a békességnek is vége lesz. Egyidejűleg Esterházy nádor csakugyan gyűjtött csapatokat, hogy a fejedelem halála hírére a békeszerződések értelmében visszacsatolja e területeket, az ő mozgolódásának hatása alatt kelt, már egy héttel Bethlen halála után, a szultáni rendelet, mely Erdély területi sértetlensége és a hét vármegye védelmére budai Murtéza

basát seregeivel együtt újra Bethlen rendelkezésére bocsátja. Mindez nem akadályozta a hét vármegyét, hogy meghódítójuk halálával visszatérjenek a magyar király és az ország nádora joghatósága alá.[269]

Az utódlás dolgát, amennyire az szerződés és törvény által szabályozható volt, már második házassága után, 1626 tavaszán elintézte, megválasztatván feleségét az erdélyi országgyűléssel utódjának, aki újabb szokás szerint le is tette a fejedelmi esküt, és megígérte a feltételek megtartását. A porta hasonlóképpen elfogadta a fejedelem kedvéért Katalin utódlását, s minden rendben lett volna, ha az ifjú, huszonnégy éves, kis termetű, de nagy szépségű fejedelemasszony csak némi uralkodási képességekkel is bírt volna. Katalin gyerekasszony volt és maradt egész életében: ruha, dísz, fény, pompa közt élt, gondolatai ezen túl nem emelkedtek, hódolat jólesett neki, az első esztendőkben az udvarnak csakugyan majd minden tagja bámulattal nézett szépségére; ő azonban csakhamar személyes kegyeivel is kitüntette a hódoló kör néhány tagját, előbb egy Zierotint, morva emigránst, azután orvosát, Sculteti doktort, végül a daliás ifjú főurat, a katolikus Csáky Istvánt. Ezzel a feleséges emberrel való viszonya évtizednél tovább tartott, s minden valószínűség szerint a fejedelem életében kezdődött, aki feleségét gyereknek tartva, csak mulatságáról gondoskodott, mialatt ő régi szokása szerint napokat töltött országos, katonai, diplomáciai dolgokkal. A helyzetet bonyolítá a fejedelem testvéröccsének, Bethlen István grófnak kormányzói hivatala, aki nemcsak a fejedelem hosszas távolléte alatt volt Erdély kormányzója, de az 1626-i választó országgyűlés rendelkezése szerint Katalin mellett is meg volt tartandó e méltóságát; a fejedelemasszonynak a kormányzó és a fejedelmi tanács nélkül semmiben sem volt szabad rendelkeznie.

Bethlen István, ha történetesen nem Bethlen Gábor testvére, bizonyára igen jól megállta volna helyét az erdélyi főurak sorában; így azonban, bátyja energiája folytán a második helyre felvetve, akarva, nem akarva törekednie kellett az első hely után. Márpedig az erdélyi főuraknak elég volt egy Bethlen fejedelem, és semmi szükségét sem érezték e család uralkodása meghosszabbításának. Erdélyben járt magyarok mindegyre azzal a tapasztalattal térnek haza, hogy a fejedelem és családja népszerűtlen az országban; Beth-

len Gábor bizonyára nem volt népszerűtlen, de az is bizonyos, hogy nem is bálványozták, legkevésbé pedig a nagyúri családok, amelyeknek politikai tevékenysége az ő erős keze alatt szinte teljesen megszűnt. A rendek, a rendiség természeténél fogva, általában soha nem voltak barátai az olyan uralkodónak, aki rendet tartott köztük, s Bethlen Gábor ilyen volt. Alattvalói tehát sem őt, sem családját nem kívánták a trónon örökéletűnek, Bethlen István törekvéseit pedig semmivel sem bátorították fel.[270]

A helyzetet még inkább bonyolították a fejedelemasszonynál fellépő katolikus és Habsburg-párti tendenciák. Mélyebb vallásos érzést Katalinnál hiába keresnénk, hiszen bár férje halála után éveken át katolikus volt, végül második házasságában, melyet évek múlva egy kalandorsorsba süllyedt, kóborló szász herceggel kötött, ismét protestáns, ez alkalommal azonban az ágostai hitvallás híve lett. Katolikus érzését Zierotin keltette fel, s mikor a dolog fülébe jutott Bethlen Gábornak, felesége nemcsak megígérte, hogy megmarad a helvét hitvallás mellett, hanem Bethlen István kormányzónak írásba is adta lemondását az esetre, ha ezt a hitet elhagyná. Mindamellett tovább folytatta a nádor útján tárgyalásait, melyeknek végcélja katolikus kormányzó behelyezése maga mellé, s azután Erdélynek visszacsatolása volt. A katolikusok kormányzónak Bethlen István helyett Kornis Zsigmondot emlegették, akit már Wallenstein is fejedelemnek jelölt, s akit úgy látszik, bár maga semmit se követett el, és hű embere volt a fejedelemnek, Bethlen épp e sok emlegetés miatt volt kénytelen Fogarasban fogságba vetni.

Az utolsó hónapokban már nem vette észre a körötte mozgolódó intrikákat. Vízibetegsége gyorsan haladt előre, és a háborús fáradalmaktól, a sok hús és erős borital élvezésétől tönkretett test nem tudott többé ellenállani. A 17. század embereit a háborús élet és a magyaros konyha, ezek folytán fellépő reuma, köszvény, gyomor-, vese- és egyéb bajok fektették a korai sírba; Bethlen sem volt kivétel. Utolsó nyarán már sokat szenvedett, Konstantinápolyból hozatott spanyol zsidó orvosa mellett mások orvosszereit is használta, köztük egy morva orvosét, aki savanyúvizet rendelt neki, meg egy kolozsvári iskolamester kenőcseit, melyeknek erős szagától fürdés közben eszméletét vesztette. Vesedaganatával mégis

kocsin járta gazdaságát, audienciákat adott, tárgyalt a lengyel háború ügyében, és fogadkozott a nádor küldötteinek, hogy a császárnak jó embere marad, de nagy kínjai miatt már el kellett halasztania audienciáit.[271] Augusztus havában megkezdte végrendelete megíratását, benne a Bocskay-féle végrendelet mintájára Erdélynek németellenes történeti hivatását jellemezve, és saját tapasztalataiból utakat, módokat mutatva, hogyan lehessen Erdélynek megélni német és török közt békességben, de ha kell, okos, az ország határain kívül folytatott háborúban is. Kétségei az országgyűléstől is elrendezett utódlást illetőleg nem lévén többé, felesége számára bölcs tanácsokról gondoskodott: Bethlen Istvánt, a fogságban ülő Kornis Zsigmondot, kancellárját Kovacsóczy Istvánt és Mikó Ferencet az Istenre kérte, szolgáljanak tanácsaikkal a fejedelemasszonynak, aki „ifjú ember és idegen nemzet lévén, kívántatik az oktatás néki".[272] Legtöbbet azonban ez utolsó idejében egyházának kulturális ügyeivel foglalkozott: e hónapokból valók a gyulafehérvári kollégium alapítványai, a református egyház szolgáinak nemesítő oklevele és végrendeletének kegyes adományai. Teste nagy kínokban, lelke még földi gondokban hányódott: még lelkükre akar beszélni a hét vármegye rendjeinek, hogy vallásuk és a töröktől való biztosságuk miatt is ajánlatosabb, saját érdekükben, Erdélynél megmaradniok – a lélek azonban kezd eltávolodni a diplomácia és kormányzás mechanizmusától, s mind inkább az *idea* felé fordul, amely a világi élet jelenségei mögött is ott volt ugyan, de eddig láthatatlanul, alig észrevéve. Végrendeletét még Váradon írja alá, november elsején, a hét vármegye dolgában fáradozva, azután siet haza, utolsó útja Kolozsváron, Tordán át Enyedig tart, ahol november 15-én délelőtt már nem tud beszélni, tollat és papirost kér, és ezt a két sort írja rá: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki sincsen, bizonyára nincsen." Egy óra múltával nem élt többé.

Bethlen Gáborban korán költözött el az egyetlen magyar, aki nemzetének nagy protestáns tömegeit a tizenhetedik század nagy küzdelmeiben be tudta kapcsolni az európai Habsburg-ellenes koalícióba. A magyarság története őbenne differenciálódott először,

ő cselekedte, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotórésze volt, s mellette sziklaszilárdan megmaradt, most kettéoszlik, egyik ágával tudatosan azon periferikus erőket támogatva, melyek Közép-Európa ellen irányulnak, akkor és azóta századokon át. Bethlen kezdeményezésének háromszáz esztendőn át voltak követői, és volt idő, mikor szinte az egész nemzet is arra a nézetre jutott, hogy ez az út fogja fennmaradását egyedül biztosítani. Bethlen Gábor tehát történeti irányt alkotott, mely halála után is hosszú századokon át hat, és ki tudja, nem fog-e a magyar jövőben ezután is valamikor új életre kelni. Történeti erőket nem szül egyes ember, de az, aki először felismer ily erőt, és először formulázza és szervezi azt hosszú időre kiható érvénnyel: az történeti alak, a nagyok közül való.

Előadásomban megpróbáltam ezt a történeti alakot a neki kijáró részletességgel jellemezni, azon keretekben, melyeket kora és viszonyai teremtettek számára. A korszak fejedelme a rendi viszonyok korlátain túl emelkedik immár, és a későbbi kifejlődött abszolutizmusra emlékeztető önálló pillantással, saját belátása szerint keresi államának javát, emelkedését, külpolitikai érvényesülését, belső gazdagodását. Bethlen Gábor, aki nem született ebbe a felfogásba, páratlan zsenialitással tanult bele a fejedelmi kötelességekbe, s azokat hosszú életen át, kemény munkával gyakorolta. Magyarország benne a tizenhetedik század európai államrendszerének nagy tehetségű és nagy sikerű fejedelmet adott, aki a Habsburg-korszak századaiban egyedül bizonyította meg, hogy a magyarság fia, kedvező körülmények közt bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint szuverén, mint államvezető is tud olyan, ha nem jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai.

Ez Bethlen Gábor működésének európai értelme. Nemzeti történetünkben pedig, Erdély gazdasági, katonai, területi megszervezésével a magyarság életének egy új formáját alkotta meg, melyet előtte Bocskay István csak posztulátumként hangoztatott, anélkül hogy megvalósításához közel juthatott volna. Erdély, mint magyar életforma, Bethlennek igazi alkotása, s ha ez az állam akkor még elsősorban protestáns is, melyben a helvét hitvallás hívein kívül más magyar alig érzi egészen jól magát, el volt jövendő az

idő, mikor a Bethlentől megszervezett államterület a protestáns felekezeteken is túlhatoló, minden magyart átfogó új erdélyi lelket táplálhat vala határai között. Az erdélyi léleknek nem Bethlen Gábor a megteremtője, de ez a lélek az ő Erdélyében született meg, amelyet annyi harc árán ő szakított le, homályos történeti erőknek engedelmeskedve, a magyar királyság kebeléről.

Ha történeti felfogásunk nem tudna felemelkedni a szakadék fölé, melynek kimélyítésén senki annyit nem dolgozott, mint éppen Bethlen Gábor, úgy ma a nyugati félről, a történeti magyar királyság területéről, Bethlen működését, az éles szavú Esterházy Miklóshoz hasonlóan, nemzeti veszedelemnek kellene minősítenünk. De nem volna igazi történetírás, mely a múlt bármely pártemberének ítéleteit aláírná, még ha azok a régi, adott viszonyok között helyesek lettek volna is. Bethlen bizonyára nem mentette meg sem a rendi, sem a vallásszabadságot, az elsőnek, a rendi szabadságnak felmagasztalását nem is kívánhatta, mint abszolutizmus felé hajló korszak szuverén fejedelme, az utóbbi pedig mai értelemben nemcsak nálunk, de egész Európában is ismeretlen volt akkor. Bethlen Gábor rendi szabadságok védelme helyett egy erősen megszervezett új magyar államnak lett megalapítójává, egyetemes vallásszabadság és tolerancia helyett pedig a protestantizmusnak, közelebbről a helvét hitvallású magyar reformációnak hatalmas, hithű és áldozatkész előharcosa. A hazai protestantizmus joggal tiszteli benne egyik legnagyobb alakját.

Nem az ő hibája volt, hogy az egész magyarság érdekeit ő sem tudta személyében egyesítve kifelé, nyugati és keleti, déli szomszédaival szemben érvényesíteni. Keleti és nyugati magyarság szintézise, e nagy ellentéten felülemelkedő, minden magyart átfogó működés neki nem adatott, bár mint múlt századunk legnagyobb történetírója, Szalay László felismerni vélte, a kínos vonás szája körül talán arról is szól a késő szemlélőnek, hogy a magyar faj egységét, a szétszaggatott hazának együvé valóságát felismervén, keserűen érezte tehetetlenségét ez igazi magyar cél szolgálatában. Erdélyi és tiszai meg dunai magyar érdek egybefogása azonban a török uralom századaiban éppúgy lehetetlen kezdemény lett volna, mint az, amit Bethlen Gábor valóságban is megpróbált: Erdélyből, török barátságban és török felsőség alatt egyesíteni a szétszakadt

magyarságot. Történetünk léptei a honfoglalás óta nyugati irányban haladtak, s Bethlen kezdeménye tragikus vállalkozás maradt, azzá tette az Alföld széles térein és a Dunántúl dombjain brutálisan terpeszkedő török hatalom.

És ha a magyarság egyesítésének feladatát még Bethlen Gábor tehetségei sem tudták megoldani, akkor bizonyossá vált, hogy magyar egység, régi Nagy-Magyarország csak a török eltávolítása után realizálható. A század, Bethlen százada még le sem folyt, s a magyarság, vele Erdély is, egészen más utat vett, mint amit ő jelölt ki számára.

A történet folytonos konfliktusában az embert, az egyént újra legyőzték azon homályos erők, melyeknek munkájából állnak elő, embereket keményen, lebírhatlanul szolgálatukba fogva, a történet századai.

A BETHLEN-IRODALOM ÁTTEKINTÉSE

A szöveghez csatolt számok alatt iparkodtam lépésről lépésre számot adni azon adatokról, melyekre támaszkodva készítettem előadásomat. Mielőtt ezen jegyzeteket beszéltetném, néhány szóval megpróbálom a Bethlen-kutatás mai állapotát jellemezni.

Az egykorú történeti anyag Bethlen Gáborra vonatkozólag manapság már szinte teljes egészében ismeretes, mindenesetre sokkal részletesebben, mint bármely más alakját illetőleg hazai történetünknek. Legnagyobb dicséret illeti *Szilágyi Sándor* emlékét, aki fáradhatatlan életének igen nagy részét éppen a Bethlen Gáborra vonatkozó anyag felkutatására és kiadására fordította. A Jegyzetekben legtöbb idevágó művének címe megtalálható. Mindjárt utána kell említenem, hasonló dicsérettel, *Angyal Dávid* érdemeit, aki a Szilágyi-féle millenniumi történet hatodik kötetében megrostálta az összes használható adatokat, az összefüggéseket éles kritikai elmével megkonstruálta, és kitűnő eredménnyel végezte el azt a pragmatikus munkát, amely abban az időpontban a történeti módszerrel elvégezhető volt. Kutatásainak eredményét legújabban francia nyelven is közrebocsátotta (Gabriel Bethlen, Revue historique, 1928, rendkívül világos és szabatos összefoglalása a legfőbb tényeknek).

Megfelelő részletes életrajza Bethlennek ma sincsen. A rendelkezésünkre álló legnagyobbat a Magyar Történelmi Társaság szintén egy emberöltővel ezelőtt íratta meg, mégpedig idegen, cseh tudóssal, *Gindely Antallal*, aki a harmincéves háború történetének nagy szakembere volt, de Bethlent nem kedvelte, róla egyéb műveiben igen elítélő nyilatkozatokat tett, amiket természetesen a magyar munkában nem ismételt meg; ez a műve (1–230. lap) az adatoknak pragmatikus összefoglalását adja, minden egyéni ítélet nélkül. Függelékül *Acsády Ignác* írta meg, szintén jó adatgyűjtés alapján, Bethlen Gábor udvarának képét. Ez a felemás kötet természetesen Bethlen egyéniségéről vázlatos vonalakat is alig tud adni.

Még korábbi életrajza Bethlennek a „Magyar Helikon" füzetei közt jelent meg 1886-ban, *Szilágyi Sándortól* (1–28. l.). Szintén adatokat egymás mellé sorakoztató, pragmatikus munka, azóta éppen Szilágyi Sándor kutatásai folytán avult el; a tőle közölt adatok után ma már alig állítható pl., hogy Bethlen Gábor „mindég nyílt kártyákkal játszott".

Angyal Dávid Bethlen Gábor-életrajza (Magyar Könyvtár, 133. szám)

(1–72. l.) a szerző nagy művének előnyeit magában egyesítő hasznos, világos feldolgozású kis munka.

Rugonfalvi Kiss István, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (Bethlen Könyvtár) 1923 (1–108. l.), a hagyományos erdélyi és protestáns felfogásnak kifejezése, amelyet a szerző a teljes irodalomból kiválogatott igen találó idézetekkel támogat. Bár sok összefüggést helyesen lát meg, Bethlen alakját éppen elfogultsága miatt nem tudja úgy érzékeltetni, mint

Makkai Ernő, Bethlen Gábor országalkotó politikája, 1914. (Kny. az Erdélyi Múzeumból, 1–72. l.). Szintén erősen erdélyi protestáns színezetű, emellett azonban a realitások iránt nagy érzékkel bír; Bethlen működését iparkodik emberi rugókból is magyarázni, nemcsak szabadságmotívumokból. Az első összefoglaló kép (nem tekintve Angyal idézett műveit), amelyben némi filozófiai ködön át tényleg a 17. század rendi élete jelenik meg, nem pedig a francia forradalom óta divatos szabadságkeresési rendszer. A világháború áldozataként elhunyt szerző ez érdemes munkájának egyenesen úttörő jelentősége van.

Ezzel végére is értünk a Bethlen Gáborral foglalkozó speciális irodalomnak. A sok-sok emlegetés, mellyel napjainkban találkozunk, természetesen nem ezen felsorolt műveken alapszik, hanem az ideális alakra vonatkozik, melybe az utóbbi félszázad belekomprimálta mindazt, amit modern konstitucionalizmusból és vallásszabadságból érdemesnek tartott a régmúltba visszavetíteni. Egyébként pedig ez a modern Bethlen-kép történetietlen, elfogultságában nem sokban üt el a Bethlen pártján állott 17. századi írók felfogásától. Sepsi Laczkó Máté, Bojti Veres Gáspár, Szalárdi János, Kraus György, akik mind az ő párthívei, részben udvari történetírói voltak, épp annyira történeti távlat nélkül nézték hősüket, mint az utóbbi félszázad közfelfogása.

Ellensúlya ez egyoldalú felfogásnak csak a rendi korszakban volt. A katolikus történetírók, Pethő Gergelytől és Kazy Ferenctől kezdve Katona Istvánig nemcsak hogy nem vettek részt a bámulatban, hanem Bethlen Gáborban szinte kizárólag a katolikus egyház ellenfelét és üldözőjét látva, őt szigorúan bírálták, s személyének történeti igazságot természetesen nem tudtak szolgáltatni.

Tőlük megkülönböztetendő, mert már nem egyházi szempontok, hanem történetiek és politikaiak után igazodtak, *Jászay Pál* és *Szalay László,* a Bethlen-kritikának megindítói. Az előbbi Bethlen Gábor történetére hatalmas kéziratos anyagot gyűjtött össze, és eredményeinek egy részét a múlt század harmincas éveiben több tanulmányban tette közzé. Jászay olyan korban élt, mikor még a liberális szabadság-ideológia nem kerítette hatalmába a történészeket, viszont erős politikai és történeti képzettsége folytán már úgy pro-Bethlen protestáns, mint contra-Bethlen katolikus

tendenciáktól is függetleníti magát, úgy, hogy tisztán az adatok alapján próbálta Bethlen működését megtekinteni, melyben immár személyes motívumokat is meglát, sőt kritizál is. Így szerinte a második támadás okai: személye ellen királyi főemberek sértő kifejezései, nyugtalan elméje és külföldi fejedelmek izgatásai. Bethlen bonyolult diplomáciai működésébe rendet akar hozni, s így jut el ilyen ítéletekre, mint pl.: „fortélyosb, cselszövényesb fogást alig képzelhetni". (Tudománytár, a M. Tud. Akadémia folyóirata. 1837. 50. l.) Szelídebb kifejezésekkel, de hasonló ítéleteket mond ki Szalay László az ő nagy „Magyarország története"-ben, 4. kötet, aki Bethlennél szintén „kétszínű politikát" vesz észre (595. l.), és a néhány szó, mellyel az életből távozását kíséri, előkelő tartózkodásában is ellene mond mindannak, amit azóta, az utolsó félszázad alatt Bethlen sikereiről és szabadságvédelméről írtak: „A magyar faj egységét, a szétszaggatott hazának együvévalóságát élesen érezte; a kínos vonás szája körül talán arról is szól a szemlélőnek, hogy ez irányban megfejtés nélkül hagyta feladatát. Ezt Erdélyből, török felsőbbség alatt eszközölni, ellentétben állott századok fejleményeivel, melyek a német birodalommali szövetkezésre intették a magyart." (607. l.) Jászay és Szalay kritikai iránya nem hatott a közfelfogásra, mely a század végén Horváth Mihálynak látszólag egyeztető és pártatlan, valójában szabadságigézetes felfogása alapján fejlődött ki.

Még egy szót a Bethlen Gábor-kutatás további lehetőségeiről. Nagy történeti levéltárainkban alig remélhető már lényeges, a dolgok képét megváltoztató felfedezés. Jelen munkám érdekében átnéztem a bécsi házi, udvari és állami levéltár Turcica-osztályának konstantinápolyi követjelentéseit, továbbá Bethlen békés esztendeire az ottani udvari kamarai levéltár Hungaricáit, anélkül hogy ily lényeges adatra találtam volna. Hasonlóképpen kimerítettnek látszik az Országos Levéltár anyaga, melyből a Gindelytől már felhasznált akták egy részét szintén különösebb eredmény nélkül néztem át. A körmöcbányai városi levéltár igen gyér Bethlenianáinak használatát *Ernyey József* Nemzeti Múzeum-i igazgató őr igen tisztelt barátomnak köszönöm. Meglepetés nincs kizárva valamely eldugott vidéki levéltárból, aminő volt a Trencsén megyei máriatölgyesi (dubnici) levéltárban 1912-ben Bethlen és Illésházy Gáspár levelezésének felfedezése *Szádeczky K. Lajos* által. Bethlen külföldi szövetségeseinek (különösen Hollandiának és Franciaországnak) levéltáraiban is lehet, hogy van még ismeretlen adat, ami azonban semmi esetre sem fogja eddigi eredményeinket nagyobb mértékben megváltoztatni. A bajor választó ügynökeinek tovább kiadandó jelentései szintén hozhatnak még néhány adatot.

Könyv- és kézirattárakban hasonlóképp lehetséges még a tallózás, ha nem is többé az aratás. Úgy látom, Pfalzi Frigyes diplomatáinak körében még úgy kiadatlan leveleket, mint számunkra hozzáférhetetlen nyomtat-

ványokat lehetne találni (*Camerarius, Rusdorf* stb. részéről). Ezeknél fontosabbnak látszik az egykorú nyomtatványok bibliográfiája és kritikája – történelemkutatásunknak általában sebezhető helye. A csehek 1618. és 1619. esztendők egykorú nyomtatványainak címeit *Zibrt* nagy művében több száz oldalon állították össze, ezzel is bizonyítandók az ő történetüknek ez években döntő európai fontosságát. Nézetem szerint további halászatok helyett, amelyek minden valószínűség szerint úgyis csak lényegtelent fognak napfényre hozni, ajánlatos volna a közelgő centenárium alkalmából egy teljes, a külföldi és az egyleveles nyomtatványokra, valamint újsághírekre is kiterjedő bibliográfiát és összehasonlító kútfőkritikát készíteni, amihez természetesen külföldi könyvtárak pontos átkutatása szükséges; ezzel kapcsolatban kellene a 17. század nagy gyűjteményes hírköteteiben (Theatrum Europaeum, Khevenhiller, Londorp, Siri, Carafa, Lotichius, Brachelius stb.) a Bethlenre vonatkozó magyar hírek eredetét szövegkritikailag megállapítani.

Végül a magyar szellem története szempontjából is kívánatos a Bethlenre vonatkozó hazai vélemények kialakulását, megoszlását, megmaradását történészeknél, szépíróknál, teológusoknál, újabban publicistáknál és hírlapokban megvizsgálni.

1. Ranke Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg (Werke, VII. kötet), 105. l.

2. Uo. 184. l.

3. A francia viszonyokra l. *E. Lavisse,* Histoire de France, VI. 2. kötet, *Jean H. Mariéjol*-tól; az ausztriaiakra *Alfons Huber,* Geschichte Österreichs, 4. kötet, 1892.

4. A németalföldi vallási viszonyokra l. *K. Th. Wenzelburger,* Geschichte der Niederlande, 2. kötet, 1886, 807. s köv.

5. A machiavellizmus állami érvényesülésének legújabb története *Friedrich Meinecke,* Die Idee der Staatsraison, 1924, a 17. század idevágó német és olasz irodalmát ebben az 5. fejezet tárgyalja.

6. Az idézet *Arnoldi Clapmarii* de Arcanis rerum publicarum libri 6. ad senatum reipublicae Bremensis, Francofurti, 1611. c. műből, 141. lap.

7. Az idézett iratok kiadvák Ambassade extraordinaire des Messieurs les Duc d'Angoulesme, comte de Bethune et de Preaux-Chateauneuf, 1620, avec les observations politiques de Mr. de Bethune, Paris 1667, Jeannin mémoire-ja ui. 31. l., Puisieux utasítása 454. l. – Jeannin mémoire-ját és erre Angoulême instrukcióját *Gabriel Hanotaux,* Histoire du Cardinal Richelieu, II:2. kötet 1896, 385–7. l. is az európai történet egyik legértékesebb dokumentumának tartja.

8. Vö. erre és a következőkre *Isaak Bernays,* Die Diplomatie um 1500. (Hist. Zeitschrift, 138, 1928, 1. l.) és *Meinecke* id. művét.

9. Vö. egyebek közt *Willy Andreas,* Die venezianischen Relazionen und ihr Verhältniss zur Kultur der Renaissance, 1908, 46. l.: Der Geist der Politik in Venedig des 16. Jahrhunderts.

10. „Politisches Verständnis und Urteil finden sich bei den Staatsmännern des 16. und 17. Jahrhunderts äusserst selten", írja *Felix Stieve,* a harmincéves háborút megelőző korszak legmélyebben járó és legnagyobb kútfői anyagra támaszkodó kutatója, Abhandlungen, Vorträge und Reden, 1900, 172. l. Ezen értekezések közt a témát illetőleg sok finom megfigyelés található a Rudolf II. deutsches Kaiser, Ferdinand II., Gustav Adolf, Staatskunst, und Leidenschaften im 17. Jahrhundert, Kurfürst Maximilian I. von Bayern c. cikkekben.

11. Stieve, Staatskunst und Leidenschaften, id. m., 79. l., további *Lavisse–Mariéjol,* id. kötet 123, 126. l.

12. Veress Endre, Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága. (Függelékül Bethlen ifjúkori leveleivel.) Kolozsvár, 1914. (Kny. az Erdélyi Múzeum 1914. évf.-ából.) 1593–1613 között Bethlennek harminchat levelét állítja össze, s ezzel kapcsolatban politikai fejlődésének külső képét teljesen tisztázta; a belső fejlődésre e levelek édeskeveset nyújtanak. Vö. *Karácsonyi János,* Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei, Turul, 1897, 49. l., Bethlen atyjáról 57. l., továbbá *Angyal Dávid,* Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról, Századok, 1899, 547. l., aki sikerrel oszlatta el Csiky István és Strassburg Pál mendemondáit.

13. Bethlen 1628. márc. 22-i török utasítása, Török–magyar államokmánytár 2, 31. l.

14. Uo. 30. l.

15. Nagy Szabó Ferenc memoriáléja gr. *Mikó* Imre, Erdélyi történelmi adatok, Kolozsvár, 1855, 1, 94. l.

16. Illésházy István levele Rákóczi Zsigmondhoz, Trencsén, 1607. március 12, kiadva *Mikó,* id. m. 3, 117. l. *Sepsi Laczkó Máté* szövegében.

17. Sarmasági 1614. júliusi memoranduma Khlesl-hez, kiadva *Szilágyi Sándor,* Erdélyi Országgyűlési Emlékek 7, 127. l.

18. Bocskay koncepciójára és a vele összefüggő dolgokra l. az én előadásomat a *Hóman Bálint–Szekfű Gyula,* Magyar történet 4. kötetében.

19. Bocskay végrendeletében, *Rumy Károly György,* Monumenta Ungrica, Pest 1816, 2, 323. l.

20. Vö. E. O. E. 5, 343. l.

21. Majláth Béla. A hajdúk kibékítési kísérlete Ináncson. Akad. tört. Értek. 1882.

22. A debreceni, 1806. februári hajdúszerződés E. O. E. 5, 570. l. Báthory Gáborra l. *Szilágyi Sándor* életrajzát, 1867, mely inkább csak aktákat közöl némi mentegető célzattal, újabban *Angyal Dávid,* Báthory Gábor uralkodása, Századok, 1896, sok értékes új adattal, s az adatok erős kritikájával; kitűnő politikai előadás. Igen értékes még: *Mika Sándor,* Weiss Mihály, M. Tört. Életrajzok.

23. Lukinich Imre, Erdély területi változásai a török hódítás korában, 1541–1711, 1918, 215. l.

24. E. O. E. 6, 170. l.

25. Uo. 225. l.

26. A titkos szerződés szövege, Nagyszeben, 1613. máj. 10., először közölve *Roderich Gooss,* Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen, 1526–1695, 1911, 410. l.

27. E. O. E. 6, 246. l.

28. Audienciájáról 1627-ben nyilatkozik, *Szilágyi Sándor,* Bethlen Gábor és a porta, Tört. Tár, 1882, 54. l.; 1613. ápr. 25-i levele Budáról

Thurzó Györgynek, *Szilágyi Sándor,* Bethlen Gábor levelei, Tört. Tár, 1885.

29. E. O. E. 6, 83. l.

30. A választó országgyűlésre nehezedő török nyomás egészen világos, vö. Szkender basa levelét és a választásra vonatkozó egyéb iratokat *gróf Kemény József* és *Kovács István,* Erdélyország történetei tára, 2, 1845, 251. stb. l. – *Szilágyi Sándor,* E. O. E. 6, 304. hibásan mondja, hogy „mégis elegen jöttek össze", és „attól a naptól kezdve, hogy megérkeztek, folytonosan szabadon, minden külbefolyástól mentesen tanácskoztak együtt. A porta egyebet nem kívánt tőlük, mint hogy Báthoryt letegyék... arra nézve pedig, hogy kit válasszanak helyette, szabad választási joguk fenn volt tartva." Ezzel szemben áll *Nagy Szabó Ferenc is,* az egykorú, *Mikó* 1, 115, amint fent a szövegben idéztem.

31. Tholdalagi Mihály, Bethlen híve, emlékirata, 1613–15, Történelmi Tár, 1881, 2., 3. l.

32. Bethlen G. levele Naszuf basának, 1613. október 15-éről, Tört. Tár, 1881, 594., 595. l.

33. Uo. 594. 1. – Amit Bethlen hivatalos történetírója, *Bojthi Veres Gáspár, Engel,* Mon. Ungrica, 1809, 343. 1. Szilvási Boldizsár jelöltetéséről ír, az éppen a török pressziót jelentő egyhangúság benyomását akarja ellensúlyozni; Szilvási különben Bethlennel régebben nem volt jó viszonyban, s így jelöltetése épp ekkor egészen valószínűtlen.

34. E. O. E. 6, 319. l.

35. Vö. *Biró Vencel* világos előadását, Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542–1690, Kolozsvár, 1917, 51. l.

36. Bethlen választási feltételeit l. E. O. E. 6, 358, esküjét ui., 368. l.; vö. *Bojthi Veres G.,* id. m. 348. l. és *Biró Vencel* id. m. 83. l.

37. E. O. E. 6, 404–409. l. Vö. Tagányi Károlyt Erdély 1586. Közjövedelmeiről, Magy. Gazd. tört. Szemle, 1896, 322. l.

38. E. O. E. 7, 281. l.

39. Alfonz Huber, Geschichte Österreichs, 5, 71. l.

40. A titkos szerződéssel együtt kiadta *Gooss,* id. m. 346. l.

41. Ambassade, id. kiadás végén külön számozással, Diverses observations et maximes politiques, 133. l.

42. Az Angyalosi Mihálynak szóló utasítás Török–magyar államokmánytár, 1, 131. l.

43. Uo. 136–138. l.

44. Hurmuzaki, Documente, 4/2. kötet, 372. l., Nani bailo jelentése.

45. Szkender basát kéri portára behivatni, Török–magyar államokmánytár, 1, 133.l.

46. Ui., 133, 141, 145, 146. l.

47. Ui., 155. l.

48. Ui., 186. l.

49. *Frankl Vilmos,* Pázmány Péter és kora, 1868, 1, 258. l. Thurzó nádorhoz írt levele azóta kiadva *Hanuy Ferenc,* Pázmány Péter összegyűjtött levelei, 1910, 1, 81. l.

50. *Frankl,* id. m. 1, 266, vö. még E. O. E. 7. kötet előadását, továbbá *Szilágyi Sándor,* Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 1879, 65 stb. ll.

51. *Szilágyi Sándor,* E. O. E. 7, 69. l. ignorálja a *Frankl,* id. h. már közzétett felvidéki gyűlés állásfoglalását, s Bethlen visszafordulását mérsékletének és békeszeretetének tulajdonítja: „könnyű lett volna folytatni diadalútját", mondja, a magyarországi hajdúk és felső-magyarországi vármegyék hozzá csatlakoztak volna! A régi Bethlen-kép nem tűri el a határozott, aggresszív politikai akarat imputálását, s valami általános békeszeretetet tulajdonít neki, ami távol van úgy a kortól, mint az ő alakjától.

52. Bethlen kiadatlan politikai levelei, 71, 82. l.

53. A szerződést l. *Gooss,* id. m. 469. l., vö. továbbá E. O. E. 7, 458. l. és *Frankl,* id. m. l. kötet.

54. Bethlen kiadatlan polit. levelei, 15–21. l.: – Korábbi készülődésekre, 1616. mustra és Disciplina militaris *Szilágyi S.,* Bethlen Gábor fejedelem levelezése, 1886, 47, 55. l.

55. E. O. E. 7, 489. l.

56. Uo. 481. l.

57. Polit. levelek, 95, 96. l.

58. A nemzetiségi törvény kiadva *Friedrich v. Hurter,* Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern, 7, 1854, 611 l. hibásan 1619-re téve, vö. *Huber,* id. m. 5, 53. l. és *Moriz Ritter,* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des 30-jährigen Krieges, 1555–1648, III/1, 46. l.

59. *Peter R. v. Chlumecky,* Carl v. Zierotin u. seine Zeit, 1564–1615, 1862, 359. l.

60. *Chlumecky,* id. m. 400. l. Hanewald javaslata.

61. Vö. *Hurter, Huber, Ritter* id. művei mellett leginkább *Anton Gindely,* Geschichte des dreissigjährigen Krieges, 1878, 2. kötetét.

62. Vö. *Frankl* id. m. 1. köt., *Gindely* id. m. 1. köt., *Angyal Dávid* részletes előadását a *Szilágyi Sándor*-féle millenniumi történetben 6, 190. stb. l., az iratokat l. Acta diaetalia Posoniensia anni 1618, Pestini, Budae et Cassoviae 1790.

63. Vö. *Frankl, Gindely, Angyal* id. műveit, az Acta diaetalia Pos. a. 1619-et, továbbá *Nagy Gyula* Adalékok az 1619. pozsonyi országgyűlés történetéhez, Tört. Tár, 1880.

64. A két fél gravamenjeit, legnagyobb részükben, egyformán hitele-

seknek kell vennünk, hiszen valótlanságokat a másik fél könnyen megcáfolt volna. Egészen hibás és egyoldalú *Zsilinszky Mihály,* A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve, 1891, 2, 160. l., amikor a protestáns gravamenlistát hitelesnek fogadja el, a katolikust ellenben nem; ui. a protestáns túlkapásokat azzal menti, hogy háborús időkben ilyenek előfordulnak (holott akkor már 1606 óta béke volt). Azt hiszem, az én előadásom nemcsak hitelesebb, de mindkét félnek is inkább nyújt megértést, mint Zsilinszkyé.

65. Bethlen pol. levelei, 119. l.

66. Hasonlóképpen preventív vallási háborúról szól a nagyközönségnek kiadott hivatalos manifestum is, kiadva többek között *(Szalay László),* Galántai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora, 1863., 1, 59. l.: „az magyarországi klérus sok helyeken mind szóval mind írással nyilvánvaló sok *fenyegetésekkel* éltenek minden rendek között, hogy nemcsak az religiónak szokott libertását *akarnák* turbálni, sőt fő-fő patronusokkal, városokkal is ki tudja mit *akarnának* mívelni, mely *fenyegetések* miatt sokaknak rémülése sőt desperációja következvén..." (id. h. 61. l.), csupa a *jövőben* elkövetendő vallási elnyomásra vonatkozó kifejezés!

67. Nagy Gyula id. h., Frankl id. m. 1, 460. stb. ll.

68. Lásd a fenti, 66. jegyzetet. A szept. 12-i manifestumnak több kiadása van, megvan a körmöcbányai levéltárban is.

69. (Szalay), Esterházy, 1, 55. és 56. l., *Gindely* id. m. 1, 124. l.

70. A cseh koronára vonatkozó kútfői helyek összeállítvák *Angyal* id. m. 229. l. 1. jegyzet.

71. Bethlen pol. lev. 119. l.

72. Ui., 135. l.

73. Alfonso Antonini velencei ágens prágai jelentése, *Konstantin Höfler,* Böhmische Studien, Archiv f. Kunde öst. Geschichtsquellen 12, 398. l., továbbá Lettres, mémoires et négociations du chevalier *Carleton,* à la Haye et à Leide, 1759, 3, 167. l.

74. Hollach gróf 1619. nov. 14. jelentését és Anhalti Christian nov. 20. válaszát kiadták a császáriak a prágai csata után lefoglalt anhalti irattárból, Fürstl. Anhaltische gehaimbe Cantzley 3. kiadás, 1621, 214, 217. l. A pfalzi politikának akkor is feltűnő erkölcstelenségére jellemző e korszak legkiválóbb ismerőjének, *Moriz Ritternek* szinte naiv felkiáltása: „Man kann diese Worte (pfalzi Frigyeséit) nicht lesen, ohne über die Heuchelei, die aus ihnen spricht, zu erschrecken", *Ritter,* Die pfälzische Politik u. die böhm. Königswahl v. 1619, Hist. Zeitschr. 1897, N. F. 43, 239. l.

75. (Szalay), Esterházy 1, 73. l., Széchyre l. *Acsády Ignác,* A Széchyek Murányban, Századok, 1885.

76. Ifj. Imre Sándor, Alvinczi Péter kassai magyar pap élete, 1898, 58. l.

77. Ennek személyére l. *Botka Tivadar,* Kisfaludy Lipthay Imre... emlékezete, 1867, 9. stb. l. Vö. Illésházy Gáspár feljegyzéseit, Nemz. Múzeum kézirattára, 36. l. Quart-Lat. 15 a, Zmeskálnak Rákóczi, Thurzó, Széchy, Perényi részéről küldetése.

78. *Kubinyi Miklós,* Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre, 1888, 67. l.

79. Kiadta *Szilágyi Sándor,* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez, Akad. Tört. Ért., 1873, 21. l., Bethlen 1627. ápr. 3. levele a titkos részről, ui., 8. l. A szerződés gondolata Thurzó Imrétől származott.

80. Dóczy András képe történetírásunkba teljesen úgy került, ahogyan legnagyobb ellenségei akkoriban lerajzolták, így *Szilágyi Sándornál,* Erdélyország története 2, 117. l.: Dóczy „egyike ez idők legaljasabb jellemeinek"; történetírásunk az ítéletet minden kritika nélkül átvette tőle. Vö. *Gindely,* Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez, 1896, 10. l.

81. Dóczy jelentése *Pray,* Epistolae procerum, 1806, 3, 320. l. – Valószínűnek tartom, hogy Bethlennek 1618. évi kísérletei is, hogy a lengyel királlyal és rendekkel titkos tárgyalás útján szövetségre lépjen a török ellen, ezt a célt szolgálták: elleplezni a Habsburg elleni készületet. Azt bizonyosra vehette, hogy a császári párton álló lengyelektől ki fog szivárogni valami a császárhoz is. Portai követe, Borsos Tamás, nem volt tisztában e tárgyalások értelmével, vö. *Mikó,* Erd. tört. adatok 2, 168. l. és *Hatvani,* Brüsszeli okmánytár 4, 158. l.

82. Bethlen polit. lev. 143, 146, 147, 150. l.

83. Ui., 137. l.

84. *Gindely,* Okmánytár 75, l., *Gindely* Geschichte 2, 284. l.

85. Kiadva *F. Firnhaber,* Aktenstücke zur Aufhellung der ung. Gesch. des 17. u. 18. Jahrhunderts (Kny. a bécsi Akad. philos.-hist. Klasse, Sitzungsber. 28. köt.-ből), 1859, 95. l

86. Vö. *Szilágyi Sándor,* Révai Péter és a szent korona, Akad. Tört. Ért. 1875.

87. A pozsonyi országgyűlés törvénycikkeit l. *Katona,* Hist crit., 30, 267. l.

88. Bethlen polit. lev. 152, 153. l.

89. Így a lőcsei követek, *Demkó Kálmán,* Az 1619–20. pozsonyi országgyűlés történetéhez, Századok, 1881, 431. s köv. l.

90. *Hatvani,* id. m. 4, 185. és 186. l., továbbá *Firnhaber* id. m. aktái.

91. A január 16-i fegyverszünet, *Firnhaber* id. m. 106. l. *Pray-Miller,* Gabrielis Bethlen Principatus Transilvaniae, 1816, 1, 120, l., a 23-i szerződés, *Firnhaber* id. m. 110. l., *Pray-Miller* id. m. 115. l., mindezeknek teljes és helyes új kiadása, *Gooss* id. m. 484. és 493. l.

92. *Gindely,* id. m. 2, 355. l.

93. Bethlen polit. lev. 199, 203. l.

94. Katona, id. m. 30, 340. l. és *Firnhaber* id. m. 2. füzet, 60. és köv. l. iratai.

95. Gindely, Okmánytár 102. l.

96. Korláth követségére több részlet a császári követek jelentéseiben, a bécsi áll. levéltár török osztályában, többek között Starzer 1622. október 26-i végjelentésébe felvett adatok.

97. A cseh rendek utasítása Kölln számára, *Gindely,* Okmánytár, 119. l.

98. Gindely nagy műve mellett l. *Onno Klopp.* Tilly im 30-jährigen Kriege, 1861, 1, 51, Frigyes országgyűlési propozíciója és 519. l. levele a törökhöz; vö. *ua.* Der 30-jährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs, 1632, 1891, 1, 514. l. a besztercebányai dolgokkal kapcsolatban, ahol O. Klopp Frigyes levelét, a viszonyokat tekintetbe nem véve, tisztán a régi keresztény egység szempontjából „a legszégyenletesebb aktának nevezi, melyet valaha német fejedelem aláírt", 516. l.

99. O. Klopp, Tilly 1, 51. l.

100. Tschernembl Consultationen, 1624-ben megjelentek, kivonatolva *Joh. Sporschil,* Gesch. des Entstehens, des Wachstums u. der Grösse der öst. Monarchie. 4, 1844, 346. l.

101. Theatrum Europaeum , 1617–1629, Frankfurt, 1662, 1, 63. l.

102. Secretissima instructio 1620 elejéről, kiadva *Mich. Casp. Londorpius,* Der Röm.-Kays. Mt. u. des heil. Röm. Reichs... Acta publica, Frankfurt, 1668, 1, 959, l.

103. E különböző helyeket l. Török–magyar áll. okmt. 1, 205–223, 207, 214, 216. l.

104. Borsos Tamás iratai közt, *Mikó,* Adatok, 2, 272, l., vö. *(Szilágyi S.),* Tholdalagi Mihály 1619. követjárása történetéhez, Tört. Tár, 1882, 471. l.

105. Kiadva *Szilágyi Sándortól.* Tört. Tár 1881, 630. l.

106. Ui., 631. l.

107. Török-magyar áll. okmt. 1, 225. l. Vö. *Gindely,* Geschichte 3, 179. l.

108. Ipolyi Arnold, Rimay János államiratai és levelezése, 1887, 234, 314, 316. l.

109. Gindely, Geschichte, 3, 166. l.

110. Anton Chroust, Abraham v. Dohna, 1896, 148. l.

111. Landau és Schallenberg jelentései, kiadva *Gindely,* 3, 486. l.

112. Gindely, Okmánytár 192. l. – A besztercebányai kir. követség iratainak másolatait l. Nemz. Múz. kézirattára, 2160 Quart-Lat. és 1085 Fol. Lat. Vö. még *Demkó Kálmán,* A magyar–cseh conföderatio és a besztercebányai országgyűlés, Századok, 1886, 105, 209, 291. l., ahol a tárgyalások külsőségei is olvashatók.

113. Bethlen a morva rendekhez 1621. jan. 8, *Gindely,* Okmánytár 264. l., vö. 1620. dec. 28, 1621. jan. 14. és az említett jan. 8. levelét *d'Elvert,* Beiträge zur Gesch. der Rebellion, Reformation, des 30-jähr. Krieges u. der Neugestaltung Mährens im 17. Jh., 3, 1875, 89–93. l., uezen jan. 8. és egyéb levelek *Londorp,* id. m. 2, 243. stb. l. és *Hermann Palm,* Acta publica, Verhandlungen u. Correspondenzen der schlesischen Fürsten u. Stände, 1865, Jahrgang 1620, 1621, az 1621. febr. 8. Bethlen-levelet Palm bizonyára hibásan tartja hamisnak, 53. l.

114. Bethlen polit. levelei, 141, 147, 144, 189, 140. l. és *Szilágyi Sándor,* Levelek és akták Bethlen Gábor történetéhez, Tört. Tár, 1886, 10–12. l., továbbá *Szilágyi,* Bethlen G. fejd. levelezése, 1886, 84. l. 84. l.

115. Uo. 225. l. Bars vármegye renitenciájára l. *Botka,* id. m. 48–52. stb. l.

116. Lukinich Imre, Bethlen Gábor és Pozsony városa, Századok, 1921. 29. l.

117. Szádeczky Lajos, Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–29, 8. l., vö. *ua.,* Bethlen Gábor és Trencsén vármegye, Századok, 1915, 358. l.

118. Bethlen polit. lev. 81, 114. l.

119. Elmondja ezeket a protestáns *Sepsi Laczkó Máté, Mikó,* Adatok 3, 218. l.

120. A kassai események leghitelesebb kútfői a kassai városi jegyzőkönyvek naponkénti előadása, kiadva *Révész Kálmán,* Kassai események Bethlen első támadásakor, Tört. Tár, 1896, 113. l. Vö. *Ipolyi Arnold,* A jezsuiták viszontagságai Magyarországon a 17. század első negyedében, Magyar Sion, 1888, 566. l., aki még Révész adatait nem használhatta. Rákóczi seregének hangulatára jellemző a követelés, hogy Dóczy kiadassék „una cum sacrificulis pontificiorum"; egyéb késői vagy távoli előadások felsorolva Knauztól, *Lányi–Knauz,* Magyar egyháztörténelem, 1869, 2, 188. l.

121. Selecta ex chronicis Leibiczianis, Wagner, Analecta Scepusii 1774, 2, 66. l.

122. Pozsony panasza Bethlenhez, *Lukinich* id. m., Századok, 1921, 191. l.

123. Bethlen adományozásainak természetesen nem teljes jegyzékét l. *Ráth Károly,* Bethlen Gábor 1619–21. évi táborszállásai, Győri tört. és régészeti füzetek, 1863, 2, 255. l.

124. Bethlen polit. lev. 148. l. A lefoglalt egyházi javak jegyzékét l. *Katona,* id. m. 30, 418. l.

125. Anhalt. geh. Cantzley, Landau és Schallenberg jel., 312–318. l.

126. Péchy ezen pacifista beszéde talán a legelső, teljes szövegében hite-

lesen ránk maradt magyar államférfiúi beszéd, szövegét a francia követek, kiknek igen tetszett, rögtön elkérték tőle, kiadva e szövegről *Ambassade* 484. l., vö. 488. l. A hainburgi tárgyalásokra l. *Pelz Béla,* A hainburgi béketárgyalások, Századok, 1914.

127. Bártfai Szabó László, A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách-család története, 1910, 388 l.

128. Pelz id. m. 578. l. és Bethlen polit. lev. 276., 344. l.

129. Gindely, Okmánytár 267, 270. l. Bethlen polit. lev. 262, 263. l.

130. Uo. 350. l., *Pelz* id. m. 582. l.

131. (Szalay) Esterházy Miklós 1, 201. l. *Mikó,* Adatok 2, 381. l. után.

132. Pelz id. m. 591. l. a térítvény kiadva *Frankl-Ráth,* Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai 1618–1626, 1867, 87 l. Vö. még *Kubinyi,* Thurzó Imre 106, 109, 112 l.

133. Bethlen polit. lev. 270, 318, 319. l.

134. Mocsáry, Nógrád vármegye, 1826, 3, 170–174. l.

135. Kitűnő, elfogulatlan előadása a dolgoknak *Botka,* Lipthay 50 s. köv. l., továbbá *Hajnik* Imre. Az 1621. nagyszombati országgyűlés és Pozsony meghódítása Ferdinándnak, Magy. Akad. Értesítő V. 1865, 140. l. és *Lukinich,* id. m.

136. Bethlen polit. levelei 239. l.

137. Olchváry Ödön, Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen, Hadtört. közlemények 1890, 333, 528. l. – Buquoy-ra *Arnold Freiherr v. Weyhe Eimke,* Karl Bonaventura v. Longueval, Graf v. Buquoy, 1876, elfogult munka.

138. Fr. Stieve, Ernst von Mansfeld, a müncheni Akad. hist. Classe Sitzungsber. 1890, 507 l. mutatta ki Mansfeld igazi céljait, szemben a *Schillertől* impresszionált idealisztikus felfogással, valamint a *Villermont*-féle Mansfeld-ellenes, *Ütterodt*-féle Mansfeld-barát elfogult előadással szemben. „Idealismus und Edelsinn wohnten überhaupt nicht in seiner Brust", mondja Stieve, a teljes aktaszerű anyag ismerete alapján.

139. Londorp, Acta publica 2, 246. l., továbbá *Ludwig Graf Ütterodt zu Scharffenberg,* Ernest Graf zu Mansfeld, 1580–1626, 1867.

140. Londorp, id. m. 2, 434, 435. l.

141. Battista Nani, Historia della Republica Veneta, 1662, 232. l. a velencei kormány megbízásából készült hivatalos történet.

142. Egyéb munkák mellett épp e korból részletes leírása a velencei külügyi kezelésnek *Johannes Bühring,* Venedig, Gustav Adolf und Rohan, Hallesche Abhandlungen zur neueren Gesch. 20. 1885.

143. A velencei érintkezés iratait l. *Óváry Lipót,* Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez, 1886, főként 40, 44, 56–59, 63, 67, 72, 101, 107. l. Vö. *Hans v. Zwiedineck Südenhorst,* Die Poli-

tik der Republik Venedig während des 30-jährigen Krieges 1, 1882, 163, 172. l. Ezt a velencei érintkezést igen világosan adja elő ugyanezen kútfők alapján *Angyal Dávid*, id. m. 322–326, l., ahol Zwiedineck-Südenhorstnak magyarellenes, rosszakaratú tévedéseit is kimutatja.

144. Bethlen „summus ac capitalissimus hostis regni nostri", *Hurmuzaki*, Suppl. 2, 472. Ugyanez a felfogás nyilvánul meg az egykorú lengyel történetíróknál is, így *Stanislaus Kobierzickj*, Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis, Dantisci 1655, 679. l., *Paulus Piasecius*, Chronica gestorum in Europa singularium, Cracoviae 1648, 397. l. A török dolgokra l. *Hammer*, Gesch. des osmanischen Reiches, 1829, 4, 520. s köv. l., *Zinkeisen*, Gesch. des osman. Reiches in Europa, 1855, 3, 738 l.

145. Török–magyar áll. okmtár 1, 286. l.

146. Latin fordítása *Londorp*, id. m. 2, 388. l., sok egykorú kiadása van, magyar szövege *Mocsáry*, id. m. 3, 183. l. Ez a tatárügy a hazai Bethlen-ellenes felfogást később is erősen impresszionálta, vö. *Martin Szentiványi, S. J.*, Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea, 1697, VI. synopsis, 1621: Invitat Tartaros Bethlehemus, quod detestati Hungari, Caesari reconciliantur.

147. Török–magyar áll. okmtár 1, 336, 341. l.

148. Uo. 324. l.

149. Uo. 335. l.

150. A rendi követeléseket l. (Szalay) Esterházy 1, 217, 257. l.; a nikolsburgi tárgyalások legrészletesebb előadása ugyanitt olvasható, a császári magyar követek jelentései *Firnhaber*, id. m. 3. füzet, 1862; részletek még *Frankl*, Pázmány 1, 594 s. köv. l. Legújabb összefoglalása a béke történetének, az összes szerződésokmányok kiadásával, *Gooss*, id. m. 515–562. l.

151. Kiadva *Gooss*, id. m. 560. l.

152. Bethlen polit. lev. 249. l.

153. Uo. 251. l.

154. Uo. 243. l.

155. Szenci Csene Péter műve a Nemzeti Múzeum könyvtárában, Régi Magyar Könyvtár I. 466. szám alatt.

156. Kecskeméti János, Három Fües nevezetes, esztendős innepekre való Predikációk, kiadta Lipsiai Péter, Debrecen, 1615, ugyanott R. M. K. I. 455. sz.

157. Basilikon doron, *Szepsi Korocz György* fordítása, 1612. Oppenheim.

158. (Szalay), Esterházy 1, 78–70. l.

159. Bethlen polit. levelei 153, 124, 96. l. A 16. századi hazafias frazeológiára l. *Hóman–Szekfű*, Magyar történet, 4, 226. l.

160. Bethlen polit. levelei 398. l. Bethlen levelei jellemzésére l. *Károlyi*

Árpád, Bethlen G. levelei, Budapesti Szemle 22., 1880, 252 l., aki többek közt magyarosságát, ildomosságát és méltóságos voltát emeli ki. – Úgy a törökös, mint a barokk stílus képe ma még nincs kidolgozva irodalmunkban, ez utóbbira egyetlen, de alapvető munka: *Horváth János,* Barokk ízlés irodalmunkban, Napkelet 1924, 2, 334. l., a törökös stílus némely sajátságát, nem ugyan hazai anyagon, hanem a török történetírók művein megpróbáltam jellemezni, Török történetírók 3, *Karácson Imre* hagyatékából kiadta *Szekfű Gyula,* 1916. Bevezetés.

161. Bethlen polit. levelei, 30. l.

162. Ui., 8–10. l.

163. Török–magyar áll. okmánytár 1, 147. l.

164. (Szalay) Esterházy 2, 245. l.

165. Uo. 2, 143. l.

166. Uo. 1, 87, 88. l.

167. Ambassade 301–313., az 1620. nov. 4-i dolgok leírása; Theatrum Europaeum 1, 345. l.

168. Dietrichstein bíbornok egy küldöttének leírása, *Gindely,* Okmánytár 338, vö. hasonló leírását *Jo. Petri Lotichius,* Rerum germanicarum sub Mathia, Ferdinandis II. et III. Imp. gestorum libri LV, (1617–1633), Francofurti, 1646, 163. l., felhasználta már *Katona,* 30, 482. l.

169. Frankl, id. m. 1, 532. l. Bibboni firenzei követ jelentése.

170. Polo Minio velencei ágens igen érdekes jelentése. *Hurmuzaki* id. m. 4/1, 595 l., vö. még *Firnhaber,* Notizenblatt 1854, továbbá Archiv des Vereins für siebenbg. Landeskunde, N. F. II. 1855, 148. l., német fordításban és *J. Fiedler,* Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland u. Österreich im 17. Jh. 1, 87 l., ez a legjobb kiadás.

171. A 300 000 forintos adatot (150 000 magyar aranyat), *Possevino,* Transsilvania, *Veress Endre* kiadása, 1913, 62. l. épp ez összehasonlítás folytán túl magasnak tartom, vö. *Alfred H. Loebl,* Eine ausserordentliche Reichshilfe u. ihre Ergebnisse in reichstagsloser Zeit, bécsi Akad. Sitz.-Bez., phil.-hist., 153, 1906. és az ott felsorolt irodalmat. A kezdő abszolutizmus pénzügyi előkészületeire ugyancsak *Alfred H. Loebl,* Der Sieg des Fürstenrechtes, *Schmoller,* Staats- u. sozialwiss. Forschungen 187, 1916.

172. Uennyit mond Polo Minio is, id. h.

173. Bethlen polit. lev. 365. l.

174. A kassai kamara 1624. évi bevételeit. l. *Báró Radvánszky Béla,* Házi történelmünk emlékei I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása, 174. l. Vö. a három nemzet reverzálisát, melyben elismerik, hogy e terület nem az övék, hanem Bethlené, E. O. E., 8, 239. l.

175. Vö. erre *Sombart,* Studien II. Krieg u. Kapitalismus, 1913, *ua.,* Der moderne Kapitalismus, *Gothein,* Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes közkeletű műveket, s az ott idézett irodalmat.

176. Georg Kraus, Siebenbürgische Chronik 1608–1665. l. (Fontes Rer. Austr. SS. 3) 56. l. Kraus krónikája Bethlen belső történetére sokkal részletesebb, mint *Szalárdi János* Siralmas krónikája; a szerző fia Bethlen bizalmas titkárának.

177. E. O. E. 8, 510, 511. l., 1619-i viaszkiviteli tilalom *Szilágyi S.*, Bethlen G. fejd. levelezése, 80. l. Az E. O. E. ezen és hasonló vonatkozású adatai pontosan összeállítvák *Stimákovits László,* Erdély művelődése Bethlen Gábor korában, 1910. (Művelődéstörténeti Értekezések 44.) Skót kereskedők higany- és viaszbérlete, 1624, Magy. Gazd. Tört. Szemle, 1898, 46. Vö. *Takáts Sándor,* Méz- és viaszkivitel a 16–17. században, ui., 1900, 474. l. Bethlen pénzjavítási törekvése ui., 1901, 317. l.

178. Óváry, id. m. 79, 94. stb. ll.

179. Szilágyi Sándor, Bethlen és a bányavárosok, Tört. Tár, 1893, 474. l., *(Szalay),* Esterházy 3, 2. l., (ez a kötet Salamon Ferenctől), Török–magyar okmánytár 2, 59. l., a sóbányák bevétele 1628-ban 19 000, 1629-ben 32 000 forint, *Radvánszky,* id. m. 232. l.

180. Az oppelni rossz pénzre *Georg Kraus,* id. m. 74. l., a méhészetre *Veress Endre,* Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor viszonya az Oppeln-ratibori hercegségekhez (Kny. az Erdélyi Múzeumból), 1897, 30. lap.

181. Oxenstjerna 1628. júl. 26. levele Strassburg Pálhoz, Rikskansleren *Axel Oxenstjernas* skriften och brefvexlnig, 4, 1909, 196. l., kiadva már, a címzett neve nélkül, *Szilágyi Sándor,* Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez. Tört. Tár, 1882, 241. l.

182. A 16. és 17. századi merkantilizmus főbb vonalainak és a rá vonatkozó irodalomnak legjobb rövid összeállítása, *Othmar Spann,* Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre (Wissenschaft u. Bildung 193–194.), 1923.

183. E. O. E. 8, 299. l., a limitációkra vonatkozó adatok összegyűjtve *Stimákovits* id. m. 34, 42. l., a limitációkat ugyan országgyűlések adták ki, de világos, hogy a fejedelem akarata és propozíciói szerint.

184. Az anabaptistákra *Kraus* id. m. 72. l., E. O. E. 8, 414. s. köv. l., ternae officinae felállítására uitt 259. l.; a szász és székely olcsóságra 1627-ből uo. 414. l. Az átköltözésre az anabaptisták krónikái, Fontes Rer. Austr. Dipl. 43, 393, 407. stb. l.

185. Az E. O. E. helyeit l. *Stimákovits* id. m. 41., az 1623. követi utasítást Török–magyar áll. okmánytár 1, 391. l.

186. Carlo Carafa, Relation dello Stato dell' Imperio e della Germania 1628, Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen 23, 1860, 311–314. l.

187. Bethlen polit. levelei 232. l.

188. Lukinich, id. m. Századok, 1921., 17. l.

189. Bethlen polit. levelei 240., 241. l.

190. Uo. 79. l.

191. Gindely, Okmánytár. 316. l.

192. Kraus id. m. 72. l.

193. Sombart, Studien 2., II. Kapitel, Heeresfinanzen.

194. A Bethlen kezétől származó kimutatás „in aula regis" ezeken felüli tételeiben semmiképp sem felelhet meg a valóságnak, Török–magyar áll. okmt. 1, 479. l. Egyéb adatokra. 1. *Biró Vencel* id. m. 100., 101. l., ahol a 80–100 000-nyi seregekre vonatkozó adatok szintén képtelenül túlzottak, továbbá *Szádeczky Kardoss Lajos,* A székely nemzet története és alkotmánya, 1927, 176., 224., 278. l.

195. Török–magy. áll. okmt. 1. 143. l., Bethlen polit. lev. 89. l.

196. Bethlen polit. lev. 79. l.

197. Uo. 213., 410. l.

198. Gindely, Okmánytár, 316. l.

199. A fejedelmi udvartól és politikától távolálló emberek véleménye megítélhető *Kraus* id. m., s a Chronicon Fuchsio-Lupio-Oltardinum mellett főként egy Várad környéki nemes, alispán (Suselyits Horváth Péter?) naplófeljegyzéseiből, melyeket az 1619-i debreceni kalendariumnak most a Nemz. Múzeum Széchényi Orsz. Könyvtárában levő példányába (R. M. K. I. 488.) írt bele, ahonnan a fenti idézetek.

200. Ez tudtommal az első eset, hogy magyar államhatóság egyvégtében többféle istentiszteletet tartat, és azon részt vesz. *Zsilinszky,* Vallásügyi tárgyalások 2, 184. l., a kort félreismerve nevezi ezt a „vallási türelmesség példájának". Idézett Bethlen-szavak: Bethlen polit. levelei 129, 344. l. Az erdélyi vallástörvények összeállítva *Veszely Károly,* Erdélyi egyháztörténelmi adatok, 1, 1860, főként 176., 186., 240., 245. l., az E. O. E. adatai *Stimákovits,* id. m. 87–90. l. Vö. még Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene, Dicsőszentmárton, 1925, benne *P. Boros Fortunát.* A protestáns fejedelmek kora, 67. l. és *Pokoly József,* Az erdélyi református egyház története, 2, 57. s. köv. l. A vikárius kinevezésére *Carafa* id. m. id. h.

201. Kohn Sámuel, A szombatosok, 1889, 190, 192. l.

202. Bod Péter, Smirnai szent Polikárpus (1766) 63, 64. l. Ezeket a dolgokat *Pokoly,* id. m. 2, 68–74 l. minden történetírói távlattól mentesen írja le, az unitáriusok kihívó modoráról beszél, akik a „képzelt tökéletességben és felvilágosultságban elbizakodva" stb.

203. Pokoly id. m. 2, 82. l.

204. P. Szathmáry Károly. A Gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története, Nagyenyed, 1868, *Váró Ferenc,* Bethlen Gábor kollégiuma I. Nagyenyed, 1903, Nagyenyedi Album, szerk. *Lukinich Imre,* benne *Szigethy Lajos,* A nagyenyedi Bethlen-kollégium története, mely Váró műve után visszaesést képvisel. Ui. Bethlen kulturális felfogásában a külföldi haj-

lamot helyesen mutatta ki *Lukinich Imre,* A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. Vö. E. O. E. 7, 96. l.

205. Opitius, Opera poetica, Amsterdam, 646, benne Zlatna, oder Gedichte von Ruhe des Gemüthes, jellegzetes ajánló soraival. A reá vonatkozó adatok és irodalom feldolgozását l. *Jakab Béla,* Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál, Pécs 1909.

206. Secularis concio evangelica, azaz Jubileum esztendei prédikáció (*Scultetus Ábrahám*nak a reformáció százados ünnepén tartott heidelbergi beszéde, *Szenci Molnár Albert* fordításában, ennek ajánlása és pótlékai), Oppenheim, 1618, Nemz. Múz. (R. M. K. I. 482.)

207. Zsinka Ferenc, Bethlen Gábor címeres levele papok részére, Nagyenyedi album, 101 l.

208. E. O. E. 7, 355 l.

209. Szalárdi és G. *Kraus* mellett *Óváry,* id. m. 103, 138, 168, 178 stb. l., a továbbiakra Chronicon-Fuchsio-Lupino-Oltardinum, 1, 311–312. l., *báró Radvánszky* id. m. 1, 229–231 l., *Pokoly* id. m. 2, 84–85 l., A boszorkánykérdés adatai összeállítvák *Komáromy Andor,* Magyarországi boszorkányperek oklevéltára, 1910, 89 l. és *Szilágyi,* Bethlen G. fejd. levelezése 311 l., *Gergely Sámuel,* Bethlen G. levelei feleségéhez, Károlyi Zsuzsannához, Tört. Tár, 1882, 126, 127 l.

210. Bethlen 1627. április 3-i levele Alvinczi Péterhez, Századok 1868, 227 l., az előbbi szemrehányások 1620. november 23-i, Lőcse városához írt levelében, *Szilágyi S.,* Bethlen G. fejd. levelezése 151 l., *Szilágyi Sándor,* Levelek és akták Bethlen Gábor történetéhez, Tört. Tár 1886, 10–12 l.

211. A Forgáchhoz írt 1621. febr. 1. levél, *Szilágyi S.,* Bethlen G. fejd. levelezése 157. l. Czobor Imre 1622. február 14-i lévai levele Pázmányhoz, *Pray-Miller,* G. Bethlenii Principatus 1, 278. l. felhasználta már *(Szalay)* Esterházy 2, 3. l.

212. (Szalay), Esterházy 2, 26, 29, 33–38. l.

213. Szilágyi Sándor, Adalékok Bethlen Gábor szövetkezései történetéhez, Akad. Tört. Értek. 1873, 44–56. l.

214. Khevenhiller, Annalium Ferdinandeorum Zehender Theil, Leipzig, 1724, 167–169. l. Olivarez válasza 1623. október 27-éről, *Frankl,* Pázmány Péter és kora, 2, 84. és 85. l.

215. Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása, kiadta *Szalay László,* 1856, 67 l.

216. The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, 1621–28, London 1740, akinek Bethlen dolgaira vonatkozó rendkívüli tömegű jelentéseiből Zinkeisentől kezdve különösen Szalay és Angyal kiemelték a lényegest.

217. Walter Goetz, Briefe u. Akten zur Gesch. des 30-jähr. Krieges, N. F., Die Politik Maximilians v. Baiern 1618–1651, II/1. kötet, 403. l.

218. Erre igen sok adat *Walter Goetz* id. nagy aktakiadásában, pl. II/1, 382, 386 l. II/2 (1918), 188, 478 l., ez utóbbi helyen Leuker bécsi bajor ágens (kinek igen értékes leveleit már *Gindely* felhasználta, de kiadva csak itt jelennek meg) panaszkodik, hogy a bécsi udvar sem merte, még Ossuna spanyol követ sürgetésére sem, Quadt Mátyást, Thurn korrespondensét „kifosztani", azaz leveleit elvenni. Vö. még *von Rusdorf,* Geheime Unterhandlungen u. Urkunden zur Gesch. des 30-jähr. Krieges, herausgeg. v. *Ernst Wilhelm Cuhn,* 1, Leipzig, 1789, 230, 235, 236. lap.

219. Lettres, mémoires et négociations du chevalier *Carleton,* 1616–20, à la Haye et à Leide, 1759, 3, 151. l., 1619. okt. 22, 1620. febr. 10. jelentések.

220. *Cuhn-Rusdorf,* id. m. 1, 237. l. Vö. *Friedrich Krüner,* Johann v. Rusdorf, kurpfälzischer Gesandter u. Staatsman (Hallesche Abhandlungen zur neueren Gesch. 6), 1876, ahol Bethlen Gábor tárgyalásaira úgy egykorú, nekünk hozzáférhetetlen nyomtatványok, mint még kiadatlan levelek is említtetnek.

221. Bethlen polit. levelei, 203 l.

222. Így gondolkozik még 1625-ben is. *Szilágyi Sándor,* A Collectio Camerarianából, Tört. Tár, 1883.

223. Bethlen polit. lev. 393 l., 1623. szept. 21. kiáltványa; ezek jegyzéke Bethlen G. fejd. levelezése, 270. l.

224. *Frankl,* Pázmány, 2, 29, l., továbbá a Nemz, Múz. kézirattárában 370. Quart. Lat. 14b–23b.

225. Tört. Tár, 1886, 219 l. *Frankl-Ráth,* Dallos Miklós iratai, 133. l.

226. *Frankl-Ráth,* id. m. 145, 146. l.

227. A török tárgyalások részletes előadása *Zinkeisen* id. m. 4, 386, stb. l., főként Roe alapján, vö. *Roe* id. m. 150, 170. stb. l.; Haga Cornelius működésére *Hermann Wätjen,* Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung, 1909, 70. l., ahol ennek a szimpatikus diplomatának részletes életrajza van; az ugyanott idézett hollandi művet J. W. G. van Oordt-tól nem olvashattam. A hazai kútfők felhasználva *Angyal* id. m. 347–350. l.; a második támadás diplomáciai előkészülete világos rendben és teljes anyagban található ugyancsak őnála.

228. *Cuhn-Rusdorf,* id. m. 1, 184. l.

229. *(Szalay),* Esterházy 2, 39. l.

230. Bethlen polit. lev. 383–384. l. és *(Szalay)* Esterházy 2, 41. l.

231. *D'Elvert,* Beiträge, 3, 127. l. A második támadásnak ma is legalaposabb leírása, Wallensteinnak leveleivel együtt *Ferd. Tadra,* Beiträge zur Gesch. des Feldzuges Bethlen Gabors gegen K. Ferdinand II. i. J. 1623, Archiv f. öst. Gesch. 55, 401. l.

232. *(Szalay),* Esterházy 2, 72–74. l.

233. Gindely, Okmánytár 377, *Frankl,* Pázmány 2, 80. s. köv. l., *(Szalay),* Esterházy 2, 108. s. köv. l., a béketárgyalások legújabb pontos leírása Gooss, id. m. 562–609. l., az összes fegyverszüneti okmányok kiadásával.

234. Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor és a porta, Tört. Tár, 1882, 36. l.

235. Jászay Pál, A gyarmati béke, Tudománytár, II, 1837, 57–58. l.

236. Moriz Ritter, id. m. 3, 273. stb. l., *Julius Otto Opel,* Der niedersächsisch-dänische Krieg I, 1621–23, 1872, ahol Jakab politikája is részletesen, *W. Platzhoff,* Gesch. des europ. Staatensystems 1559–1660, 1928, 170, stb. l.; *Dietrich Schäfer,* Geschichte von Dänemark 5, Gotha, 1902, aki Christian támadásának motívumait elemezve, Bethlen támadásánál is felhasználhatólag állítja fel a politikai és vallási dolgok sajátságos összefüggéseit: „Die Frage, ob Christian dieses evangelischen Wesens wegen in den Krieg gezogen sei, kann nicht unberührt bleiben. Sie muss verneint werden, soweit die Konfession als solche in Frage kommt. So wenig wie in Dänemark, hatte man in Niedersachsen die Empfindung, dass der Glaube unmittelbar bedroht sei und traf damit das Rechte." Ezért voltak az alsószász városok és rendek mind a háború ellen. Távolabbról a császár növekvő hatalma veszélyessé válhatott ugyan a protestantizmusra, de Christianra alsószász püspökségek (miket fia számára szerzett vagy akart megszerezni), braunschweigi és wesztfáliai kilátásai voltak döntők, melyeket a liga győzelmei veszélyeztettek. Ha ez alsószász állását protestáns hatalom veszélyeztette volna, ezt is megtámadta volna. „Er trieb Territorialpolitik", háborút kezdve. An dieser Tatsache ändert nichts sein inniger evangelischer Glaube, nichts seine wiederholte warme Beteuerung, dass ihm Gottes Wort am Herzen liege. Die Medaille mit dem die Bibel deckenden bewaffneten Arm und der Umschrift: Pro religione et libertate, bringt die wahren Ursachen des Krieges nicht zum Ausdruck, *D. Schäfer,* id. m. 5, 468. l.

237. A kútfői helyek Bethlen francia és egyéb érintkezéseinek részleteire pontosan *Angyal,* id. m. 378 stb. l. Seller Márton előadásából, *Óváry* id. m. 159 l. azonban nem derül ki Richelieu valóságos érdeklődése, sem *Roe*nak a francia követ barátságos magatartását jellemző helyeiből nem lehet erre következtetni. Richelieu irataiban *(Avenel* kiadása) és mémoire-jaiban (Société de l'histoire de France) Bethlen igen csekély helyet foglal el. Vö. általában, *G. Fagniez,* Richelieu et l'Allemagne (1624–30), Revue historique, 45, 1891, 1. l., *uez,* Le père Josephe et Richelieu, 1894, 1, 2, *Lavisse-Mariéjol* id. m. 241, 244. l. Jellemző, hogy *Michel Le Vassor* nagy munkájában, Histoire générale de l'Antiquité et Moyen Age, Bethlen újabb támadása meg sincs említve (bár a két elsőről elég szimpátiával ír, tome 2, 428, 575. l., főként *Nani* és *Vittorio Siri,* Delle memorie recondite, in Lione, 5. és 6. kötet. 1679. alapján). A harmadik támadást *Siri* sem regisztrálja. A *Mer-*

cure Françoise megfelelő köteteit, melyek *Le Vassor* és mások forrásai, sajnos, sem Budapesten, sem Bécsben nem kaptam meg.

238. Cuhn-Rusdorf, id. m. 1. 632–634. l., vö. még az *Angyal,* id. m. 378. l. összefoglalt irodalmat.

239. Leuker jelentése, *Goetz,* id. m. II/2, 437. l. Vö. *Gförer,* Gustav Adolph, 480, stb. l. és *Szabó Gyula,* Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal, Tört. Tár, 1888, 647, 653, 1891, 416, 419. l.

240. (Szalay), Esterházy 2, 398. l.

241. Századok, 1868, 227. l.

242. Szilágyi, Bethlen Gábor fejd. levelezése, 343–346. l. *(Szalay),* Esterházy 2, 342, 227, 236, 239, 244, 247. l.

243. Ui., 2, 322–324. l.

244. Ütterodt id. m. 163. l.

245. (Szalay), Esterházy 2, 289, Óváry, id. m. 593. l. Mindezen tárgyalások leírása *Angyal,* id. m. 384, stb. l.

246. Niels Slangen, Gesch. Christian des Vierten, Königs v. Dänemark, német fordítás *v. Heinr. Schlegeln,* Kopenhagen u. Leipzig, 1757, 1, 271, 295, 296. l.

247. A szerződést l. *Szilágyi Sándor,* Adalékok 78. l. és Quadt beszéde *Caroli Carafae* episcopi Aversani Commentaria de Germania sacra restaurata, Francofurti, 1641, 278–293. l., a német birodalmi gyűléseken a 16. században tartott magyar beszédeken kívül egyik legrégibb magyar külpolitikai beszéd; vö. még *Cuhn-Rusdorf,* id. m. 680–683. l., azután Quadt angliai bajaira 748–789. l. passim. *Nani,* id. m. 371, l. Vö. még *Alfred Francis Pribram,* Österr. Staatsverträge, England 1. 1907, bevezetés, 124, stb. l. és főként *D. Schäfer,* id. m. 5, 497, 512, 585. l.

248. Carafa id. h. *Gindely,* Okmánytár 415–422. l.

249. Mansfeld menetének analízisa *Stieve* Ernst v. Mansfeld, 526. l., *Hermann Hallwich,* Fünf Bücher Geschichte Wallensteins 1, 1910, 515. l., ez szeptemberben is a szándéka, *Gindely,* Okmánytár, 423, 424. l.

250. Ferd. Tadra, Briefe Albrechts v. Waldstein an Karl v. Harrach 1625–27, Fontes Rer. Aust. 41, 427. l.

251. Leuker jelentése a legelső ily hír, *Karl Maria Freih. v. Aretin,* Wallenstein, 1846, 14. l.

252. Wallenstein magyar hadjárata minden életrajzában, így *Ranke,* Gesch. Wallensteins, Sämmtliche Werke 23. kötet, *Fr. v. Hurter,* Zur Gesch. Wallensteins 1855; igen sok adat a *Tadra*-tól közölt levelezésben, *Aretin*-nél, *Chlumecky,* Regesten, Briefe Albrechts v. Waldstein, s a legrészletesebben *H. Hallwich,* id. m., ahol az 1. és 2. kötet feldolgozás, a 3. levélkiadás, ez utóbbiban Wallenstein levelei Esterházy Miklóshoz 97, 101, 102, 104, 107, 109–112, 130–132. l. Mindezen adatoknak csak elenyésző csekély

részét használhattam fel a szovegben Vo még a régebbi adatok összefoglaló előadását *Ballagi Aladár,* Wallenstein horvát karabélyosai 1623–26, 1882 Bethlen a visszavonulásról *Szádeczky,* Bethlen Gábor levelei Illéshazy Gáspárhoz, 97 l

253 Hallwich id m 3, 411 l , a Kornis-tervre *Tadra,* Briefe 249, 416 stb l *Chlumecky,* Waldstein 54 l Tudtommal Wallensteinon kívul még Althan gróf is, ki tobbszor járt kovetségben a budai basánál, folvetette Bethlen láb alól eltételének gondolatát, ezt a budai basa által akarta eszkozolni, de a császári tanácsosok nem vették komolyan az ó „inventióit", l Leuker jelentéseit *Goetz* id m II/2, 468, 480 l, ahol hibásan Altheim néven szerepel, a valóságban Michael Adolf Althan, l levelét Orsz Levéltár, Tract publ f 4, n 25

254 Gindely, Okmánytár 444, 447 l A második támadásnál egy tipikus rablás Lőcsén, *Szilágyi,* Bethlen G fejd levelezése 283 l

255 Bethlen polit levelei 426, 427 l

256 Gooss id m 609–637 l

257 Salamon, Két magyar diplomata, 284 l , valamint általában a benne kozolt naplók és iratok

258 Strassburg Pál jelentése, *Szilágyi Sándor,* Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetései történetéhez, Tort Tár, 1882, 235, stb l

259 (Szalay), Esterházy, 3, 45, 229, 230, *Hanuy,* Pázmány Péter összegyújtott levelei, 1, 670 l , a Machiavelli vonatkozás *ui* , 594 l Vo Bethlen barátságos levelét Pázmányhoz, *Szilágyi Sándor,* Levelek és okiratok Bethlen Gabor utolsó évei történetéhez, 1627–29, Tort Tár, 1887, 16 l

260 Pallotto jelentései, Nuntiaturberichte, 1628–35, II *Hans Kiewning* kiadása, LV 321, 324, 325 l

261 (Szalay), Esterházy, 2, 327, 422, 3, 300, stb l , *Gindely* Okmánytár 491 l , *Hurmuzaki* id m 4/1, 607, azon okok, melyek miatt Bethlen nem kedves tobbé a portán

262 Egyéb nyilatkozatai kozt l *Gindely,* Okmánytár 274 l

263 Oxenstjerna, Skrifter stb 2, 610 l , az angol kovetnek írt 1624 aug memoriale, 2, 787 l , 3, 6, 66, 166, 293, 317, l

264 Oxenstjerna, id m 1, 525 l , *Szilágyi Sándor,* A Collectio Camerarianaból, Tort Tár, 1883, 244, Gusztáv Adolf resolutiója Tort Tár, 1882, 235 l , ugyanott az ugy egyéb iratai is felsorolvak, *Oxenstjerna* 3, 474 l

265 Szilágyi Sándor, Adalékok, Akad tort Ért. 68 l

266 Pázmány levele, *Hanuy* id m 1, 669 l

267 1628 októberi utasítása, Torok–magyar áll okmtár 2, 90, 91 lap

268 Wibling K , Magyarország történetét érdeklo okiratok a svédországi levéltárakból, Tort Tár, 1892, 450 l , Talleyrand és Roussel kovetsége az orosz cárnál, Tort Tár, 1887, 63, stb l és *Szilágyi,* Bethlen G feje-

delem levelezése. Függelék, 411. *Oxenstjerna* 4, 342. l., Török–magyar áll. okmtár 2, 104–125, 137–140. l., vö. *Szilágyi Sándor,* Bethlen Gábor utolsó tervei és halála, 238, 244, 250. l., *Gergely Samu,* Bethlen Gábor és a porta, Tört. Tár, 1883, 630. l. és *Angyal* id. m. 409. l.

269. Bethlen G. polit. levelei, 466, 467. l., Tört. Tár, 1887, 45. l., Török–magyar áll. okmtár 2, 133, 134, 148. l., vö. még *(Szalay),* Esterházy 2, 16. l.

270. E. O. E. 8, 61, 62. l., *Deák Farkas,* Egy magyar főúr a 17. században. Gróf Csáky István életrajza, 1883, ahol Kemény János önéletírási pletykáinak igen erős, de igazságos kritikája található; egyéb adatok idézve *Gindely,* Bethlen Gábor 227–229. l.

271. Kéry János jelentése, *Pray-Miller,* id. m. 2, 187. l. és a nádor egy más küldöttének jelentése, Tört. Tár, 1887, 39. l., utolsó tárgyalásokra és napokra, *Szilágyi,* Bethlen G. fejd. levelezése, 393–401. l.; Erd. Országgyűl. Emlékek 10, 508, *Gergely,* id. m. Tört. Tár, 1883, 635, 638. l.

272. Bethlen Gábor fejedelem végrendelete, kny. az Erdélyi Híradóból, kiadta *Koncz József,* Marosvásárhely, 1878.

A BETHLEN-IRODALOM ÁTTEKINTÉSÉNEK KIEGÉSZÍTÉSE, AZ ÚJ KIADÁS SZEMPONTJAI

Szekfű *Bethlen Gábor*-a meglehetősen éles vitát váltott ki, ha fogadtatása nem is volt olyan viharos, mint *A száműzött Rákóczi*-é. Különösen sok bírálat érte Szekfűt protestáns oldalról, a Kálvinista Szemlében, Alvinczi Péter és Rugonfalvi Kiss István részéről, akik nemcsak Szekfű munkáját, hanem még az arról elismerő recenziót író Hajnal Istvánt is elmarasztalták. Erre következett Szekfű ingerült védirata, a Magyar Kultúra hasábjain, *Kritika és terror* címmel, amire R. Kiss István külön kötettel válaszolt. Váratlanul teljes elismeréssel fogadta Móricz Zsigmond a Nyugat hasábjain: „Komoly, becsületes, élvezetes tanulmány. Méltó a nagy fejedelemhez." – írja. Makkai Sándor Szekfű koncepciójának fontos elemeit utasította el. A *Szekfű Gyula, a történetíró és a nemzetnevelő* c. kis kötetben Kosáry Domokos és Zolnai Béla írtak méltánylóan Szekfűnek erről a művéről. Németh László viszont Szekfű elleni vádiratában úgy látja: „Szekfű Bethlen Gábora példája annak, hogyan kell egy nagy történeti alakról legkevesebb rosszatmondással a legrosszabbat gondoltatni" – ezzel is jelezve történeti gondolkodásunk polarizálódását a második világháború éveiben.

A felszabadulás után valóban az volt a helyzet a magyar történetírásban, amit kritikus és önkritikus historiográfiai tanulmányában Nagy László megállapít, hogy egy időben a marxista történetírás „sine qua non"-ja volt Szekfű Gyula történetírásának kritikája. Különösen excellált ebben Szekfű egykori tanítványa, Wittman Tibor, tanulmányában és kis Bethlen-monográfiájában, aki Szekfű felfogását, 1951-ben, közelállónak ítéli a „hitlerfasiszta történetírás" véleményéhez. A későbbi években fokozatosan tisztultak az álláspontok: Mráz (Zimányi) Vera, Makkai László, R. Várkonyi Ágnes és Nagy László munkái sokkal objektívebb mércével közeledtek Bethlen megítéléséhez és így Szekfű eredményeihez is. A Bethlen születésének 400. évében keletkezett irodalom nagy lépéssel vitte előre a Bethlen-kérdést, még ha egyes kisebb jelentőségű írásokban történtek is kísérletek a régi, idealizáló szemlélet felidézésére. Az évfordulós munkálatokból ki kell emelni az európai háttér új, sokoldalú megvilágítását, Pach Zsigmond Pál, a Bethlen-féle abszolutizmus elméleti gyökereinek és művelődési törekvéseinek mélyebb elemzését Makkai László tollából, aki

két nagy kötetben forrásokat is publikált. A *Századok* évfordulós számában közzétett többi tanulmány szerzői – Köpeczi Béla, Trócsányi Zsolt, Zimányi Vera, Székely György, Benda Kálmán, Heckenast Gusztáv, Bitskey István és Péter Katalin új adatokkal, szempontokkal gazdagították a Bethlen-kutatást. Mindenképpen külön kell szólni Nagy László Bethlen historiográfiájáról és túlzásai ellenére figyelmet érdemlő írásairól (pl. a fiscalis perekről), amelyek nyomán, úgy tűnik, a Bethlen-korszak forrásanyagát nem egy vonatkozásban még egyszer felül kell vizsgálni. (Nagy László tanulmánya a részletes teljes Bethlen-bibliográfiával együtt a Kovács Kálmán által szerkesztett *Bethlen Gábor állama és kora* című kötetben jelent meg. Az említett munkák legnagyobb részének pontos adatai itt találhatók meg.)

Ami Szekfű munkásságának megítélését illeti, ma is nagyon ellentétes felfogások nyilatkoznak meg. Ma is hat Szabó Dezső, Németh László és követőik teljesen elutasító véleménye, a marxista történetírás továbbra is korrigálja koncepcióját és annak egyes részleteit, de a réginél magasabb szinten: az egész jelenséggel azonban nem néz szembe, noha Szekfű ma is jelen van szellemi életünkben, nincs nap, hogy valamelyik folyóiratban ne hivatkoznának rá, hol bizonyítékul, hol cáfolatul – ahogy éppen szükség van rá. Biztató azonban, hogy a fiatalabb nemzedékből sokan érdeklődnek iránta. A kutatómunka eddigi komoly eredménye Glatz Ferenc könyve – *Történetíró és politika,* Bp. 1980. –, aki sok ismeretlen részletet tár fel Szekfű fiatalkoráról, bécsi éveiről, ifj. Andrássy Gyulához fűződő kapcsolatáról, Meinecke hatásáról stb. Talán a legfontosabb Kosáry Domokos új tanulmánya, egy akadémiai előadás bővített változata. *Történészek és irányzatok: emlékezés* címmel (Magyar Tudomány, 1982. 10. sz.), amely valósághű, reális képet nyújt a két háború közti magyar történettudomány eredményeiről és hiányairól, a korszak nagy történetíróiról, köztük Szekfű Gyuláról is. Ennek az előadásnak is néhány pontjával lehet majd vitatkozni, de úgy véljük , egészében felszabadító és orientáló hatással lesz a további historiográfiai kutatásokra.

Végül néhány szót a *Bethlen Gábor* mostani kiadásáról. Szekfű eredeti szövegét teljes egészében, minden változtatás nélkül közöljük, lényegében a helyesírást sem módosítottuk a ma érvényesre: fél század alatt nyelvünk sokat változott, de Szekfű szövege ma is közérthető; helyesírása kissé régies, de az volt a maga idejében is. Néhány nyilvánvaló sajtóhibát, sorcserét stb. kijavítottunk. Teljes egészében hoztuk *A Bethlen-irodalom áttekintése* és a *Jegyzetek* szövegét is; ezek Szekfű felfogására, az általa feldolgozott anyagra vonatkozólag igen tanulságosak. A kötethez új mutatót készítettünk, mely a helység- és személyneveket tartalmazza, s ehhez már az

egész kötet anyagát feldolgoztuk, beleértve a jegyzetekét is, ami az eredetiből hiányzott.

A szöveg teljes hűsége érdekében nem változtattunk néhány olyan kifejezésen, ami talán visszatetszést kelthet szomszédaink körében. Természetesen ma már nem értünk egyet Szekfűnek a cseh rendeket illető lekicsinylő megjegyzéseivel, sem más lenéző kifejezéseivel, amelyek az akkori, trianoni légkörből fakadtak. Bízva az olvasóközönség helyes ítélőképességében, inkább meghagytuk ezeket, minthogy erőszakosan utólag megváltoztassuk Szekfű szövegét. Itt utalnánk arra is, hogy az általa használt „nemzeti imperializmus" kifejezés (218 old.) egyszerűen Richelieu terjeszkedési politikáját jelenti, és nincs kapcsolatban az „imperializmus" szélesebb, marxista értelmezésével.

Pamlényi Ervin

23. o. *„cuius regio, illius religio"* vagy *„cuius regio, eius religio"* – (latin): akié a terület, annak a vallása követendő; az augsburgi békében (1555) elismert elv, e szerint az uralkodó vagy a földesúr szabja meg, hogy alattvalói milyen vallást követnek.
27 o. *ragione di stato* – (olasz): államérdek; Niccolò Machiavelli (1469 – 1527) olasz politikus és történetíró híres művében (Il principe – A fejedelem) fejtegeti mibenlétét.
arcana imperii – (latin): birodalmi titok.
33. o. *chronique scandaleuse* – botránykrónika
50 o. *„libera electio"* – (latin): szabad választás
53. o. *quieta non movere* – (latin): a nyugodt dolgokat nem szabad mozgatni; vagyis fölöslegesen nem kell felbolygatni a dolgokat, kerüljük a fölösleges bonyodalmakat.
57. o. *„Generallandtag"* – (német): általános, minden tartomány részvételével tartott országgyűlés.
95 o. *„contentatio personae"* – (latin): személyes gyarapodás; voltaképpen a fejedelem személyes tekintélyének, hatalmának növelése
119 o. *„Deus avertat!"* – (latin): Isten ments!
147. o. *„Melius est obedire Deo, quam hominibus"* – (latinul): jobb engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek.
160. o. *„rien de barbare"* – (francia): semmi barbárság, semmi elmaradottság.
„fort civil et poly" – (angol): nagyon udvariasan és művelten.
181. o. *more jesuitarum excerceálja a gyermek magát az oratio csinálásokban* – (latin): a jezsuiták szokása szerint gyakorolja magát a szónoklatokra való felkészülésben.
200. o *but all this is dissimulation* – (angol): ám ez mind alakoskodás.
„senza fede e senza legge" – (olasz). se hite, se törvénye.
202. o. *do ut des* – (latin): adok, hogy adj
208. o. *flectere si nequeo superos, Acheronta movebo* – (latin): „Hogyha pedig nem lágyul a menny· Acherónt verem én fel!" (Lakatos István fordítása); idézet Vergilius *Aeneis* című hőskölteményéből (a VII. ének

312 sora), értelmezo fordítása így hangzik ha nem sikerul konyoruletessegre bírnom az ısteneket, megmozgatom a poklokat ıs

218 o *„teutsche Libertat"* – (középkori német) német szabadság

223 o *reliquiae nobilissimi regni* – (latın) maradványa az igen nemes országnak

225 o *„Pro religione et libertate"* – (latın) a hitért és a szabadságért
„Pro patria et libertate" – (latın) a hazáért és a szabadságért

229 o *Schelmenland* – (német) gazemberek, csırkefogók országa

230 o *„alla usanza d'Italia"* – (olasz) olasz szokás szerınt, ıtálıai szokás szerınt

257 o *„Politisches Verstandnis und Urteil finden sich bei den Staatsmannern des 16 und 17 Jahrhunderts ausserst selten"* – (német) Politikai belátás és okosság a 16 és 17 századbeli államférfiaknal kıváltképp ritkán található

261 o *„Man kann diese Worte nicht lesen, ohne uber die Heuchelei, die aus ihnen spricht, zu erschrecken"* – (német) Az ember nem olvashatja úgy ezeket a szavakat, hogy a belőluk árado kepmutatas meg ne rémítse

264 o *„una cum sacrificulis pontificiorum"* – főpapi kegyszereivel egyutt

265 o *„Idealismus und Edelsinn wohnten uberhaupt nicht in seiner Brust"* – (német) Idealizmus és fennkoltség egyáltalan nem lakozott kebelében

266 o *„summus ac capitalissimus hostis regni nostri"* – (latın) országunk legnagyobb és legfőbb ellensége

269 o *„in aula regis"* – (latın) királyi palotában, fejedelmi udvarban

272 o *Die Frage, ob Christian dieses evangelischen Wesens wegen in den Krieg gezogen sei, kann nicht unberuhrt bleiben Sie muss verneint werden, soweit die Konfession als solche in Frage kommt So wenig wie in Danemark, hatte man in Niedersachsen die Empfindung, dass der Glaube unmittelbar bedroht sei und traf damit das Rechte* – (német) Nem hagyhatjuk említés nélkul azt a kérdést, hogy Christian ezért az evangélikus ugyért vonult-e vajon háborúba Tagadólag kell felelnunk, amennyiben a vallás mint olyan egyáltalán számításba jon Az embernek az az érzése, hogy Alsó-Szászországban a vallást éppolv kevéssé fenyegették kozvetlenul, és sértették meg ezáltal a jogot, mint akár Dániában

276 o *Er trieb Territorialpolitik* – (német) teruleti politikát folytatott
An dieser Tatsache andert nichts sein inniger evangelischer Glaube, nichts seine wiederholte warme Beteuerung, dass ihm Gottes Wort am Herzen liege Die Medaille mit dem die Bibel deckenden bewaffneten Arm und der

Umschrift: Pro religione et libertate, bringt die wahren Ursachen des Krieges nicht zum Ausdruck – (német): Ezen a tényen nem változtat sem az ő bensőséges evangélikus hite, sem az ő újra meg újra tett forró esküje, hogy szívén viseli az Isten igéjét. Az emlékérem – rajta a Bibliát fedő fegyveres kar és a felirat: Pro religione et libertate – nem fejezi ki a háború igazi okát.

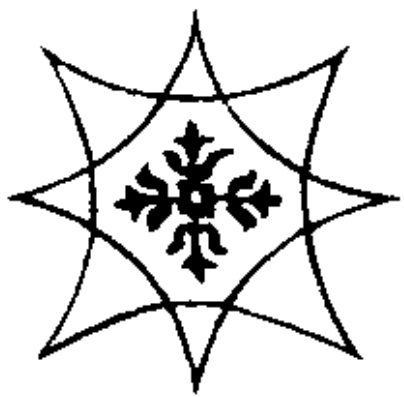

NÉVMUTATÓ

A névmutatóban Bethlen Gábor neve nem szerepel, mivel neve a könyv szinte valamennyi oldalán előfordul.

Acsády Ignác 253, 261
Alaghy Menyhért 78, 122
Albert (Albrecht), Habsburg, főherceg, dél-németalföldi helytartó 76
Albrecht l. Albert, Habsburg
Ali l. Kadizáde Ali
Alstedius l. Alstedt, Johann Heinrich
Alstedt, Johann Heinrich (Alstedius) 184
Althan (Altheim), Michael Adolf gróf 274
Altheim l. Althan, Michael Adolf
Alvinczi Péter, kassai prédikátor 80, 86, 139, 180, 183, 224, 242, 245, 261, 270
Alvinczi Péter 277
András, II., magyar király 53
Andrássy Gyula gróf, ifjabb 278
Angoulème herceg (d'Angoulème; tulajdonképpen Charles de Valois) 119, 160, 257
Angyal Dávid 253–254, 258, 260–261, 266, 270–273, 275
Angyalosi Mihály 259
Anhalt, Anhalti Christian, Anhalti herceg l. Keresztély, I.
Anna (Anna von Preussen) János Zsigmond brandenburgi választófejedelem felesége 222
Anstruther 221
Antonini, Alfonso 261
Apafi (Apaffi) György 245
Aretin, Karl Maria, báró 273
Avenel, D. L. M. 272

Babits Mihály 14
Baglione, Giovanni 188
Balassa Bálint l. Balassi Bálint
Balassa Péter 122
Balassi (Balassa) Bálint 106, 151
Balassi Ferenc 102, 104
Ballagi Aladár 274
Balling János 241
Bánffy Dénesné (Bánfyné) l. Báthori Anna
Bártfai Szabó László 265
Basta, Giorgo (György) (1604-től gróf) 38–39, 203, 229
Báthori (Báthory) család (Báthoryak) 51, 86, 162, 165, 178, 215
Báthori (Báthory) Anna, somlyói, Bánffy Dénes felesége 189
Báthori (Báthory) Gábor, somlyói, erdélyi fejedelem 40–41, 45–52, 58–59, 189, 242, 258–259
Báthori (Báthory) István, somlyói, erdélyi fejedelem és lengyel király 38, 47, 52, 179

Báthori (Báthory) Kristóf, somlyói 38
Báthori (Báthory) Zsigmond, somlyói, erdélyi fejedelem 38–39, 43, 45, 47, 53, 55, 59, 62, 67, 159, 175, 177–178, 197, 268
Báthoryak l. Báthori család
Batthyány Ferenc 107, 134
Batthyány Lajos gróf 8
Bay Zsigmond 116
Below, Georg von 8
Benda Kálmán 278
Bernát család 47
Bernays, Isaak 257
Bethlen Farkas, iktári 38
Bethlen István (1623-tól gróf), iktári, idősebb, erdélyi fejedelem 38, 175, 246–248
Bethlen István gróf, iktári, ifjabb (Istók) 185
Bethlen Péter gróf, iktári 185, 188
Bethune márki (Bethune, Philippe) 119, 257
Bethune márki (az előbbi fivére) l. Sully, Maximilien
Bibboni 267
Biró Vencel 259, 269
Bismarck, Otto Eduard Leopold, herceg 15, 236
Bisterfeld, Johann Heinrich 184
Bitskey István 278
Bocskai (Bocskay) István, erdélyi fejedelem 38, 40–46, 50, 59, 62, 65, 72, 86, 89, 115, 136, 144–145, 148, 150, 153, 197, 248, 249, 258
Bod Péter 269
Bojti (Bojthi) Veres Gáspár 183–184, 254, 259
Bonczidai Márton 244
Borbély György 39
Bornemisza János 108, 174, 242, 245
Boros Fortunát, P. 269
Borsos Tamás 262–263
Bosnyák Tamás báró 122, 129, 178, 210
Botka Tivadar 262, 264–265
Bourbonok 163
Brachelius 256
Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felesége 222, 239, 246–247, 273
Brandenburgi választó l. János György
Braunschweig, Braunschweigi Christian l. Keresztély
Breiner l. Breuner
Breuner (Breiner), Siegfried Friedrich Christoph 94
Buckingham, Georg Villiers 144, 217, 242
Budovec, Václav 71
Buquoy, Karl Bonaventura de Longueval, gróf 77, 82, 90, 94, 107, 121, 128–129, 172, 265
Bühring, Johannes 265

Carafa, Carlo (Carolus) 170, 178, 256, 268–269, 273
Carafa, Geronimo (Jeromos), Montenegro őrgrófja 210–212
Carleton, Dudley, lovag 261, 271, 282
Cecilia Renata, Habsburg, főhercegnő 195, 199
Chlumecky, Peter R. von 260, 273–274
Christian, IV. l. Keresztély, IV.
Chroust, Anton 263
Clapmarius, Arnoldus 257
Colbert, Jean Baptiste 167

Collalto, Rambaldo di, gróf 211
Colonna (Fels báró; Colona), Leonhard von Fels 71, 92
Condé, Henri, herceg 33
Conway, Edward 220–221
Cromwell Olivér 174
Cuhn, Ernst Wilhelm 270, 273
Cyrill Lukaris 244
Czobor Imre 193, 270

Csáky István (1630-tól gróf) 246, 275
Csiky István 258
Csomaközi András 189

Dallos Miklós 120, 121, 123, 207, 265, 271
Dampierre, Henri Duval, gróf 40, 90, 108
Dávid Ferenc 179
D'Angoulème herceg l. Angoulème herceg
Deák Farkas 275
Demkó Kálmán 262–263
Dengelegi Mihályné l. Török Kata
Diego de Estrada 188
Dietrich 188
Dietrichstein, Franz, herceg 140, 267
Dóczy András 51, 56, 62, 67, 88–89, 115–116, 262, 264
Dilthey, Wilhelm 8
Dohna, Abraham von 106, 263
Dohnák 161
Domokos család 47
Don Diego l. Diego de Estrada
Drugeth Bálint, homonnai 40, 45, 86
Drugeth György, homonnai 60, 62, 64–65, 67, 90–91, 238
Drugeth István, homonnai 87
Dselál 136
D'Elvert, E. 264, 271

Engel János Keresztély 259
Erdődy Kristóf 91
Ernyey József 255
Erzsébet, I., angol királynő 24
Erzsébet, V. Frigyes pfalzi választófejedelem és cseh király felesége 222
Esték 185
Esterházy Dániel 122
Esterházy Miklós (1613-tól báró, 1626-tól gróf) 14–15, 67, 76, 78, 85, 93, 108, 120–121, 123, 138, 140, 143, 149–150, 155, 157–159, 194–196, 198, 206, 210, 212, 215–216, 223–225, 228–229,232, 236–237, 242, 244–245, 250, 261, 265–268, 270–275
Esterházy Pál 82

Fagniez, G. 272
Fahrenbach 244
Farnesék 185
Fáy István 115
Fekete Péter 64
Fels l. Colonna, Leonhard von Fels
Ferdinánd stájer főherceg l. Ferdinánd, II.
Ferdinánd, I., német-római császár, magyar és cseh király 19, 43, 81
Ferdinánd, II. (Stájeri Ferdinánd), Stájerország, Karintia és Krajna főhercege, majd német-római császár, magyar és cseh király 20, 22, 24–25, 31, 57, 71–74, 76–78, 80–82, 87, 89–91, 93–97, 99–101, 103–104,

106–107, 109, 120–123, 128, 135, 139, 143, 147, 161, 163, 166, 170, 193–199, 205–208, 210–214, 218, 223–227, 232, 237, 239, 242, 257, 260, 265, 267, 270, 271
Ferdinánd, III., német-római császár, magyar és cseh király 223, 225, 267
Fiedler, J. 267
Firnhaber F. 262–263, 266–267
Forgách Ferenc 45
Forgách Zsigmond 46–49, 56, 65, 77, 88, 90, 93–94, 121–122, 124, 128–129, 136, 192, 270
Fraknói (Frankl) Vilmos 260, 261, 265–267, 270–272
Frankl Vilmos l. Fraknói Vilmos
Fráter (Utiešenić, Martinuzzi) György 52, 58
Frigyes, II. (Nagy Frigyes), porosz király 15, 236
Frigyes, V. (Pfalzi Frigyes) pfalzi választófejedelem, cseh király 22, 27, 31, 72–74, 84–85, 88, 92, 97–101, 106–108, 120, 129, 131–132, 162, 166, 198, 201–205, 208, 217, 219, 221–223, 255, 261, 263
Fuggerek 164
Fülöp, IV., spanyol király 198

Galga, krími kán 136
Géczi (Géczy) András 48–49
Géczi (Géczy) János 55
Geleji Katona István 184
Georg Wilhelm l. György Vilmos
Gergely Sámuel (Samu) 270, 275
Gförer, A. F. 273
Gindely, Anton (Antal) 5, 253, 260–265, 267, 269, 271–275
Glatz Ferenc 278
Goetz, Walter 270–271, 273–274
Gombos András 64
Gooss, Roderich 258–260, 262, 266, 272, 274
Gothein, Eberhard 267
Gotzmeister, Koloman 186
Görgey Artur 175
Grațiani, Gaspar, moldvai vajda 135
Grodecz Menyhért 116
Grotius, Hugo 25
Gusztáv, II., Adolf svéd király 30–32, 131, 219–222, 236, 238–240, 242–243, 257, 263, 265, 268, 273–274

György Vilmos (Georg Wilhelm) brandenburgi választófejedelem 199, 222

Habsburg-ház, (Habsburgok) 19–21, 23–25, 27, 32, 55–57, 68–70, 72–74, 76, 78, 80–81, 84, 92, 100, 102, 107, 113, 125, 129, 132–133, 135, 144, 159, 163, 191, 198–200, 203–205, 208, 215, 217–219, 221–222, 226–227, 229, 235–236, 238–239, 245, 247–249, 262
Habsburgok l. Habsburg-ház
Haga, Cornelius 208, 221, 244, 271
Hajnal István 277
Hajnik Imre 265
Halberstadti adminisztrátor l. Keresztély
Hallwich, Hermann 273–274
Hammer, J. 266
Hanewald 260
Hanotaux, Gabriel 257
Hanuy Ferenc 260, 274

Harasztosi Balázs 136
Harrach, Karl (Károly) gróf 210, 273
Hatvani l. Horváth Mihály
Heckenast Gusztáv 278
Henrik, IV., francia király 13, 20, 22–23, 32–34, 72
Henrik, VIII., angol király 24
Hermann, Michael 188
Hintze, Otto 8
Hohenlohe, Georg Friedrich 71, 92, 109
Hohenzollernek 222
Hollach gróf 84, 261
Hóman Bálint 258, 266
Homonnai Bálint l. Drugeth Bálint
Homonnai György l. Drugeth György
Homonnai István l. Drugeth István
Horvát István 137
Horváth János 267
Horváth (Hatvani) Mihály 255, 262
Horváth Péter, Suselyits 269
Höfler, Konstantin 261
Huber, Alfons 257, 259–260
Hunyadi Mátyás l. Mátyás, I.
Hurmuzaki, Eudoxius 259, 266–267, 274
Hurter, Friedrich von 260, 273
Huszár István 91
Hyacinthus 200

Ibrahim, pasa 215
Iklódi Tamás 187
Illésházy Gáspár gróf 78, 87, 122, 228, 231–232, 255, 262, 264, 274
Illésházy István báró 41–44, 115, 158, 258
Imre Sándor, ifjabb 261
Imreffy (Imrefi) János 48
Ipolyi Arnold 263–264
Istók l. Bethlen István gróf, iktári, ifjabb
Izabella, Szapolyai István magyar király felesége 47, 178, 181

Jakab, I., angol király 31, 72, 129, 148, 198, 200, 208, 217, 220–221, 226, 272
Jakab Béla 270
János, I., Szapolyai (Zápolyai), magyar király 58, 145, 196
János Ernő, szász-weimari herceg 227, 230–231
János György, jägerndorfi őrgróf 138, 172, 192–193, 211, 222, 226
János György, I., szász választófejedelem 22, 74, 107
János Zsigmond, választott magyar király, majd erdélyi fejedelem 38, 144, 177, 192, 196
Jászay Pál 8, 254, 272
Jägerndorfi őrgróf l. János György
Jeannin, Pierre 10, 27, 257
József atya (Père Joseph; tulajdonképpen Tremblay, François Joseph du) 200, 220, 272
Julius Caesar 187

Kadizáde Ali, pasa 61–62
Káldy György 138, 212
Kálnoki család 47
Kálnoki János 65
Kamuthi Farkas 196, 207
Kantemir, tatár kán 135
Karácson Imre 267
Karácsonyi János 258
Károly, Habsburg, főherceg, boroszlói püspök 90, 184

Károly, Habsburg (1540–1590) Stájerország, Karintia és Krajna főhercege 238
Károly, walesi herceg l. Károly I.
Károly, I., angol király 198, 217–218, 221, 226, 236
Károly, V., német-római császár, I. Károly néven spanyol és nápolyi király 19
Károly, IX., svéd király 238
Károly Emánuel, szavoyai herceg 20, 72–73, 84, 130
Károlyi család 40
Károlyi Árpád 266
Károlyi Mihály (1619-től báró) 88, 194–195, 209, 224
Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felesége 40, 161, 175, 270
Kassai István 91
Katalin l. Brandenburgi Katalin
Katona István 254, 262–264, 267
Kazy Ferenc 254
Kecskeméti János 147, 266
Kemény János, erdélyi fejedelem 199, 270, 275
Kemény József gróf 259
Kendy család 47
Kendy István 46, 60
Keresztély (Braunschweig, Braunschweigi Christian, Halberstadti adminisztrátor), Braunschweig-wolfenbütteli herceg 32, 204–205, 209–210, 217
Keresztély, I. (Anhalt, Anhalti Christian, Anhalti herceg), Anhalt-Bernburg hercege 72–73, 84, 99, 106, 108–109, 261
Keresztély, IV. (Christian), dán és norvég király 32, 218–220, 222, 227, 232, 272–273, 282
Kéry János 244, 275
Keserüi Dajka János 180
Khevenhiller l. Khevenhüller, Franz Christoph
Khevenhüller (Khevenhiller), Franz Christoph 198, 256, 270
Khlesl, Melchior (Klezelius) 47, 56, 72, 153, 258
Kiewning, Hans 274
Kisfaludy Lipthay Imre 262, 265
Kiss István, Rugonfalvi (R. Kiss István) 254, 277
Klezelius l. Khleşl Melchior
Klopp, Onno 263
Knauz Nándor 264
Kobierzicki, Stanisław (Stanislaus) 266
Kohn Sámuel 269
Kolozsvári (Kolozsváry) János 47
Komáromy Andor 270
Koncz József 275
Konrád 188
Korláth István 100, 263
Kornis család 47
Kornis Boldizsár 46–47
Kornis György 46
Kornis Zsigmond 65, 108, 137–138, 174, 230, 247–248, 274
Kosáry Domokos 277–278
Kovács István 259
Kovács Kálmán 278
Kovacsóczy István 199, 248
Kölln János 100, 263
Köpeczi Béla 278
Kőrösi Márk 116
Krauss György (Krauş Georg) 186, 254, 268–270
Krüner, Friedrich 271
Kubinyi Miklós 262, 265

Laczkó Máté l. Szepsi Laczkó Máté
Lajos, XIII., francia király 27, 160, 173, 218
Lajos, XIV., francia király 14
Lakatos István 281,
Landau, Erasmus 263–264
Landi, Giovanni 186, 188
Lányi Károly 264
Lavisse, E. 257, 272
Lázár András 38
Lázár Druzsina (Drusiana) 38
Lépes Bálint 94
Lerena, Augustino 186
Leuker 271, 273–274
Le Vassor, Michel 272–273
Lipót, Habsburg (1586–1632) passaui és strassburgi püspök, 1618-tól Tirol főhercege 33–34, 236
Lipsiai Péter 146, 266
Lisbona, Heinrich 183
Loebl, Alfred H. 267
Londorpius (Londorp), M.C. 256, 263–266
Lorenzo 185
Lotichius, J.P. 256, 267
Lukinich Imre 258, 264–265, 268–270
Luther Márton 184

Machiavelli, Niccolò 26, 237, 274, 281
Mágóchy (Mágócsi) Ferenc 86
Mágócsi Ferenc l. Mágóchy Ferenc
Magyar Ogli Ali, pasa 49–50
Majláth Béla 258
Majláth István 39
Majthényi László 115
Makkai Ernő 254
Makkai László 277
Makkai Sándor 277
Mansfeld Ernő l. Mansfeld, Peter Ernst gróf
Mansfeld, Peter Ernst, gróf 10, 32, 73, 92, 109, 118, 129–131, 201, 205, 209, 217, 221, 223–225, 227–231, 233, 265, 273
Mária Eleonóra, Gusztáv, II. Adolf svéd király felesége 222
Mariéjol, Jean H. 257, 272
Markó (Marco Cercel) 83, 88, 91
Marradas, Baldassare Don 99
Mátyás főherceg l. Mátyás, II.
Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 6, 186
Mátyás, II., magyar király, I. Mátyás néven cseh király és német-római császár 20, 22, 71–72, 76, 94, 141, 178, 267
Maximilian I. von Baiern l. Miksa bajor herceg
Medicik 185
Meggau, Ferdinand 94, 161
Meinecke, Friedrich 8–9, 257, 278
Metternich–Winneburg, Klemens Lothar Wenzel, herceg 15, 236
Mihály (Mihai Viteazu), havasalföldi vajda 38
Mihály, Romanov, orosz cár 243
Mika Sándor 258
Mikes család 47
Mikó Ferenc 87–88, 248
Mikó Imre gróf 258–259, 262–265
Miksa, bajor herceg és választófejedelem 22, 73, 99, 107–108, 128–129, 200–201, 211, 223, 236, 257, 270
Miksa, Habsburg (1558–1618), osztrák főherceg 72, 76
Miksa, II., német-római császár,

I. Miksa néven magyar és cseh király 23, 77, 81
Miller Jakab Ferdinánd 262, 270, 275
Minio, Polo 267
Mocsáry Antal 265–266
Molard, Johannes 56, 58, 60
Montenegro l. Carafa, Geronimo
Montmorency, Charlotte, de 33
Móricz Zsigmond 12, 277
Mráz Vera l. Zimányi Vera
Murád, IV., török szultán 208
Murtéza, pasa 228, 231–232, 245
Musztafa, I., török szultán 208

Nádasdy Tamás 93
Nádasdy Tamás báró, nádor 158
Nagy András 45, 47
Nagy Frigyes, l. Frigyes, II.
Nagy Gyula 260, 261
Nagy László 277–278
Nagy Szabó Ferenc 258–259
Nani, Battista 265, 272–273
Náprágyi Demeter 57
Naszuf, pasa 259
Nemes család 47
Németh László 277–278
Neversi herceg (tulajdonképpen Gonzaga Károly, I.) 33

Olchváry Ödön 265
Oldenbarnevelt (Oldenbarneveldt), Jan 25
Olivares gróf (Olivarez; Gaspar de Guzman) 198–199, 270
Olivarez l. Olivares gróf
Oordt, J. W. G. van 271
Opel, Julius Otto 272
Opitz, Martin (Opitius) 183, 270
Opitz Márton l. Opitz, Martin
Órániai Móric 25
Orbán, VIII., pápa 188
Ossuna 271
Oszmán, II. (Ozmán), török szultán 134–136, 208
Oxenstierna (Oxenstjerna), Axel 166, 219, 239–240, 243–244, 268, 274–275
Óváry Lipót 265, 268, 270, 272, 273
Ozmán l. Oszmán, II.

Pach Zsigmond Pál 277
Pálffy István gróf 78, 129
Pallotto 274
Palm, Hermann 264
Pamlényi Ervin 16, 278–279
Pázmány Péter 14, 64, 67, 76–78, 93, 138–140, 143, 150, 155, 159, 177–178, 182, 184, 192, 196, 206, 212, 224, 236–237, 260, 266, 270–272, 274
Péchi (Péchy) Simon 96, 108, 120, 123, 127–128, 170, 180, 264
Pelz Béla 265
Père Joseph l. József atya
Perényi Gábor 262
Péter Katalin 278
Pethe László 122
Pethő Gergely 254
Petki család 47
Petneházy István 137–138
Pfalzi Frigyes l. Frigyes, V.
pfalzi választó l. Frigyes V.
Piasecius, Paulus 266,
Piscator, Ludovicus Philippus 184
Platzhoff, W. 272
Plessen, Wolfart 106, 160
Pokoly József 269–270
Pongrácz István 116
Possevino, Antonius 267

Pray György 262, 270, 275
Preaux-Chateauneuf 257
Preussinger (Preusinger), Johann 188
Pribram, Alfred Francis 273
Puisieux, Pierre Brulart de 28, 257

Quadt Mátyás 226–227, 271, 273

Rachfal, Felix 8
Radul l. Ráduly
Ráduly (Radul Şerban), havasalföldi vajda 39, 47, 60, 64
Radvánszky Béla báró 267, 268, 270
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem, a magyarországi szövetkezett rendek vezérlő fejedelme 6, 12, 14, 173, 277
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 80, 83, 85, 87, 90–91, 112, 115–116, 122–124, 141, 150, 167, 191, 224, 235, 245, 262, 264
Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 40–41, 45, 49, 258
Rákócziak 175
Ranke, Leopold von 6, 17, 19, 257, 273
Ráth Károly 264–265, 271
Ravaillac, François 32
Rhédei (Rhédey) Ferenc 51, 64–65, 89–90, 122, 156, 174
Révai Péter 262
Révay László 122
Révész Kálmán 264
Richelieu, Armand Jean du Pleissis herceg 15, 27, 144, 170, 217–218, 220, 236, 257, 272, 279
Rimay János 106, 137, 263
Ritter, Moriz 260–261, 272
Roe, Thomas, lovag 200, 208, 270–272
Romanov Mihály l. Mihály, Romanov
Roussel 244, 274
Rudolf, II., német-római császár és cseh király, I. Rudolf néven magyar király 20, 23, 33–34, 41, 45, 70, 74–75, 77, 144, 204, 257
Rugonfalvi Kiss István l. Kiss István, Rugonfalvi
Rumy Károly György 258
Ruppa (Raupovsky, Václav) (Raupov, Venzellaus) 71, 73
Rusdorf, Johann von 203, 220–221, 226, 256, 271, 273

Sadler Fülöp 240
Sahin Girai (Giráj), tatár kán 49
Salamon Ferenc 268, 274
Sarmasági család 47
Sarmasági Zsigmond 42, 64, 258
Savoyai herceg l. Károly Emánuel
Schallenberg, 263–264
Schäfer, Dietrich 272–273
Schiller, Friedrich 265
Schlegel, Heinrich 273
Schlick András 71
Schmoller, Gustav von 267
Sculteti l. Scultetus Ábrahám
Scultetus Ábrahám (Sculteti; Scultetus) 100, 246, 270
Seller Márton 272
Sennyey család 47
Simonyi György 64
Siri, Vittorio 256, 272
Slangen, Niels 273
Sombart, W. 267, 269
Sövényfalvi (Nagy) Dániel 137
Spann, Othmar 268

Spinola, Ambrosio, de Espínola 129
Sporschil, J. 263
Sremper János 118
Stájeri Ferdinánd l. Ferdinánd, II.
Starzer 263
Stieve, Felix 257, 265, 273
Stimákovits László 268, 269
Strassburg Pál 221, 242, 244, 258, 268, 274
Sully, Maximilien de Bethune (Bethune márki) 32, 60
Suselyits Horváth Péter l. Horváth Péter, Suselyits

Szabó Dezső 278
Szabó Gyula 273
Szádeczky K. Lajos l. Szádeczky Kardoss Lajos
Szádeczky Kardoss Lajos 255, 264, 269, 274
Szádeczky Lajos l. Szádeczky Kardoss Lajos
Szalárdi János 186, 254, 268, 270
Szalay László 8, 16, 250, 254–255, 261, 265–268, 270–275
Szapolyai János l. János, I., Szapolyai
Szász választó l. János György, I.
Szathmáry Károly, P. 269
Szavoyai herceg l. Károly Emánuel
Széchenyi István gróf 181
Széchy György 78, 80, 85, 87, 90–91, 122, 124, 162, 261–262
Széchyek 261
Székely György 278
Székely Mózes, erdélyi fejedelem 38–39
Szekfű Gyula 5–16, 258, 266–267, 277–279
Szenci Csena (Csene) Péter 146, 266
Szenci (Szenczi) Molnár Albert 100, 146, 148, 184, 270
Szent Vencel l. Vencel, I.
Szentiványi, Martin S. J. 266
Szepsi Korotz (Korocz) György 148, 266
Szepsi (Sepsi) Laczkó Máté 86, 254, 258, 264
Szigethy Lajos 269
Szilágyi Sándor 7, 253, 258–260, 262–264, 268, 270–275
Szilvási Boldizsár 65, 259
Szkender, pasa 49–50, 61–62, 135, 259
Szolimán l. Szulejmán, II.
Szombathelyi Márton 237
Szulejmán, II. (Szolimán, Szulimán), török szultán 42, 104, 134–135
Szulimán l. Szulejmán, II.

Tadra, Ferdinand 271, 273–274
Tagányi Károly 259
Taine, H. 8
Takáts Sándor 268
Talleyrand 244, 274
Tholdalagi Mihály 244, 259, 263
Thossel, Johann 188
Thököly Imre, gróf, felső-magyarországi, majd erdélyi fejedelem 136, 173, 175
Thurn, Heinrich Mathias (Matěj Jindřich), gróf 71, 75–76, 78–79, 82, 86, 89–90, 92, 97, 134, 201–202, 208, 211, 221, 271
Thurzó György 14, 43,46–47, 49, 51, 57, 65, 67, 85, 259–260
Thurzó Imre gróf 14, 85, 87, 89,

98, 105, 107, 123–125, 127, 138, 160, 178, 262, 265
Thurzó Szaniszló gróf 78, 86, 89, 106, 128, 138, 141, 152, 198, 206–207, 209, 211, 213, 215, 223–224
Thurzók 80
Tilly, Johann Tserclaes, gróf 107–108, 129–130, 209, 211, 227–228, 232, 263
Török Bálint 39
Török Kata, Dengelegi Mihályné 48
Traumansdorff (Trautmannsdorf), Maximilian, gróf 223
Trócsányi Zsolt 278
Troeltsch, Ernst 8
Tschernembl, Georg Erasmus von 76, 100, 263

Ulászló, IV. (Vladislaus), lengyel király 266

Ütterodt, Ludwig, gróf 265, 273

Várkonyi Ágnes, R. 277
Váró Ferenc 269
Vencel, I. (Szent), cseh király 83
Veress Endre 258, 267–268
Vergilius, Publius Vergilius Maro 281
Veszely Kálmán 269
Villermont 265
Vladislaus l. Ulászló, IV.

Wagner Károly 264
Waldstein, Albrecht l. Wallenstein, Albrecht
Wallenstein (Waldstein), Albrecht Wenzel Eusebius gróf 10, 26, 30–31, 118, 130, 144, 170, 172, 174–175, 210–211, 223–224, 227–232, 242, 247, 271, 273–274
Wasák 238, 243
Wätjen, Hermann 271
Weber, Max 8
weimari herceg l. János Ernő
Weiss Mihály 46–48, 258
Wenzelburger, K. Th. 257
Wesselényi 78
Weyhe Eimke, Arnold, báró 265
Wibling, K. 274
Willy, Andreas 257
Wittman Tibor 277

Zápolyai János l. János, I. Szapolyai
Zibrt. Č. 256
Zierotin, Karl von (Žerotin, Karel. gróf) 75, 246–247, 260
Zimányi (Mráz) Vera 277–278
Zinkeisen, J. W. 266, 270–271
Zmeskál Jeroszló 87, 262
Zolnai Béla 11–12, 14, 277
Zrínyi György gróf 78, 228–229
Zrínyi Miklós gróf (1508–1566) 151
Zwiedineck-Südenhorst, Hans 265–266

Žerotin Karel, gróf l. Zierotin, Karl von
Zsigmond, III., lengyel király 238–239
Zsilinszky Mihály 261–269
Zsinka Ferenc 270

Altmark l. Stary Targ
Alvinc (Vinc; Alsó-Fehér vármegye – ma: Vinţu de Jos R.) 169, 172, 187
Amszterdam (Amsterdam) 270
Augsburg 21–24, 70–71, 281

Balassagyarmat (Gyarmat; Nógrád vármegye) 122, 230
Balázsfalva (Alsó-Fehér vármegye – ma: Blaj R.) 187
Bars l. Obars
Bécs 7–8, 40, 42–44, 46–47, 51, 56, 58, 60, 67–68, 72, 76–78, 89–90, 97, 102, 109, 114, 133, 138, 141–142, 164, 168, 170, 174, 178, 188, 193–196, 199, 201, 210, 212–215, 219–220, 227, 230–231, 236, 238, 255, 262–263, 267, 271, 273, 278
Belgrád l. Nándorfehérvár
Berlin 199, 222, 244
Besztercebánya (Zólyom vármegye – ma: Banská Bystrica Cs.) 87, 97–98, 105–108, 113, 118–119, 124, 126, 140–141, 161,197, 207, 263
Bethlenfalva (Szepes vármegye – Betlanovce Cs.) 262
Bethlen- Ősi (elpusztult falu Békés vármegyében) 38
Borosjenő (Jenő; Arad vármegye – ma: Ineu R.) 62, 87
Boroszló (Szilézia – Wrocław L.) 90
Brassó (Kronstadt; Brassó vidéke – ma: Braşov R.) 39, 46–48
Brieg (Szilézia – Brzeg L.) 183
Braunau (Csehország – Broumov Cs.) 71
Bréma 257
Brüsszel 33, 130, 262
Buda (Budavára) 41, 43, 49, 59–60, 68, 104–105, 208, 216, 228, 245, 258, 260
Budapest 267, 273–274, 278
Budavára l. Buda

Cassovia l. Kassa
Chocim (Khocim; L. – Hotyin Sz.) 135
Cracovia l. Krakkó

Csanád (Csanád vármegye – Cenad R.) 42

Damasd l. Ipolydamásd
Dancka (Dantiscum; Danzig; Gdańsk – L.) 207, 239
Danzig l. Dancka
Debrecen (Bihar vármegye) 64–66, 81, 146, 182, 189, 258, 266, 269
Dessau 227
Detrekő vára (vár Detrekőváralja mellett Pozsony vármegyében – Plavecké Podhradie Cs.) 122

Déva (Hunyad vármegye – Deva R.) 48, 55
Dicsőszentmárton (Alsó-Fehér vármegye – Tîrnaveni R.) 269
Donauwörth 22
Drégelypalánk (Nógrád vármegye) 229
Drinápoly (Edirne – T.) 42, 48–49

Ecsed l. Nagyecsed
Eger (Heves vármegye) 59, 87, 115, 140
Eger (Csehország – Cheb Cs.) 70
Egerszeg l. Zalaegerszeg
Eibenschitz (Morvaország – Ivančice Cs.) 75
Elbogen (Csehország–Loket Cs.) 70
Enyed l. Nagyenyed
Eperjes (Sáros vármegye – Prešov Cs.) 140
Érsekújvár (Újvár; Nyitra vármegye – Nové Zámky Cs.) 128–129, 194, 210, 212, 230
Értarcsa (Tarcsa; Bihar vármegye – Tarcea R.) 64
Esztergom (Esztergom vármegye) 41, 64, 96, 116

Fehérhegy (hegy Prága közelében – Bílá Hora) 28, 101, 105, 108–109, 111, 121, 127–131, 204, 222
Fejérvár l. Gyulafehérvár, Székesfehérvár
Felsőbánya (Szatmár vármegye – Baia Sprie R.) 214
Firenze 267
Fogaras (Fogaras vidéke – Făgăraş R.) 52, 55, 116, 187, 247
Francofurtum l. Frankfurt am Main
Frankfurt am Main (Francofurtum, Frankfurt) 74, 257, 263, 267, 273
Friedland (Wallenstein hercegsége, Cs.) 130, 228
Fülek (Nógrád vármegye – Fil'akovo Cs.) 122, 210

Galgóc (Nyitra vármegye – Hlohovec Cs.) 126, 230
Genova (Genua) 218
Genua l. Genova
Gotha 272
Göding (Morvaország – Hodonin Cs.) 211
Görgény (vár Torda vármegyében Görgényszentimre mellett – Gurghiu R.) 55
Görz (Görzi grófság – Gorizia O.) 186
Graz (Stájerország – A.) 68
Gyalu (Kolozs vármegye – Gilău R.) 55
Gyarmat l. Balassagyarmat, Hidasgyarmat
Gyoma (Békés vármegye) 38
Győr (Győr vármegye) 140, 212, 264–265
Gyula (Békés vármegye) 38, 42
Gyulafehérvár (Fejérvár, Gyulafejérvár; Alsó-Fehér vármegye – Alba Iulia R.) 38, 47, 54–55, 83, 169, 182–184, 186–188, 197, 248, 269–270

Hága (Haye) 201, 219–221, 226–227, 239, 261, 271
Hagenau (Elzász – Haguenau F.) 130
Hainburg (Alsó-Ausztria – A.) 107, 120–121, 126–127, 132, 140, 170, 265

Hajdúszoboszló (Szoboszló; Bihar vármegye) 64
Halberstadt 32, 204, 217
Halle 265, 271
Haye l. Hága
Heidelberg 184, 270
Hidasgyarmat (Kőhídgyarmat; Esztergom vármegye – Kamenný Cs.) 215
Homonna (Zemplén vármegye – Humenné Cs.) 90
Horn (Alsó-Ausztria – A.)76
Huszt (Máramaros vármegye – Huszt Sz.) 49, 51, 55, 59

Iktár (Temes vármegye–Ictar R.) 38
Ilyvó (Lwów L. – Lvov Sz.) 105, 168
Ipolydamásd (Damasd; Hont vármegye) 232
Iváncs (Abaúj – Torna vármegye) 258

Jászó (Abaúj vármegye – Jasov Cs.) 115
Jägerndorf (Szilézia – Krnov Cs.) 138, 172, 192–193, 211, 222, 226
Jenő l. Borosjenő

Kálló l. Nagykálló
Kalocsa (Pest vármegye) 94
Kanizsa l. Nagykanizsa
Karánsebes (Karánsebesi kerület – Caransebeş R.) 55
Kassa (Cassovia; Abaúj vármegye – Košice Cs.) 46–47, 65, 86–90, 93, 98, 107, 115–116, 125, 128, 140, 142, 162–164, 176, 180, 210, 213, 215, 223, 242, 245, 260–261, 264, 267
Khocim l. Chocim
Klostergrab (Csehország – Hrob Cs.) 71
Kolozsmonostor (Kolozs vármegye – ma Kolozsvár része) 55
Kolozsvár (Kolozs vármegye – Cluj-Napoca R.) 47, 50, 182, 247–248, 258–259
Komárom (Komárom vármegye – Komarno Cs.) 212, 216
Konstantinápoly (Isztambul – T.) 7, 45, 58, 62, 87–88, 100–101, 105–106, 133, 180, 200, 219–221, 233, 243, 245, 247, 255
Konyár (Konyárd; Bihar vármegye) 64
Konyárd l. Konyár
Koppenhága (Kopenhága, Kopenhagen) 218, 273
Köln 21, 202
Körmöcbánya (Bars vármegye – Kremnica Cs.) 255, 261
Kővár (elpusztult vár Kővár vidékén Berkeszpataka – Berchezoaia mellett R.) 51, 55, 59
Krakkó (Cracovia – Kraków L.) 168, 241, 266

Lakompak (Sopron vármegye – Lackenbach A.) 108
La Rochelle (F.) 236
Leibicz (Szepes vármegye – L'ubica Cs.) 264
Leide l. Leiden
Leiden (Leide) 261, 271
Leipzig l. Lipcse
Lelesz (Zemplén vármegye – Leles Cs.) 115

Léva (Bars vármegye – Levice Cs.) 270
Liegnitz (Szilézia – Legnica L.) 183
Linz (Felső-Ausztria – A.) 57, 141
Lipcse (Leipzig) 270–271, 273
Lipcse l. Zólyomlipcse
Lippa (Arad vármegye – Lipova R.) 40, 62–64, 104
London 220–221, 270
Lőcse (Szepes vármegye – Levoča Cs.) 112, 232, 262, 270, 274
Lublin (L.) 105
Lugos (Lugosi kerület – Lugoj R.) 55
Lvov, Lwów l. Ilyvó

Madrid 198, 217
Majtény l. Nagymajtény
Mantua (Mantova) 186
Marburg 184
Máriatölgyes (Trencsén vármegye – Dubnica nad Váhom Cs.) 255
Marosillye (Maros-Illye; Hunyad vármegye – Ilia R.) 37–38
Marosvásárhely (Marosszék – Tîrgu Mureş R.) 41, 50, 275
Milánó 19–20, 90, 133, 218
Modena 186
Modor (Pozsony vármegye – Modra Cs.) 126
Mohács (Baranya vármegye) 8
Moszkva 244
Munkács (Bereg vármegye – Mukacsevo Sz.) 96, 142, 163, 241
Murano 187
Murány (Gömör vármegye – Muraň Cs.) 122, 261
München 265
Nagybánya (Szatmár vármegye – Baia Mare R.)67, 214
Nagyecsed (Ecsed; Szatmár vármegye) 45, 51, 66–67, 142, 214
Nagyenyed (Enyed, Alsó-Fehér vármegye – Aiud R.) 182, 248, 269–270
Nagykálló (Kálló; Szabolcs vármegye) 45, 147, 245
Nagykanizsa (Kanizsa; Zala vármegye) 134
Nagykároly (Szatmár vármegye – Carei R.) 40, 67
Nagymajtény (Majtény; Szatmár vármegye – Moftinu Mare R.) 46
Nagyszeben (Szeben, Hermannstadt; Szebenszék – Sibiu R.) 46–49, 52, 54, 258
Nagyszombat (Pozsony vármegye – Trnava Cs.) 59–61, 67–69, 87, 90, 121, 126–127, 138, 141, 177, 210, 230, 265
Nagyvárad (Várad; Bihar vármegye – Oradea R.) 45, 48–49, 51, 55, 64, 69–70, 89, 152, 156, 195, 248, 269
Nándorfehérvár (Nándorfejérvár, Belgrád – Beograd J.) 39, 42–43, 68,168
Nápoly 19–20
Nikolsburg (Morvaország–Mikulov Cs.) 14, 138–143, 162–163, 191–194, 197, 205–207, 209, 212, 214, 231, 245, 266
Nógrád vára (romjai Nógrád mellett Nógrád vármegyében) 228–229, 232
Nürnberg 187

Nyitra (Nyitra vármegye – Nitra Cs.) 140

Óbars (Bars; Bars vármegye – Starý Tekov Cs.) 231
Ónod (Borsod vármegye) 245
Oppeln (Szilézia – Opole L.) 96, 142, 166, 214, 268
Oppenheim 146, 266, 270

Pápa (Veszprém vármegye) 107
Párizs 28, 257
Párkány (Esztergom vármegye – Šturovo Cs.) 215
Parma 186
Passau 99
Pécs (Baranya vármegye) 120
Pest (Pestinum) 43, 136, 258, 260
Piacenza 186
Pilsen (Csehország – Plzeň Cs.) 108
Poprád (Szepes vármegye – Poprad Cs.) 90, 117
Pozsony (Posonium; Pozsony vármegye – Bratislava Cs.) 13, 48, 75, 77–78, 84, 90–94, 97, 100, 102–103, 107–108, 113–114, 117–119, 121–122, 124, 126, 129, 138–142, 158–160, 171, 175, 179, 197, 210, 230, 232–233, 236, 260, 262, 264–265
Prága 70, 77, 83–84, 91–92, 98, 100, 108, 124, 136, 202, 204, 261

Radnót (Küküllő vármegye – Iernut R.) 187
Ratibor (Szilézia – Racibórz L.) 96, 142, 214, 268
Rivoli 73
Róma 29
Rozsnyó (Gömör vármegye – Rožňava Cs.) 122

Sempte (Nyitra vármegye – Šintava Cs.) 211
Sepsi l. Szepsi
Somlyó l. Szilágysomlyó
Sopron (Sopron vármegye) 82, 91, 206
Spalato (Split – J.) 165
Stadtlohn 209
Stary Targ (Altmark – L.) 239
Sterbohol (Csehország – Stěrboholy Cs.) 75
Stockholm 218
Stralsund 242
Strassburg (Strasbourg – F.) 138
Sümeg (Veszprém vármegye) 107

Szamosújvár (Belső-Szolnok vármegye – Gherla R.) 55
Szászsebes (Mühlbach; Sebesszék Sebeş R.) 52
Szatmár l. Szatmárnémeti
Szatmárnémeti (Szatmár; Szatmár vármegye – Satu Mare R.) 40, 51, 65, 88, 195, 245
Szeben l. Nagyszeben
Szécsény (Nógrád vármegye) 122, 230
Szeged (Csongrád vármegye) 43
Szék (Doboka vármegye – Sic R.) 47
Székesfehérvár (Fejérvár; Fejér vármegye) 41
Szepsi (Sepsi; Abaúj vármegye – Moldava nad Bodvou Cs.) 86, 254, 258, 264
Sziget l. Szigetvár
Szigetvár (Sziget; Baranya vármegye) 151

Szilágysomlyó (Somlyó; Kraszna vármegye – Şimleu Silvaniei R.) 45, 86, 178
Szoboszló l. Hajdúszoboszló
Szolnok (Külső-Szolnok vármegye) 42
Szőny (Komárom vármegye) 232–233, 236–237

Tarcsa l. Értarcsa
Tasnád (Közép-Szolnok vármegye – Tăşnad R.) 51, 64
Temesvár (Temes vármegye – Timişoara R.)38–39, 42–43, 49, 68
Teschen (Český Těšín – Cs.) 227
Titel (Bács vármegye – Titel J.) 136
Tokaj (Zemplén vármegye) 163, 182, 195, 245
Torda (Torda vármegye – Turda R.) 177, 248
Torino 73
Törcsvár (Törzburg; Brassó vidéke – Bran R.) 55
Trencsén (Trencsén vármegye – Trenčin Cs.) 122, 171, 228, 231, 258
Trident (Trento – O.) 22
Trier 236

Újvár l. Érsekújvár

Vác (Pest vármegye) 104–105, 121, 217, 232
Várad l. Nagyvárad
Velence (Venedig, Venezia) 20, 26, 29–30, 73, 107, 130, 132–134, 164–165, 186–187, 202, 208, 216, 221, 223, 226, 230, 257, 261, 265–267
Venedig l. Velence
Veszprém (Veszprém vármegye) 107
Vinc l. Alvinc

Weimar 227, 230–231
Westminster (London kerülete) 226
Wittenberg 85

Zalaegerszeg (Egerszeg; Zala vármegye) 107
Zalatna (Zlatna; Alsó-Fehér vármegye –Zlatna R.) 165, 183–184, 270
Zengg (Horvátország – Senj J.) 132
Zlatna l. Zalatna
Zólyomlipcse (Lipcse; Zólyom vármegye – Slovenská Ľupča Cs.) 122
Zombor (Bács vármegye – Sombor J.) 136

Zsitvatorok 215, 217

RÖVIDÍTÉSEK

A.–Ausztria
Cs.–Csehszlovákia
F.–Franciaország
J.–Jugoszlávia
L.–Lengyelország
O.–Olaszország
R.–Románia
Sz.–Szovjetunió
T.–Törökország

TARTALOM

Pamlényi Ervin / Bevezető [5]
ELŐSZÓ [17]
ELSŐ FEJEZET / EURÓPAI POLITIKA A TIZENHETEDIK SZÁZAD ELEJÉN [19]
MÁSODIK FEJEZET / BETHLEN GÁBOR KEZDETEI [37]
HARMADIK FEJEZET / A CSEH SZÖVETSÉG [69]
NEGYEDIK FEJEZET / BETHLEN EGYEDÜL [111]
ÖTÖDIK FEJEZET / A TETŐPONTON
1. AZ EGYÉNISÉG ÉS KIFEJEZÉSFORMÁI [143]
2. AZ ERDÉLYI PROTESTÁNS FEJEDELEM [159]
HATODIK FEJEZET / ÚJRA MAGYARORSZÁG BIRTOKÁÉRT ALKU ÉS FEGYVER [191]
HETEDIK FEJEZET / A LENGYEL TERV. UTOLSÓ ÉVEK [235]
A BETHLEN-IRODALOM ÁTTEKINTÉSE [253]
SZEKFŰ GYULA JEGYZETEI [257]
Pamlényi Ervin / A Bethlen-irodalom áttekintésének kiegészítése, az új kiadás szempontjai [277]
Majtényi Zoltán / Az idegen kifejezések fordítása és magyarázata [281]
Rosonczy Ildikó / Mutatók [285]

Kiadta a Helikon Kiadó. A kiadásért
a Helikon Kiadó igazgatója felel. Készült a Kner
Nyomda Dürer üzemében (796), Békéscsabán, 1983-ban.
Felelős vezető Háromszéki Pál vezérigazgató.
©Szekfű Gyula jogutóda, 1983.
Felelős szerkesztő Steinert Ágota. A kötetet Nagy
András tervezte. Művészeti vezető Szántó Tibor.
Megjelent 15,39 (A/5) ív terjedelemben, 23 000
példányban, famentes Kossuth ofszetpapíron, Linotron
fényszedéssel, Bembo antikva betűvel.
HE 40 / ISBN 963 207 974 8